

Ulrich Schiller

**NJEMAČKA
I „NJEZINI” HRVATI**

Od ustaškog fašizma
do Tuđmanovog nacionalizma

RAZLOG

Ulrich Schiller
NJEMAČKA I "NJEZINI" HRVATI

Izdavač
RAZLOG d.o.o.

Biblioteka
Tako je bilo

Izvorni naslov:
Ulrich Schiller / Deutschland und "seine" Kroaten /
Vom Ustaša-Faschismus zu Tadjmans Nationalismus
Donat Verlag 2010.
Borgfelder Heerstrasse 29 . D-28357 Bremen

Urednica
MIRA ŠUVAR

Oblikovanje korica
BORIVOJ DOVNIKOVIĆ BORDO

Ulrich Schiller

NJEMAČKA I "NJEZINI" HRVATI

OD USTAŠKOG FAŠIZMA
DO TUĐMANOVOG NACIONALIZMA

Prijevod

MARKO LEHPAMER

RAZLOG

Zagreb, 2013.

Ulrich Schiller

SADRŽAJ

POGOVOR (Lino Veljak)	7
PREDGOVOR (Hans Koschnick)	13
PRETHODNA NAPOMENA ILI O ČEMU SE RADI	17
MEĐU ONIMA KOJI SU SE NASTANILI U HERCEGOVINI	19
GROTLO PAKLA NA KRASU	27
KAKO SU HITLER I MUSSOLINI USTAŠAMA DALI VLAST NAD HRVATSKOM	37
JASENOVAC I HITLEROVI SAVJETI PAVELIĆU	57
BLEIBURG – "VOĐA" BJEŽI A SLJEDBENICI U MIRU	77
STRATEZI U SVEĆENIČKIM HALJAMA	83
TITOVE ZLATNE GODINE I GODESBERŠKO NAVJEŠTENJE KATASTROFE	101
"HRVATSKO PROLJEĆE" – PRITISAK IZNU'TRA NA REFORME, BORBA U PARTIJI OKO RAZLIČITIH USMJERENJA, TEROR U DIJASPORI	123
TAJNE SLUŽBE NA DJELU	137
NASTUPA FRANJO TUDMAN	147
ŽARIŠTE POŽARA – KRAJINA	159

KAKO JE POČEO RAT I KAKO SE BONN NIJE OBAZIRAO NA UPOZORENJA O "FINALU" U BOSNI	165
JANKO BOBETKO I OPERACIJA "ŠAKAL"	187
NAPADI NA "MOST" – I NA HANSA KOSCHNICKA	197
MEĐUGORJE, MJESTO HODOČAŠĆENJA	203
TUĐMANOVI MIKROFONI	209
AHMIĆI	213
CARLA DEL PONTE NAPADA	217
KRIVICA I PREDODŽBA O SAMIMA SEBI – BORBA ZA POVIJEST	225
KRATICE	231
INDEKS IMENA	233
O AUTORU	239

POGOVOR

Objavljivanje hrvatskog prijevoda knjige iskusnoga i veoma informiranoga njemačkog novinara Ulricha Schillera nekima se zasigurno neće svidjeti. Može se očekivati da će ta knjiga biti ocijenjena kao novo blaćenje Hrvata, Hrvatske i svega hrvatskoga. Takve će ocjene zasigurno dijeliti malobrojni (ali u javnosti vrlo prisutni i agresivno glasni) ljubitelji Pavelićeve tvorevine, oni koji su ustrajno radili i još uvijek rade na reviziji rezultata Drugoga svjetskog rata, potihom žaleći što je propao Treći Reich a s njime i njegov satelit NDH (ali međunarodne okolnosti, na njihovu žalost, nisu takve da bi se usudili javno iskazivati i tu hitlerofiličnu dimenziju svoje tuge i nostalgije). No, nije nerealno da će se takvim ocjenama priključiti i svi oni koji drže da je Franjo Tuđman neupitna povijesna osobnost i da mu – ako i nije bio sasvim bezgrešan – pripada mjesto u plejadi hrvatskih velikana, uz bok s Antom Starčevićem i Stjepanom Radićem (te – samo za neke među njima – i Josipom Brozom Titom), a to su ujedno i svi oni koji s ljutnjom dočekuju ocjene (u međuvremenu potvrđene i nekim odlukama Haškog tribunala) o djelomice agresivnom karakteru intervencije hrvatskih oružanih snaga u ratu vođenom ranih devedesetih godina prošlog stoljeća na teritoriju Bosne i Hercegovine.

Objašnjenje je srazmjerno jednostavno! "Suočavanje s prošlošću", pojam koji rado koriste i brojni pragmatični političari, ponekad i posve

neovisno od svojih intimnih uvjerenja (pa je sve više znakova da se i taj pojam pomalo pretvara u ispraznu frazu), bolan je proces, i za sljednike poraženih i za sljednike pobjedničkih snaga: nije jednostavno suočiti se sa zлом koje je počinjeno u ime države kojoj pripadamo i/ili u ime naroda iz kojega potječemo i koji uzimamo kao temelj (ili jedan od temelja) vlastitoga identiteta. Nisu se samo Nijemci morali (isprva prisilno) suočavati sa zlodjelima nacizma i s vlastitom moralnom odgovornošću za svo zlo što ga je učinio Treći Reich, u novije se vrijeme pokrenulo i pitanje odgovornosti zapadnih saveznika za zločine poput bombardiranja Dresdena (a pitanje moralne odgovornosti za Hirošimu i Nagasaki odavno je već postavljeno). Najudobnije je uljuljkivati se u uljepšanoj i idealiziranoj slici vlastite prošlosti. Hrvatska nacionalno-romantičarska historiografija (dobri Hrvati, nikad nisu vodili osvajačke ratove, bili su čovjekoljubivi i bogobožni, ispunjavali su sve preuzete obaveze, itd.) nije u tom smislu nikakva iznimka. Naravno, ozbiljna historiografija je nešto drugo!

Slične ćemo uljepšane pripovijesti o vlastitom junačkom, slobodoljubivom, pravdoljubivom, miroljubivom, itd. narodu sresti u većini konzervativnih i romantičarskih povjesnica. No, paralelno s tim bajkovitim romantizmima njeguje se (naravno, ne i u zemljama poput Sjeverne Koreje, Saudijske Arabije ili Azerbajdžana, pa, čini se, ni u nekim zemljama demokratske i laičke konstitucije poput Turske) i ozbiljan, odgovoran pristup prošlosti, nadahnut ponajprije tragičnim iskustvima 20. stoljeća, zaključno sa strahotama Drugoga svjetskog rata, takav pristup koji naglašava pitanje o odgovornosti za zla počinjena "u naše ime", pristup kakav bi nacionalni romantici i historijski revizionisti rado izjednačili s nacionalnim mazohizmom ili čak i s nacionalnim nihilizmom. Riječ je o pristupu koji su teorijski elaborirali mislioci poput Karla Jaspersa i Hanne Arendt (da spomenemo samo ta dva najistaknutija lika filozofije u 20. stoljeću koji su problematizirali pitanje zla i odgovornosti), a koji se već odavno proširio daleko izvan granica Nje-

mačke, zahvativši i suočavanje bivših kolonijalnih sila sa zločinima počinjenima u okviru kolonizatorskih procesa, suočavanje građana Sjedinjenih Američkih Država i Kanade sa zločinima počinjenima na štetu sjevernoameričkih domorodačkih naroda, itd. Zemlje koje nisu na primjeren način pristupile suočavanju s mračnim stranama vlastite prošlosti i u kojima se te neugodne strane nastoje marginalizirati, relativizirati ili prikriti velom zaborava plaćaju cijenu toga izostajanja: primjerice, neadekvatno suočavanje s fašizmom (ali i kolonijalizmom) u Italiji plaćeno je fenomenom Berlusconijske. Izrazita neprimjerenost pristupa recentnoj prošlosti obilježavala je oficijelnu (ili bar školsku) historiografiju socijalističke Jugoslavije: uljepšavanje i drevne i recentne prošlosti, umanjivanje onoga što treba umanjiti, prešućivanje onoga što je trebalo prešutjeti i uvećavanje onoga za što je procijenjeno da valja uvećati, već u skladu s ideologijskim imperativima socijalističkog patriotizma, sve u duhu bratstva i jedinstva i zataškavanja najvećega dijela mračnih strana prošlosti (u Drugom su svjetskom ratu zločine uglavnom činili Nijemci i Talijani, ustaše i četnici bili su marginalne važnosti; a ni starija prošlost nije bila lišena friziranja). I možda je upravo takav pristup prošlosti jedan od relevantnih socijalno-psihologijskih momenta koji su pridonijeli tako krvavom, tako tragičnom i tako sramotnom raspadu bivše Jugoslavije (dakako, nije to bio i glavni razlog raspada niti jedan od odlučujućih razloga, ali svakako je u nekoj mjeri utjecao na forme i modalitete procesa razilaženja i raspada).

Stanje u današnjoj udžbeničkoj (osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj) literaturi u zemljama nastalima na tlu nekadašnje Jugoslavije (što se može demonstrirati na primjeru jednog dijela udžbenika povijesti koji se koriste u Srbiji i u Hrvatskoj) pokazuje da je u pitanju kontinuitet s ranijim razdobljem, s time da je narav tog kontinuiteta progresivno degenerativna: ideologija bratstva i jedinstva nadomještена je ideologijom etnocentrizma, a osobito upada u oči ključan moment regresije: u Jugoslaviji se bar znalo tko je pobijedio u Drugom svjetskom ratu i

znalo se da su Ante Pavelić i Draža Mihailović, pa Milan Nedić i Dimitrije Ljotić, itd. bili ratni zločinci; historijski revizionizam danas se nadopunjuje etnocentričkim relativiziranjima bez premca. Takvo je stanje bar djelomice učinak indoktrinacijskoga pristupa u prijašnjim udžbenicima, u kojima su zla i zločine uvijek činili "oni", strani zavojevači i okupatori, dok smo "mi", bratski narodi i narodnosti, unatoč malobrojnih izdajnika u našim redovima, uvijek bili na strani pravde, slobode i istine. Danas su "oni", drugi, pripadnici bivših bratskih naroda, a tek sekundarno i pripadnici vjeroispovijesti te bivše braće, ukoliko se ona razlikuje od naše vjere, one koja konstituira naš nacionalni identitet. Model je načelno istovjetan, razlika je u pomaku značenja. A ono što sve te oblike nove indoktrinacije povezuje jest izostajanje svake volje da se suočimo s mračnijim stranama naše novije (pa i starije) prošlosti.

Upravo u tom kontekstu treba vrednovati pojavu hrvatskog prijevoda Schillerove knjige. Autor polazi od vlastite odgovornosti, ne, dođuše, individualne, već kolektivne moralne odgovornosti koju dijeli kao pripadnik njemačkog naroda (konačno, i sâm je u Drugom svjetskom ratu bio njemački vojnik), kako za nastanak i opstajanje "Nezavisne Države Hrvatske" (te time i za zločine koje su na njezinom tlu počinile Pavelićeve ustaše), tako i za doprinos njemačkih medija, državnih službi i njemačkih poslijeratnih vladâ onom dugotrajnom i u mnogo čemu kontradiktornom (u najmanju ruku slojevitom) procesu koji je naposljetku doveo do uspostavljanja vladavine Hrvatske demokratske zajednice s Franjom Tuđmanom na čelu u budućoj samostalnoj Hrvatskoj, kao i procesu međunarodnog priznanja samostalnosti hrvatske države (koje on inače drži preuranjenim, kauzalno ga povezujući s izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini).

Kritički bi se moglo prigovoriti (pogotovo ako se ovoj knjizi pristupi sa zlovoljom ili s predrasudama) da autor u pojedinim aspektima svoje rekonstrukcije njemačko-hrvatskih odnosa ne uspostavlja nužnu razinu uravnoteženosti pristupa (novoideološki bi se to na hrvatskome

reklo: izjednačava zločinca i žrtvu). Argumenti u prilog takve ocjene mogli bi se naći u njegovim pojedinim naglascima i formulacijama, primjerice kad uspostavljanje šestosiječanjske diktature definira isključivo kao kraljev pokušaj stabilizacije države (čemu suprotstavlja Pavelićevu ocjenu da je to bila uspostava srpske diktature). Ili, bode u oči formulacija Schillerove ocjene po kojoj su Jugoslaviju osamdesetih godina prošlog stoljeća zajednički i programirano s juga razbijale kosovske studentske demonstracije (potaknute virusom maoizma) a sa sjevera slovenski i hrvatski secesionisti, da bi istovremeno Memorandum SANU oslobodio od krivnje (pa, u malo nategnutijoj interpretaciji značenja formulacije, čak i od sudionništva u krivnji za raspad federacije). Upitna može biti i uspostavljena paralela između Miloševićeva ukidanja autonomije Vojvodine i Kosova na jednoj strani s Tuđmanovim uskraćivanjem autonomije tzv. Krajini (koja bi se imala očitovati u isključenju srpskog naroda u Hrvatskoj s popisa titulara državnog suvereniteta do kojega je došlo usvajanjem ustava 1990. godine) ili pak autorova definicija ratova devedesetih godina kao secesionističkih ratova. Nekoga bi moglo zasmetati jednostrano tumačenje egzodusa Srba iz tzv. Krajine u vrijeme Oluje, nekoga redukcija Ante Starčevića na tvorca ideje o hrvatskom političkom narodu, a nekoga formulacija da su Zagrepčani obožavali Janka Bobetka u vrijeme kad ga je tražio Haški tribunal (izjednačavanje znamenitih "kestenjara" sa Zagrepčanima moglo bi se čak tumačiti kao uvredljiva formulacija).

Vrlo je dvojbena formulacija prema kojoj je u ratovima devedesetih godina silovanje postalo instrument ratovanja (zar tek tada?), a krajnje je zanimljiva teza da je Ivan Stevo Krajačić bio do svoje smrti 1986. godine pravi kormilar ka samostalnoj Hrvatskoj (teza koju bi trebali istražiti mjerodavni povjesničari, umjesto da bude prepuštena senzacionalističkoj instrumentalizaciji).

Međutim, pisac predgovora Schillerovoj knjizi Hans Koschnik posve je u pravu kad tvrdi da autor ne zauzima jednostrana stajališta već nastoji rasvijetliti što se zapravo dogodilo na prostorima bivše Jugoslavije.

Nedvojbena je da Schiller nimalo ne oslobada ni Miloševića ni JNA ni srpske paravojne postrojbe od odgovornosti za počinjene ratne zločine, a samo bi zlonamjeran čitatelj mogao u njegovom pristupu pronaći elemente izjednačavanja krivnje svih strana (ili hrvatske i srpske strane) u sukobima devedesetih godina. No, on istodobno ukazuje na interakciju Miloševića i Tudmana, kao i na Tudmanovo preuzimanje nekih elemenata baštine NDH u formulaciju programa osamostaljenja Hrvatske. Konačno, treba naglasiti rečenicu kojom Schiller započinje svoju knjigu: "Ne, primanju Hrvatske u Europsku uniju ova knjiga ne želi niti može bacati klipove pod noge". Ona želi nešto drugo: izoštriti svijest o opasnosti koja europskoj ideji prijete od neprevladanih hipoteka prošlosti koje obilježavaju niz zemalja Istočne i Jugoistočne Europe. U tom smislu ova knjiga nudi hrvatskom čitatelju jedno neugodno ogledalo: ogledalo koje upućuje na nužnost oslobađajućega sučeljavanja s onim tamnim dimenzijama recentne i manje recentne prošlosti što otežavaju preobrazbu Hrvatske u prosperitetnu i stabilnu članicu Europske unije. Doista, dok se ne razračunamo s duhovima i zlodusima prošlosti i ne oblikujemo takvu samosvijest u kojoj se pojave poput etničkog čišćenja, genocida, diskriminacije i sličnoga neće moći ni smjeti pod bilo kakvim izgovorima tolerirati, ali ni nijekati, prešućivati ili pak relativizirati pomoću uobičajenih argumenata kako su takve pojave u većoj mjeri svojstvene "onima na drugoj strani", nema nam istinskog boljitka! I stoga je ova knjiga dobrodošla, unatoč svim njezinim eventualnim nedostacima, dobrodošla je upravo u europsku Hrvatsku. A tko hoće na Balkan ili u Aziju – neka pouke toga neugodnog zrcala naprosto ignorira!

Lino Veljak

PREDGOVOR

Bilježimo 2009. godinu. Europska unija dobiva oblik i njezine su se članice poduhvatile toga da ojačaju temelje zajednice tako da ograniče nacionalne egoizme, ako ih već i ne potisnu potpuno. Hoće li to uspjeti? Rasprava o uključivanju jugoistočnoeuropskih država treba dati odgovor na to.

Onom dijelu našeg kontinenta, koji se uobičajeno naziva Balkan, stoljećima je bila uskraćivana pozornost europskih velikih sila. Nakon raspada staroga Bizantskog carstva osmanlijskim zaposjedanjem na izlasku je iz Srednjeg vijeka aktualan ostao sukob pravoslavnoga i rimo-katoličkog kršćanstva, ali je ostao u sjeni ostalih unutareuropskih sučeljavanja – Balkanski je poluotok za dugo vrijeme postao *terra incognita* – on je to uvelike još i danas. Nacionalni oslobodilački pokreti koji su se u tom prostoru rascvjetali u 19. stoljeću mogli su zbog toga samo ograničeno probuditi novu svijest europskih elita. Ako su te elite povremeno reagirale, onda se to događalo zato da bi se oslabio osmanlijski imperij koji se potvrđivao na Zapadu. Neposredni su interesi stanovništva koje je tamo živjelo bili od drugorazrednog značenja. I tako su ostala Europa i svijet malo saznali o realitetima zajedničkog života nacionalne mješavine koja je naširoko razasuta i tipična je za Balkan. To je otežavajuće utjecalo na one manjine koje nisu mogle na temelju etničke pripadnosti zahtijevati formiranje samostalne države. Različite

konfesijske pripadnosti učinile su ostalo kako bi se razjasnile razlike. Pokušaj da se živima održe različite predodžbe o državi i o vjeri vodio je prečesto i sukobima koji su se razrješavali silom. Balkan se od tada činio kao trajno krizno područje, kao "europsko bure baruta" – stanje koje među ostalim sadrži formalno objašnjenje za Prvi svjetski rat i stvarno je aktualno sve do Drugog svjetskog rata. Svjetski požar koji su izazvali Hitler i Mussolini uništio je jugoslavensku kraljevinu koja je osnovana mirovnim ugovorima 1919. godine.

Schillerova knjiga počinje na toj točki povijesti. Samo nekoliko godina nakon završetka rata Schiller je u Hercegovini naišao na posljedice suprotnosti među Hrvatima i Srbima koje je poticao nacionalsocijalistički režim, na posljedice ubilačkih nasilnih čina koji su se događali u ime navodno ponovo stečene vlastite državnosti koja je počivala na nacionalnom identitetu. Dojmljivo je prikazivanje događaja, ali je neosporno što se tiče činjenica. Autoru se uskoro neizbježno postavlja pitanje njemačke suodgovornosti, jer je Savezna Republika Njemačka ipak deklarirana pravna sljednica njemačkog carstva. No, i ta povezanost za mnoge dijelove njemačke javnosti potpada pod pojam *terra incognita*. Onaj tko želi shvatiti pozadinu ratova u raspadu Jugoslavije, mora se vratiti do Drugoga svjetskog rata, do one 1941. godine kada su Hitler i Mussolini u Hrvatskoj raspirili fašizam. S obradom te faze nije na čistu ni reformirana Hrvatska. Uz to bi u njemačko prorađivanje prošlosti pripadalo i rasvjetljavanje svih akcija koje je predsjednik Tuđman u suortaštvu sa srpskim predsjednikom Miloševićem poduzimao da bi pripojio veće dijelove Bosne i Hercegovine i protjerao bosanske Muslimane,

Muslimani balkanske regije su zbog svojih antinacionalnih predodžbi, koje su više usmjerene na religioznu svjetsku zajednicu (umma), u sporu oko novih državnih poredaka u Jugoistočnoj Europi dugo promatrani kao "quantite negligeable". U narodnom su mišljenju bili uživatelji ranije neobjavljenoga Osmanlijskog carstva koje je prevladano

upravo ostvarivanjem nacionalno religiozno kao i etnički utemeljenih država. I u doba između kraja Prvoga svjetskog rata i njemačko-talijanske invazije bilo je vrlo malo znakova vlastitoga nacionalnog identiteta. "Bošnjaci" su u pravilu rimokatoličkoj ili pravoslavnoj strani sloveli kao pogrešno pokršteni i jedva su bili ravnopravni. Tek je s Titovim priznavanjem "muslimanske nacije" došlo do diferenciranja prema hrvatskim odnosno prema srpskim dijelovima stanovništva, diferenciranja koje baš i nije bilo dalekosežno. Želju za islamskom božjom državom njegovali su, doduše, samo zanesenjaci (to vrijedi i za mladog Izetbegovića); jedva je to bila želja snažno sekulariziranog muslimanskog stanovništva u balkanskoj regiji. Ne smijemo dopustiti da nas ovdje zaslijepi srpska odnosno kasnije hrvatska antiturska propaganda.

Nekadašnja je nacionalno politička distanca oslabila već u jugoslavenskoj federaciji forsiranom industrijalizacijom gospodarstva, koje je do tada bilo u velikoj mjeri poljoprivredno i sitnoobrtnički oblikovano. Novostvoreni industrijski kompleksi zahtijevali su da zadaće savladava društvo koje više nije bilo etnički određeno. Dotadašnje su se razlike izravnale, zamjećivale su se sada u rastućemu mješovitome kulturalnom i obiteljskom vezivanju. Osobno sam to doživio u Mostaru, glavnom gradu Hercegovine, kada sam tamo od sredine 1994. godine za Europsku uniju preuzeo zadaće ponovne izgradnje grada koji je teško stradao od meteža građanskog rata. Taj je pokušaj bio povezan sa željom da se postigne prihvatljivo supostojanje s očekivanim kasnijim zajedništvom stanovništva. Prvoj je želji uspjeh bio dosuđen; ovo posljednje samo u ograničenom opsegu. Rane koje su uzajamno nanesele u građanskom ratu (1993/1994) nisu zarasle tako brzo nakon dovršenja borbi, ali je odbijanje ponovnog oživljavanja nekadašnjega dobrog gradskog jedinstva do danas problem koji se jedva uočava.

Ovdje se očituje da nije dovoljno zadovoljiti se poznavanjem povijesnih činjenica i sklopljenih sporazuma koje se može naći kod diplomata i zapadnih političara, ukoliko se istodobno ne bavite naslijeđenim

strahovima, emocijama i iskustvima koji daju obilježje pojedinačnoj kao i kolektivnoj svijesti. Oni su dio balkanske stvarnosti i daju naslutiti zašto su ljudi koji su pogođeni postali ono što jesu i kakvi su.

Ovaj pogled unatrag vodi Schillerovoj kritici držanja savezne vlade i Bundestaga prema tendencijama raskidanja jugoslavenske federacije. Tu je kod obje ustavne institucije očito stvarno nepoznavanje realnog stanja

Nepovezivanje pitanja priznanja sa stvarno osiguranom zaštitom manjina (ne kao obećanje nego kao temeljno ustavno pravo) i činjenica da se nije odlučno suprotstavilo Tuđmanovoj namjeri da se Bosna i Hercegovina dobrim dijelom podijeli između Hrvata i Srba, a svakako da se u pitanje stavi dosadašnja granica te republike, bilo je greška s velikim posljedicama. Stanovništvo tog dijela Europe koje je teško patilo još u Drugom svjetskom ratu i nakon njega za to je moralo gorko platiti.

Ulrich Schiller se mnogo godina morao sučeljavati s problemima tog prostora. Njegova su se neposredna iskustva ulila u ovu knjigu. Kao dopisnik ARD-a iz Beograda, Moskve i Washingtona, te kao informirani vanjskopolitički novinar i u Njemačkoj, doživio je dramu jugoistočnoeuropskog razvitka i sada kritički razmišlja o poukama koje iz povijesne slike treba izvući za nadolazeće naraštaje.

Njegov pledoaje za prosudbu stanja stvari koje se može provjeriti i koja bi prosudba bila što bliža činjenicama nije jednostrano zauzimanje stajališta za jednu ili drugu stranu, više je to pokušaj rasvjetljavanja tko je u prostoru o kojemu se radi zapravo bio onaj koji nagoni, i iz kojih razloga, ili je navodno bio čuvar. Jednako kao i Schiller kažem da će prihvatljiv doprinos nužnome, postupnom uključivanju balkanskih država u EU moći dati samo onaj tko je spreman ozbiljno uzeti na znanje raznovrsne faze razvitka na Balkanu u njihovoj kompleksnosti. Tome pripada prihvaćena odgovornost sviju za prošlost.

Hans Koschnick

PRETHODNA NAPOMENA ILI O ČEMU SE RADI

Ne, primanju Hrvatske u Europsku uniju ova knjiga ne želi niti može bacati klipove pod noge. Želi nešto drugo, ciljajući šire od Hrvatske: želi izoštriti svijest o ugroženosti europske ideje i njezinih ideala ako ne pomognemo da se uklone teške povijesne hipoteke novih članica EU u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi u čijoj je izgradnji nekada i Njemačka sudjelovala. Radi se o tome da se u povijest unese više svjetla. Samo istinoljubiv pogled u prošlost donosi ljudima unutarnju slobodu, nedavno je rekla Angela Merkel s pogledom na istraživanje DDR-a, i onda je pridodala bitnu rečenicu: "Istina je temelj demokracije." Ako to treba biti više nego samo lijepa riječ iz svečanoga krasnorječivog govora, onda to mora vrijediti posvuda u Europi. Nitko ne smije prezati od toga da se lati komadića krajnje komplicirane balkanske povijesti – i kako je ta povijest Hrvatsku i Njemačku na fatalan način vezala jednu uz drugu. To nije učinjeno u dovoljnoj mjeri. Nije se shvatilo da su ratovi pri raspadu Jugoslavije 1991-1995. bili nastavak Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj, među ostalim i zbog toga što u Titovoj Jugoslaviji ništa nije prorađeno; nije se uzimalo u obzir – a ovdje trebaju osobito savezni kancelar Kohl i ministar vanjskih poslova osjetiti da se o njima govori – kako su duboki bili tragovi koje je u sjećanje utisnuo genocid hrvatskih ustaša nad Srbima u Hrvatskoj. Iz toga su izrasle greške koje su

sudbonosne za savladavanje jugoslavenske krize i ratova oko raspada koji su slijedili. Ne treba isključiti novu neugodu ako javni interes za Jugoistočnu Europu opet padne na ništicu ili ako lagodna floskula o navodno stoljećima staroj mržnji među narodima i dalje bude mutila pamet.

Nacistička je Njemačka Hrvatsku bacila u ustaški teror, to je neosporno. Ali da su bitne ideje i načela te vlasti preživjeli i da su ušli u današnju Hrvatsku, za to treba učiniti odgovornima i druge snage, name, Katoličku crkvu i Franju Tuđmana, prvog predsjednika neovisne Hrvatske. Nedavno je zagrebački nadbiskup, kardinal Bozanić, posjetio nekadašnji ustaški koncentracijski logor Jasenovac – po prvi puta, 64 godine nakon kraja ustaške vlasti. Spomen mjestu Bleiburg redovito je ukazivao čast kako bi oplakivao žrtve osвете Titovih partizana. Puno se nade polaže u to da bi posjet poglavara hrvatske Katoličke crkve Jasenovcu mogao biti važan korak da se zemlja konačno izvuče iz ukočenosti krivotvorenja identiteta koje je vodio kler: uvijek samo žrtve, nikada nisu bili i počinitelji. Posjet je bio jedan korak. Još se ne zna je li bio velik.

Ova knjiga nije povijest jugoslavenskih ratova, ni njemačkog priznavanja Hrvatske. Mnogo je više to pokušaj da se čitateljev pogled otvori za sklopove koji opovrgavaju jednostrano dodjeljivanje krivnje za balkansku tragediju 20. stoljeća Srbiji. O prikazivanju bezazlenijima ili o relativiziranju srpskih ratnih zločina pod Miloševićem, Karadžićem i Mladićem ne može biti govora.

MEĐU ONIMA KOJI SU SE ZADESILI U HERCEGOVINI

Novica mi nije rekao sve. Tada, 1953. godine, uopće nije izložio najvažnije iz svojeg života – tada kada je za to još bilo prilike. Njegovo je razmišljanje svejedno sve do njegove smrti obilježavalo ono što nije rekao. Dao mi je na znanje samo ono prijeko potrebno: da su majku, Srpkinju i pravoslavnu kršćanku, ubile ustaše, u Jasenovcu, "balkanskom Auschwitzu"; da su on i njegova braća pred ubilačkim ustaškim bandama pobjegla u brda – Titovim partizanima; da je teško mogao zamisliti daljnji suživot Srba, Hrvata i bosanskih Muslimana u Hercegovini. Je li njegova majka zaklana kao tisuće ostalih zatvorenika, nožem krvožednih pomagača, ustaškim kultnim instrumentom, je li umrla od gladi, smrznula se ili je jednostavno propala u blatu bijednih baraka. Novica to nikada nije saznao.

Priča prijatelja sa studija o smrti njegove majke u ustaškom koncentracijskom logoru pogodila me do srži. Obuzeo me osjećaj suodgovornosti, uznemirio sam se u krugu onih koji su se tu zadesili, premda mi je bilo jasno da su najveći krivci nedvojbeno sljedbenici hrvatskog "Führera" ("poglavnika") Ante Pavelića, da su za ubojstva Srba, Židova i Roma u Hrvatskoj u prvom redu oni bili odgovorni. Ipak nije bilo nimalo dvojbe da oni vlast nikada ne bi osvojili niti bi je kao pijani mogli izdivljati da im je nisu dali Hitler i Mussolini. A ja, Novičin posje-

titelj, usprkos svemu gostoprimstvu koje mi je srdačno ukazano – ubra-
jao sam se među pripadnike one neprijateljske nacije koja je 1941. go-
dine ratom nanijela nad Jugoslaviju ubijanje i smrt, užasnu bijedu.
Novica i njegova braća mi nikada nisu dali da to naslutim. Čak je pi-
tanje, je li to upće igralo ulogu kada su se odlučili da pozovu studenta
iz Savezne Republike Njemačke. "Nama je važno kakav si ti čovjek da-
nas", rekao je jednom Novica, i moje zanimanje za njihovu zemlju i za
njihov jezik sigurno su i njemu i njegovoj braći jamčili da se ne trebaju
plašiti čovjeka od jučer.

Studenti slavistike kao što sam bio ja trebali su početkom 1950-ih
godina mnogo mašte da bi predstavili šanse za zaposlenje koje ne bi
bilo povezano ni sa Saveznom obavještajnom službom (BND) ni s kak-
vom narudžbom za istraživanje. BND je tražio osobe koje su vične jezi-
cima koji se govore u Istočnoj i u Jugoistočnoj Europi, u Ministarstvu
vanjskih poslova neki su se uspjeli, i neki su se pročuli i u akademskom
svijetu. Nisam se brinuo za posao. Nakon ruskoga, najprije sam htio
naučiti još jedan slavenski jezik, i to se moralo dogoditi na licu mjesta,
ne na sveučilištu. Izabrao sam srpskohrvatski, kako se tada zvao stan-
dardni jezik u Jugoslaviji. Za studente sa Zapada samo je u Jugoslaviji
bila otvorena mogućnost studijskog putovanja; osim toga, odavno sam
se zanimao za tu zemlju. Prema rječniku sovjetskog komunizma tamo
je vladala zločinačka Titova klika koja se razvila u "revizioniste" i "rene-
gate", otkada je Tito prekinuo sa Staljinom. Dogodilo se to 1948. godine
u Szklarska Poręba, nekadašnjem šleskom Schreiberhau, kada je Ko-
munistički informacijski biro (Kominform) Tita i jugoslavenske ko-
muniste osudio kao ubojice i špijune. Oduprijeti se Staljinu, biti "ne-
vjeran" – koji je to bio čin hrabrosti i samopouzdanja! Vrlo polagano
se u svijesti međunarodne javnosti proširila spoznaja da se u Jugo-
istočnoj Europi odvija revolucija s dalekosežnim strategijskim pos-
ljedicama u korist Zapada. No, Titova je Jugoslavija, usprkos isključenju
iz istočnog bloka, za mnoge političare – i publiciste – na Zapadu, ostala

diktatura na sovjetski način, "komunistička tamnica naroda". Ali je stvarnost izgledala drugačije i zamršenije.

Složeniji je i drugi aksiom uobičajenog poznavanja Balkana: Jugoslavija – višenacionlna država s povijesno učvršćenim ponajviše kulturalnim preklapanjem tri velika kulturna kruga, pravoslavlja, katoličanstva i islama. No, kako je to izgledalo tada, nakon Drugoga svjetskog rata? Je li samo rat bio odgovoran za propast prve Jugoslavije? Ili su tome pridonijele i suprotnosti među Srbima i Hrvatima i njihove različite predodžbe o državi i društvu, o vjeri i religiji? Smatralo se nespornim da je Jugoslavija više nego sjecište: mjesto mješavine silne, često nepredvidive dinamike, očaravajuće raznovrsnosti, kulturnopovijesnog bogatstva, pejsažnih ljepota i ljudskih drama... Kako steći sliku o tome? Da bi se to pojnilo na neki način, prvi je preduvjet bio savladavanje jezika.

Moje financije nisu dopuštale studentski boravak na vlastiti račun. Stoga sam se natjecao da budem primljen u međunarodnu radnu brigadu koja je trebala sudjelovati u izgradnji autoceste Zagreb-Beograd pod simboličnim nazivom "bratstvo-jedinstvo". Doduše, brigade su upravo bile ukinute, ali me onda sebi kući pozvao član studentskog odbora Sarajevskog univerziteta kojemu je u ruke dopala moja molba, Novica Vojinović, Srbin iz Hercegovine koji je u skromnim prilikama živio kod Čapljine. Želio je naredne godine, 1954, kod mene učiti njemački.

Mjesto se moglo na atlasu naći samo pomoću lupe, u Hercegovini, na donjoj Neretvi, na bosanskom jugozapadu, gdje su dramatični kraški pejsaži, a isto tako i nečuveno siromaštvo njegovih stanovnika. Tamo se govori najčišći srpskohrvatski jezik, komentirao je lektor u Göttingenu. Ali tko mi je mogao reći kakvih inače još ima osobitosti u Hercegovini? Da se Čapljina u Drugome svjetskom ratu ispostavila kao središte ustaškog terora; da se područje zapadno, dakle, desno od donje Neretve, prije Prvoga svjetskog rata ispostavilo kao bezuvjetno antiju-

goslavensko, ekstremno hrvatsko i katoličko, kolijevka s najradikalnijim pečatom hrvatskog nacionalizma; da su na istočnoj obali – Novičinom zavičaju – pretežno živjeli Srbi. Kasnije se moglo čitati da su sve do 1950. godine komunisti nemilosrdno u Čapljini gonili one koji su sumnjivi na ustaštvo, kao i njihove rođake. To je već moguće. Na licu mjesta nisam o tome ništa čuo, i gledajući unatrag ipak mi je bilo čudno kako je Novica u tim okolnostima mogao pozvati stranca, uz tome Nijemca i nekadašnjeg ratnog protivnika. Pribavio sam, dakle, vizu, spakirao svoju naprtnjaču i krenuo na put koji će postati ključni događaj za moj život.

Krenuo sam vlakom prema Rijeci, plovio jadranskim parobrodom do Splita, gostio se s Hrvatima koji su išli na godišnji odmor, uživao u vinu koje je kružilo uokolo i divio se zidu velebitske planine koji se u crvenkastome večernjem svjetlu uzdizao iz mora. Od Splita sam nastavio priobalnom brodicom dalje do siromaške luke Ploče. Mjesto se dugo zvalo Kardeljevo, slijedeći loš običaj da se veličine u zemlji usreće davanjem imena mjestu. Kardelj, Titov glavni teoretičar, mogao je biti zahvalan. Tada bi mi se suludom idejom činilo kako će baš iz tih Ploča hrvatski general Janko Bobetko glasno objaviti drugo potraživanje istočne Hercegovine.

Uskotračna me željeznica dovezla od Ploča do Čapljine. Dočekao me Novičin brat Gojko, šef željezničke stanice, zdepast, pajdaški tip, i dao mi prenoćište. Umoran na smrt utonuo sam u poljski krevet, više naspavajući nego videći; nisam imao predodžbu koliko je velika bila prostorija. Ušuljavala su se sve nova i nova lica, nekamo su se smještala, povećavao se broj onih koji hrču i onih koji se znoje. Prostoriju su više ispunjavali šumovi nego zrak. Jesu li to bili Srbi ili Hrvati? Je li to još imalo ulogu? Jesu li znali da je među njima Nijemac koji želi zaspati – ili priželjkuje jutro?

Za razliku od Gojka, Novica je bio visok, energičnog izražaja, jake brade i s plavom grivom, pričljiv, glasan kada se smijao. U Sarajevu je

studirao povijest, a kasnije tome dodao pravo. U čapljinskoj smo se željezničkoj stanici sastali radoznali kako ćemo se međusobno ophoditi. Njegovo je selo Loznica bilo udaljeno sat pješaćenja do brda. Jezičke su nam barijere na početku pokazale kako zamorno može biti kretati se od jutra do navečer u drugom jeziku, kako sivo bijeli kras bolno za oči odražava blještavo sunce. Propješaćili smo okolicu, bolje smo se upoznali. Povremeno smo potegnuli do korza u Čapljini, na onu šetnju gore-dolje po glavnoj ulici, kakvoj se, prema običaju koji je proširen na čitavom Balkanu, svake večeri predaju ljudi svih dobi i različitih spolova. Sjedili smo na jezeru iza kuće na krasu i promatrali kapanje iz izvora koje je napajalo jezero a da ga nikada nije prelilo. U grotlima i pukotinama, u lagano rastopljivom vapnencu kraškog stijenja, voda se gubila ili se skupljala u podzemnim rijekama koje su se primicale morima. S drugim Novičinim bratom, Ristom, na riječima škrtom, nekadašnjim partizanskim vođom, visoko odlikovanim, odlazili smo van ribariti. Risto je izgledao kao da ima iščašene oči. I na najdubljem je dnu otkrivao jata pastrva. Uzbuden i nestrpljiv zapovijedao je čovjeku s veslima: "Za-ustavi! Za-ustavi!" – "Zaustavi čamac!" Rekao mi je da s lijevkom udaram po vodi i sâm je vodio kočaricu s mrežom među preplašene pastrve. Iza Vojinovićeve kuće jedna je od Novičininih sestrični pripremala večeru: pržene pastrve, salata od paradajza, svježa voda s izvora na jezeru, kruh iz krušne peći na dvorištu. Kuća je bila prostrana zgrada od "antiknih" cigli, novogradnja iz ruševina, priprosta, kao što je najavio Novica: svako pranje gore na jezeru, "toaleta" iza kraškog stijenja, stare uljne lampetine umjesto žarulja. Kao nekadašnji ratni zarobljenik s time nisam imao problema.

Saznanje o smrti majke braće Vojinović u Jasenovcu razljutilo me i začudilo: skoro mi se nepojmljivim činilo kako je jedan od velikih ratnih zločinaca u savezu s Hitlerom, Ante Pavelić, mogao pobjeći i izbjeći svako suđenje. I on je objavio rat saveznicima, kao što je, da ne govorimo o drugome, opsluživao Hitlerov ratni stroj, u Hrvatskoj uspostavio fašistički pokret i Židove svoje države uništio u svojstvenom hrvatskom

holokaustu. Ako već Hrvati nisu bili voljni suditi Paveliću, onako kao što su Norvežani učinili sa svojim zloglasnim Vidkunom Quislingom (osuden na smrt strijeljanjem) ili Belgijanci sa svojim fašističkim vođom Leonom Degrelleom (u odsutnosti mu je dosudena smrtna kazna čije je provođenje izbjegao bijegom u Francovu Španjolsku), bezuvjetno su trebali priskočiti saveznici. Tako ja mislim. Visoko kao toranj iza svega stoji pitanje: tko je pomogao Paveliću, kako i zašto? Da mu je uspio bijeg u Argentinu, znalo se iz novinskih izvještaja. Pozadina je bila u tami još dugo. Možete li zamisliti da su se Hitler, Himmler ili neki drugi iz vodeće nacističke garniture povukli i htjeli pobjeći? Odmah bi se i posvuda s najvišim intenzitetom postavilo pitanje o mogućim političkim posljedicama u Njemačkoj i Europi. Pavelić? Čini se da je njegovo daljnje djelovanje pokretalo samo vladu u Beogradu. Zašto Pavelić, ako ga saveznici već nisu htjeli izručiti Titu, nije mogao biti podvrgnut Nirnberskim procesima – na to pitanje mogu odgovoriti pravnici. Prilika da ga uhvate pružila se Amerikancima i Englezima 1945/1946. godine. Sigurno nije manjkalo unutarnje povezanosti.

Pitanje: koju je dominantnu, potpomažuću i zahtijevajuću ulogu preuzela politika Trećeg Reicha za teror ustaškog režima, to je pitanje u Hrvatskoj u priličnoj mjeri potisnuto, u Njemačkoj jedva pojmmljeno i shvaćeno i uopće nije obrađeno. Sve su ostale faze Drugoga svjetskog rata, od pljačkaških pohoda u Istočnu i Zapadnu Europu, preko bombaškog i podmorničkog rata sve do bijega i protjeravanja, opisane, istražene, i Nijemcima su i u riječi i u slici s pravom unesene u svijest Ali to nije učinjeno s Balkanom. Bez "Wehrmachtove izložbe" hamburškog Instituta za socijalna istraživanja ne bi svoj javni odraz našao ni brutalan njemački okupacijski režim u Srbiji 1941 -1944/45. godine, među ostalim stravična strijeljanja talaca u Kragujevcu i Kraljevu. Hrvatska? Pavelić i ustaše? Tko o tome još zna danas, ni sedam desetljeća kasnije, premda su posljedice tog doba ipak ostale s nama i čak su i dalje s nama. A ono što vrijedi za Nijemce, isto tako vrijedi za sve narode koji su

sudjelovali u holokaustu nad Židovima, u genocidu nad Srbima u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" i u građanskom ratu među hrvatskim ustašama, srpskim četnicima, bosanskim Muslimanima i Titovim partizanima. Ili su time bili pogođeni. "Usprkos žongliranju s brojem žrtava koje je trajalo desetljećima – napisao je nedavno stručnjak za Jugoistočnu Europu Holm Sundhaussen u svojem članku "Srpsko ekstremno doba" – ta traumatična iskustva nikada nisu prorađena, i na prijelazu iz osamdesetih u devedesete godine krajnje su djelotvorno reaktivirana".¹ U ratovima pri raspadu Jugoslavije.

Sada Europa treba o svemu "suditi". Ali malo je toga prevladano, pojmljeno kao problem, shvaćeno ili čak savladano. Krilo nacionalne države je, slobodno prema Brechtu, još plodno, na Istoku i Jugoistoku sigurno više nego na Zapadu Europe koja je postala velika. Ali što će postati od "našeg" sna Europe ako stare hipoteke iz strašne prošlosti i dalje vučemo za sobom i gledamo kako na to natovarujemo nove terete u starom duhu.

¹ Holm Sundhaussen, *Serbiens extremes Zeitalter*, u: Jens Becker/Achim Engelberg (izd.), *Serbien nach den Kriegen*, Frankfurt am Main 2008, str. 30.

GROTLO PAKLA NA KRASU

Već je kratko priopćavanje o smrti svoje majke Novici teško palo. A pripovijedanje i o pojedinostima vlastite sudbine moralo mu je izgledati nemoguće, uopće to sebi nije mogao predočiti. Je li me možda trebao voditi do grotla i jama na krasu da bi mi kao kakvom turistu pokazao znamenitosti zemlje koje su za njega i za tisuće drugih ipak postala mjesta grozote? Je li me na čapljinskom kolodvoru trebao podsjetiti na vlakove koji su 1941. godine ovdašnje Srbe u velikom broju odvozili u smrt? Još više nego psihološko-historijska granica dopuštenog Novici su usta mogli zatvoriti bojazan i strah. Jer, kako bi stranac, ja, nakon nekoliko tjedana upoznavanja mogao shvatiti dimenzije patnje u obitelji svojeg prijatelja i njegovih sudbinskih sudrugova u Hercegovini, čak da je Novica pod teretom boli sjećanja otvorio svoju dušu? Dakle, ostao je škrt na riječima. Teret njegovoga životnog iskustva otkrio se tek nakon polovice stoljeća.

Prijatelja više nisam mogao naći živoga. Posljednji sam ga put vidio 1971. godine. Njegova mi je žena poslala iz Crne Gore dvije knjige: "Rat na Neretvi", intervjui o ratu u Bosni 1992-1995. godine, koje je profesor dr. Novica Vojinović, kako se odavno mogao titulirati, dao crnogorskom listu; i "Srpske jame u Prebilovcima", njegova knjiga o sudbini Srba istočne Hercegovine i obitelji Vojinović u Drugom svjetskom ratu. Više nego knjiga: strastveno svjedočanstvo, bogato spoznajama o krivuda-

vosti hercegovačke povijesti, vatreno u gnjevu prema Papi i katolicizmu, razočarano Titovom "izdajom" Srba, tražeći budućnost sada samo u vrlinama, da, u mitu srpskog naroda. Uzevši ozbiljno, Novica je knjigu napisao po nalogu, čitav je život sebe gledao u tom nalogu – nalogu svoga starijeg brata Veljka. S obzirom na sigurnu smrt koja mu je predstojala Veljko je svoju očajničku želju stavio na dušu mladega, "malog" brata: Veljko je zaklinjao Novicu – ako ovaj ipak preživi dan – da na vidjelo iznese zločine nad Srbima u Hercegovini. Ta me knjiga jednostavno prisilila na dopunu opisa iskustava mladoga hercegovačkog studenta koji sam dao u svojoj ranije objavljenoj knjizi "Moć izvan nadzora – tajna svjetska politika od Hruščova do Busha" (2005). Meni je skriveno ostalo ono najvažnije i najteže u njegovome ranome doživljajnom svijetu. Sada, s novim stanjem spoznaja, htio sam njegova iskustva staviti u pun povijesni kontekst hrvatskog fašizma, od njegovih korijena do kasnih poriva naših dana.

Za Srbe iz Loznice i susjednih sela Klepci i Prebilovci 11. kolovoza 1941. godine bio je dan neopisive katastrofe, scene kao sa srednjovjekovnih slika o putu u pakao na dan posljednjeg suda. Prijetnje Srbima počele su ulaskom ustaškog režima u Hrvatsku, odmah u travnju 1941. godine. Među starim susjedima izbila je napetost. Iz okružnog središta Čapljine po selima su pošle diverzantske skupine koje su se deklarirale kao ustaše, pokazivale svoje oružje i političke mišiće i poduzele prva hapšenja Srba. Bili su to simptomi, pisao je Novica, no jedva je tko u tom trenutku mogao i htio ma i najdalje slutiti kakva je sudbina namijenjena Srbima. Konačno, promjena režima nije se dogodila prvi puta. No, u lipnju je postalo ozbiljno. Srbi su hapšeni u svojim kućama i na svojim poljima, tučeni, pa i zatučeni. Hrvatski su susjedi pomagali progoniteljima. U lipnju velika kampanja pokatoličavanja "nekršćanskih" pravoslavaca, ortodoksnih. Nije bilo malo onih koji su priliku prihvatili kao obećavajuću slamku spasa.

Onda 11. kolovoza. Novica je promatrao kako naoružani preko noći

prerazmještaju njegovo selo. Svi su putovi za bijeg zatvoreni. Čovjek iz sela koji se sada dao prepoznati kao ustaša jurio je od kuće do kuće s naredbom da se svi Srbi moraju smjesta uputiti prema školskoj zgradi u susjednim Klepcima. Preseljenje u Srbiju! "Naređenje". "Preseljenici" ne smiju ništa uzeti sa sobom jer će u Srbiji dobiti sve novo. Novičin je otac prozreo prevaru. Htio je znati od koga i odakle potječe navodna zapovijed za preseljenje. Dobio je batine, nikakav odgovor. Prekasno je primijetio da su ga prevarili susjedi koji su njemu i njegovoj obitelji obećali zaštitu i pomoć i da mu prisilno prekrštavanje na katoličanstvo više ne bi pomoglo. Zapečaćene su prve srpske kuće da bi uskoro pripale novome gospodararu – katoliku.

U školskoj zgradi u Klepcima, oko osam sati ujutro. Okupljanje izgubljenih. Brojanje. Gdje je Risto? Ustaše traže jednoga Novičinog brata; a on je već u brdima, "u šumi". Vežu muškarce, žicom, brata s bratom, oca sa sinom. Djeca nijemo stoje pod zaštitom svojih majki – još pod zaštitom. Novica se u sjećanju opet vidi među njima, piše: "Kao da su i djeca znala da će zauvijek biti razdvojena od svojih roditelja, svojih očeva, braće i stričeva. Ni jedno dijete ne pita ništa, ništa ne kaže, samo se malo pomiču. Izgubljeni gledaju u zemlju ili se pogledavaju, toga su tragičnog dana odrasli. Svi šute, i odrasli i djeca, nepodnošljiv je mir koji počiva na njihovim licima. Ljudi stoje i čekaju – čekaju smrt".

Tjeraju ih prema Čapljini, u prihvatni logor u silosu, Novicu i deset daljnjih članova njegove porodice i više od tisuće drugih Srba. Poslije podne njegov mu je šesnaestogodišnji brat Veljko rekao: "To je posljednji dan našeg života. Ako slučajno preživiš, piši o tome što je bilo ovdje i čitavom svijetu kaži kako su nas prevarili: katolički pop Dumlija, naši susjedi, katolici, kako su nas poklali bez obzira na vjeru, prijateljstvo i susjedstvo, bez obzira na časnu riječ, kruh i sol".

Novica, trinaestogodišnjak, slučajno preživjeli, uspio je u jednom trenutku pobjeći. A njegovu braću Veljka, šesnaestogodišnjaka, i Božu, osamnaestogodišnjaka, kad se spustila noć bacili su na kamion, sa su-

druzima u nevolji, tijesno nagurali na posljednju vožnju pod bolima od udaraca čuvara. Zadnja stanica kod neke šumice. Odvučeni su po dvojica. Ništa se nije čulo, ni pucanj, ni udarci. Uz Božu je ležao njegov stric Nikola. "Bjež!" rekao je Boži, "bježi, pa ako te i ubiju u bijegu". Nikola ne želi ostale ostaviti na cjedilu ali se zacijelo usprkos svemu boji. Sâm se Božo ne može pokrenuti, sa slomljenim udovima. Još jedanput usrdno šapuće: "Bjež' i kaži kod kuće gdje je naš grob" Onda je Nikola sakupio sve snage, spuznuo je s auta i odjurio u noć bez mjesečine. U jednome susjednom selu poznavao je Hrvata koji će ga sakriti na jedan tjedan. Zatim se usudio krenuti u Loznicu. Ubilačka je kampanja koja je Božu i Veljka stajala života zasada prošla. Za prvo vrijeme. Nikola je izvijestio Novicu o noćnoj drami na kamionu na predjelu Bivolje Brdo. Svakome se prepušta da zamisli kako je izgledao posljednji čin: kako su one koje je čekala smrt gurnuli preko izgrebenih rubova jame na krasu, u crnu rupu, na pakleni put koji je završavao na drugim tijelima; neki su još živjeli pod glađu i žeđi koji su ih mučili, većina je bila zgnječena i ugušena.

"Nalog" brata Veljka Novici je čvrsto ostao u sjećanju. Kao predgovor ga je stavio na početak svoje knjige. Ne računajući tragiku sadržaja, u oči upada nespominjanje Hrvata. Veljkova je optužba uperena protiv katoličkih susjeda, ne protiv hrvatskih susjeda. U katolicizmu je porijeklo zločina, ne u hrvatskom narodu. To je i za Novicu kasnije postalo kao dogma. Za Veljka je u prvom planu stajala religijska suprotnost, a ne nacionalna ili etnička. Upravo je u tom smislu i Novica, koji je odrastao u istoj toj tradiciji i odgoju, označio jugoslavenske ratove u raspadu zemlje u prvom redu kao vjerske ratove. Ovdje dolaze do izražaja stari historijski uzroci koje su, naravno, na isteku 20. stoljeća mnoge druge motivacije stranaka koje su vodile rat proširile i prekrile. Do danas je aksiom srpskog nacionalizma da srpsko-hrvatski antagonizam vodi natrag na ulogu Rima i Katoličke crkve.

Važno je i u Novičinom opisivanju zamijetiti kako je Nikola, dono-

sitelj vijesti o smrti u jami, našao spasonosno utočište u kući jednog Hrvata. Dakle, postojali su i "drugi", kao što su onih godina postojali i "drugi" Nijemci koji su uz velik rizik pomagali progonjenim Židovima.

Smrt se ne može povećavati. Ali se muke sve do smrti mogu povećavati u neograničenim varijantama s one strane predočivoga, postajati rafiniranije i brutalnije, kao što svjedoči povijest ratova i proganjanja u analima čovječanstva. Suvremenici oduvijek iznova žele znati zašto su okrutnosti na Balkanu bile tako osobito neljudske i gadne. I onda se pomisli na uništenje europskih Židova, na Babij Jar i na masakre iza istočne fronte, i onda se zna da Balkan nije toliko ispao iz strašnog okvira 20. stoljeća. Može li se još nadmašiti zločin nad jamom, kod Bivoljeg Brda, gdje su Novičina braća pala kao žrtve, ili kod mjesta Šurmanci, o tome neka čitatelj sâm sudi.

Kolona od pet stotina, možda i pet stotina pedeset žena, djevojaka i djece vukla se na ljetnoj žegi kolovoza 1941. godine prema Čapljini, a gonile su je naoružane ustaše. Izvele su prepad na Prebilovce i "očistile" ih, kao što se nedjelju dana kasnije dogodilo u Loznici. Prebilovci su bili veći, razvijeniji, imućniji od Loznice, selo s jakim srpskom većinom. Kada su ustaše upale, svi su pobjegli u šumu, u brda – muškarci, žene i djeca. Muškarci su ostali pri tome da se ne daju iz brda, dok su žene sa svojom djecom htjele natrag u selo, računajući na uvidavnost. Ali nije bilo povratka – ni pardona za žene i djecu. Laž o preseljenju u Srbiju trebala je prigušiti očajanje, ali kada su u cestovnoj prašini djeca vikala, mala djeca već na pola mrtva od žeđi, žene i djevojke već su bile u krajnjoj nevolji. Pred Čapljinom su pretovarene na kamione, noć su provele u logoru za prikupljanje "Silos" – bez vode i kruha – da bi slijedećeg dana završile na čapljinskom kolodvoru u pretrpanim kolima za prijevoz stoke. Putovanje na sjever u smjeru Mostara bilo je kratko. Nakon dvadeset kilometara vlak se zaustavio u Šurmancima, ostao je stajati preko noći, ljudi su bili bez vode. Ujutro, 6. kolovoza, žene i djeca batinama su opet istjerani na cestu, ovaj puta uzbrdo, u kras, do jame

Golubinke, nazvane i Šurmanačkom jamom, jedne od najdubljih jama u čitavoj okolini. Nemilosrdno i bez iznimaka svi su, žene, djevojke, djeca dovođeni do jame i bacani u nju, u smrt punu muka. Čini se da je bilo točno 470 žena i djece – naveli su ubojice kada su 1957. godine dovedeni pred sud u Mostaru – među njima je bilo tridesetoro dojenčadi, 233 djevojke i 237 djece mladih od 14 godina. Detalji? Tko ih još treba. Vođa ubilačke akcije, Ivan Jovanović "Crni", upozorio je svoju momčad da o jami u Šurmancima nikada ne izuste ni jednu riječ. Ipak je na procesu nešto izbilo na vidjelo: kako su djeca pokušavala pobjeći, kako su se penjala na noge svojih ubojica, i Ivan Jovanović "Crni" osobno je dojenčad u velikom luku bacao u jamu. Povremeno je za njima bacio i ručnu granatu.

Masovna su ubojstva kod Šurmanaca i Prebilovaca bila tako nečuvena da je mostarski biskup Mišić protestirao. Ne javno. Pisao je nadbiskupu Stepincu u Zagreb. Rasrdio se da su katolike koji su upravo konvertirali na katolicizam odveli s mise, stare i mlade, muškarce i žene, i hvatali ih kao robove. I onda: "Iz Mostara i Čapljine željeznica je šest vagona, punih majki, djevojčica i djece do osam godina otpremila do stanice Šurmanci gdje su izvučeni iz vagona, odvedeni u brda i živi živcati bačeni u duboke spilje".

Nije li se biskup mogao umiješati jer su ustaše ipak proganjale i ubijale u ime katolicizma? Nije li čitavo područje desno i lijevo od Neretve pripadalo mostarskoj biskupiji, dakle, u crkvenu nadležnost biskupa Mišića? Biskup je međutim bio nadležan, ali nije imao autoritet. Tek je od Berlinskog kongresa, od kada su Habsburgovci 1878. godine došli u posjed nekadašnjih turskih provincija Bosne i Hercegovine, Rim mogao urediti svoje biskupije. O crkvenom utjecaju doduše nije dugo moglo biti govora a i onda samo vrlo ograničeno. Naime, osmanlijski su vladari, kojima je Hercegovina bila podvrgnuta do 1878. godine, angažirali za opće obrazovanje i za vjersku skrb hrvatskih katolika franjevačke fratre i oni su svoj monopol branili noktima i zubima. Posebno

protiv rimske kurije. Široki je Brijeg bio njihov bastion: samostan na brdu, škola odmah blizu. Fratri su širili militantni katolicizam, upakiran u hrvatski nacionalizam – mješavina iz koje je treperio ustaški duh i izljevao se van.

Još ćemo izvijestiti o borbi među franjevcima i biskupskom crkvom, posebno u vezi s Međugorjem, mjestom hodočašća. Još i danas ima ljudi koji su na sasvim osobni način povezani s tragičnim događajima kod Šurmanaca. Nakon što sam u časopisu Srpske pravoslavne crkve pročitao niz izvještaja o Prebilovcima, potražio sam autora, Milenka Jahuru, odvjetnika u Beogradu, porijeklom Hercegovca. Na moje je pitanje nedavno odgovorio: "Moja majka potječe iz Prebilovaca, iz obitelji Ekmečić (poznata, ugledna obitelj iz Hercegovine – autorova napomena). Njoj je jedinoj uspjelo pobjeći iz transporta prema šurmanačkoj jami. Još živi, ima osamdeset godina, na žalost, oduzeta. Na sramotu našeg svijeta još uvijek ima status izbjeglice i kao takva će zacijelo i umrijeti (u međuvremenu je i umrla). U jami je umrla moja baka, s trideset i osam godina, malo prije nego što je trebala roditi, zajedno sa svoje petoro djece između dvije i dvanaest godina. Osim majke, preživjeli su moj djed i jedan majčin brat, djed u pećini u stijeni, ujak je petnaest dana lutao po šumi i od boli zbog gubitka svoje djece htio se objesiti. Bog je dao da je uže puklo. Tako je moj život pod znakom jame u koju sam se u novembru 1990. godine spustio užetom kako bih izvadio posmrtnu ostatku mrtvih. Bio je to najveći i najdragocjeniji doživljaj za mene."

O sklanjanju posmrtnih ostataka mrtvih iz hercegovačkih jama pisat ću kasnije. To je daljnja tragedija. Masovna su ubojstva nad tim jamama na krasu dugo prikrivana šutnjom. Na Zapadu je vijest, ako je već i zamijećena, smatrana komunističkom propagandom, između ostaloga zbog toga jer je o tome izvještavao Vladimir Dedijer, Titov biograf. U Titovoj Jugoslaviji Partija nije pridavala veliku pažnju publicitetu o jamama kako se ne bi nanijela šteta lijepom prividu o "bratstvu-

jedinstvu". Često su i lokalna nadleštva u Hercegovini zaposjeli preobraćenici koji su brzo sa stare vlasti presjeli na novu. Nije to nepoznat problem. Isto se može promatrati i u njemačkim poslijeratnim vremenima. Jame smrti su 1950-ih i 1960-ih godina najvećim dijelom zatvorene betonskim plombama, identifikiranje mrtvih bilo je, dakle, isključeno, crkvene mise zabranjivane.

U međuvremenu se i ozbiljna speleologija prihvatila te teme. Speleološko društvo postoji u Bosni i Hercegovni, u Sloveniji izdaju časopis "Acta Carsologica" koji je 2007. godine iscrpno izvještavao o jamama smrti u dolini Popovo polje, posebice o Koritskoj jami iz koje je spašen gostioničar koji je nosio žig smrti. Spilje na krasu su i u drugim sklopovima postale jame smrti, bilo da su drumski razbojnici na taj načini svoje žrtve učinili nestalima, bilo da su Titovi partizani 1945. godine kod Trsta u njih bacali Talijane u smrt. Djeda jednoga srpskog prijatelja koji je bio Titov partizan, četnici su ubili bacanjem u jamu. U tom su slučaju počinitelji bili poznati i oni su kasnije pred sudom iscrpno opisali svoja djela.

Na planini Velebit, nekoliko kilometara zapadno od grada Gospića, nalazio se prvi koncentracijski logor koji su ustaše osnovale, odmah u travnju 1941. godine nakon što su im Hitler i Mussolini dodijelili vlast: Jadovno. Strašno, ali tog imena nema u povijesnim knjigama. Manje logor, više sabirno mjesto za kandidate smrti. U tamno grotlo velike spilje bačeno je oko trideset tisuća Srba različite dobi i spola, ili su se, u skupinama vezani jedni za druge uzajamno odvuikli u dubinu.

I onda – plaćanje duga za ustaški teror – osveta Titovih partizana. Spilje u krasu i napušteni ugljenokopi još su jedanput poslužili kao masovne grobnice. Otkrivene su u Sloveniji nedaleko od Ljubljane i Maribora, jezoviti svjedoci opijenosti osvetom. Nekadašnji ratni protivnici, ratni zarobljenici, ponajviše Hrvati i Slovenci, svi naplavina njemačke kapitulacije, ustrijeljeni su, prebačeni u jame ili živi zazidani na kraju rata i neposredno nakon toga. "Frankfurter Allgemeine Zei-

tung" od 15. travnja 2009. godine stravičnim je nalazima posvetio čitavu stranicu. Ni riječ o ustaškim uzorima u Hercegovini, na planini Velebit, ni o povijesnoj uzročnosti tih zločina.

Ivan Jovanović "Crni", vođa ubojica iz Šurmanaca, nakon rata se sakrio u Vojvodini. 1957. godine uhapšen je i osuđen na smrt vješanjem. Ali mu je netko sa stare scene pribavio privilegiju da umjesto vješala dobije metak. Novica koji je bio među slušateljima u sudskoj dvorani bio je ogorčen. No, više od toga ga je ogorčilo to što državni tužilac ustaše u optužnici nije samo optužio, nego ih je na određeni način i ispričao. Vlada u prvoj Jugoslaviji (1919-1941) nastupala je prema Hrvatima "velikosrpski i teroristički", tako je, prema Novici (u "Ratu na Neretvi"), rekao državni tužilac, zbog čega su Hrvati nakon 1941. godine u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" Srbima uzvratili udarac.

Takav je "argument" bio raširen među ustašama i još je i danas, kako bi se opravdao teror nad Srbima. Gostioničar Milija Bjelica iz Korita, koji je također bio bačen u jamu ali je nakon šest dana na čudnovat način spašen, izjavio je u zapisnik: Kada je prilikom hapšenja uporno ostajao pri tome da je uvijek *sve* goste prijateljski posluživao i da nije posjedovao oružje, ustaški mu je kolovođa odgovorio: "Znam tko ste vi i što ste, ali vam ne mogu pomoći; ne mogu ništa protiv toga da ste Srbin, da pripadate ljudima među kojima novi državni zakoni ne prave razlike. Svi ste krivi za ono što se događalo u staroj Jugoslaviji, i platit ćete za to, svi, do posljednjega. . . Naprijed!"

Dakle, osveta, osveta za velikosrpsku hegemoniju i šikaniranje i prije svega za ubojstvo uglednoga hrvatskog političara Stjepana Radića 1928. godine u parlamentu prve Jugoslavije. Krvnicima je tako pojednostavljeno genocid nad Srbima učinjen prihvatljivim. Kvalitativna razlika u upotrebi sredstava kao i u rezultatu nije više igrala nikakvu ulogu. I povjesničar i kasniji hrvatski predsjednik Franjo Tuđman u svojoj je knjizi "Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi"¹ pod tepih gurnuo

¹ Franjo Tuđman, Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi, Zagreb 1990, str. 123

kvalitativan skok od srpske hegemonističke politike prema hrvatskom genocidu nad Srbima. Pisao je da su Titovi komunisti, koji su stalno isticali srpske patnje i krivnju "Nezavisne Države Hrvatske" (NDH), zaboravili da su "politika NDH i bratoubilački rat među ustašama i četnicima posljedica velikosrpske tiranije u Kraljevini Jugoslaviji. " Tako je vladavina ustaša i dalje reducirana na bratoubilačku borbu, dakle, na borbu koja konkurira partizanskoj borbi.

KAKO SU HITLER I MUSSOLINI USTAŠAMA DALI VLAST U HRVATSKOJ

Kako je moglo doći do masovnih ubojstava u jamama na krasu, u koncentracijskim logorima, u paležima crkava, u selima i u kućama gdje su Srbi u Hrvatskoj živjeli već stoljećima? Zašto je hrvatski holokaust nad Židovima počeo još prije Hitlerovog programa konačnog rješenja za Židove u Europi? Bijela mrlja prekrila je kod Nijemaca sjećanja i potrebu za pamćenjem kada se radi o Balkanu i o Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu. Malo je bilo zanimanje za povezanost u krivnji između Hitlera i njegovoga posljednjeg vazala i saveznika Ante Pavelića, "homunkulusa" Trećeg Reicha. Takvo je zanimanje ostalo i dalje, premda je Pavelić već dugo djelovao na političkoj, političko-zločinačkoj sceni prije nego je Hitler došao na vlast i onda je još dugo bacao svoju sjenu. Bili su ljudi istog kova, ljudi istog zloduha, iste dobi – obojica su rođeni 1889. godine u staroj k. u. k. Monarhiji, Hitler u Gornjoj Austriji, Pavelić u Bosni i Hercegovini koja je tada dodijeljena Austriji. Obojica su proklinjala versajske mirovne ugovore. Jedan zato što su "zaslužnili Njemačku", drugi zato što su stvorili Kraljevinu Slovenaca, Srba i Hrvata. Angažirali su se u radikalnim strankama, Hitler kao broj 7 u NS-DAP-u, Pavelić u ekstremističkoj Stranci prava kojoj je ton dao neposredni ustaški prethodnik, Josip Frank. Ideološki su Hitler i Pavelić bili skoro identični, obojicu je karakterizirala spremnost na nasilje koja je

rasla u Europi, zatim mržnja prema Židovima, slobodnim zidarima i komunistima. Pavelić je mrzio Srbe, Hitler sve Slavene. Ujedinjavalo ih je pretjerano vjerovanje u posebnost vlastite nacije. Rezultat je šovinizam. Osim toga, ili prije svega, imali su istu pohlepu za vlašću, istu brutalnost i beskrupuloznost, isti fanatizam – samo što je Hitler u apsolutnoj megalomaniji slijedio planove vladanja svijetom u dimenzijama na koje jedan Pavelić nije mogao ni pomisliti. Njegova je opsesija bila velika Hrvatska, etnički "čista", a to je bila opsesija i njegovih nasljednika i sljedbenika – no, to je dosegalo baš "samo" do Drine.

Pa ipak je Pavelić predstavljao Hitlerovu tvorevinu: od njega je došla vlast – daleko više nego od Mussolinija koji ga ja hranio kao zmiju u svojim njedrima. A Hitler je za Pavelića bio polazna točka, kompas njegove vladavine nad Hrvatskom, nad hrvatskim Srbima, Židovima, Romima i ustaškim protivnicima. Samo ih je jedno razdvajalo: za Hitlera je Katolička crkva bila opozicija, za Pavelića temelj njegove države.

Ustaša znači ustanik. Najprije su nastupali kao male skupine, urotničke skupine u stilu Crne ruke u Srbiji na prekretnici s 19. na 20. stoljeće, i u stilu VMRO, makedonskoga oslobodilačkog pokreta u Bugarskoj. Ideološki je praotac ustaša bio hrvatski intelektualac Ante Starčević. On je prvi proglasio da bi – prije nego što bi se srpske kulturne i gospodarske ustanove, na primjer škole i crkve, banke i zadruge, mogle tolerirati u Hrvatskoj – Srbi, u Krajini i Slavoniji prije svega, morali priznati da u Hrvatskoj postoji samo jedna politička nacija: Hrvati. "Nationalni" ili i etnički, pa čak rasistički motiv mržnje prema Srbima koji se vraća na Starčevića, pod vladavinom se ustaša razvio u zatvoreni kompleks koji hrvatsku averziju prema Srbima određuje sve do Franje Tuđmana.

Starčević je postao Pavelićev učitelj, kasnije je u Pavelićevoj NDH obožavan kao ideološki "otac nacije". No, Srbi u Hrvatskoj, na koje je bila usmjerena šovinistička agitacija, imali su riječ cara Franje Josipa da posjeduju ista prava kao i svi ostali građani pod habsburškom kru-

nom. Konačno, oni su bježeći pred Turcima došli u Krajinu na "vojnu granicu", s Kosova i Južne Srbije, i za Monarhiju su se borili u Prvom svjetskom ratu do njegovoga gorkog završetka. Sukobljavanje oko srpskih prava u Hrvatskoj postalo je žarištem svih kasnijih sukoba između Hrvata i Srba.

Osnivanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pod srpskom dinastijom Karadorđevića u prosincu 1918. godine predstavljalo je za Antu Pavelića, koji je u međuvremenu promoviran u doktora prava, trajni i dvostruki izazov; Hrvatska je novi savez dobrovoljno prihvatila, nije bila nepripremljena na to da će Srbija davati ton u vojsci i u upravi. Razlozi za hrvatsko držanje bili su jasni kao na dlanu. Italija je kao jedna od zemalja-pobjednica žudjela za hrvatskim dragocjenim vlasništvom – gradovi-luke na Jadranu i jadranski otoci. Srbija je spadala među sile-pobjednice, i usprkos svojim golemim gubicima u ljudstvu i materijalnim dobrima, još je uvijek raspolagala snažnom vojskom, bila je, dakle, štit protiv talijanskih zahtjeva – neke vrste hrvatsko životno osiguranje. Pavelića, od tada tajnika Stranke prava, nije to mnogo zabrinjavalo. Stranka je protestirala protiv osnivanja države i u svojem je programu zahtijevala samostalnu velikohrvatsku državu koja je trebala uključiti i čitavu Dalmaciju i Bosnu.

Godine 1928. činilo se da se razvija revolucionarno stanje, baš onakvo kakvo je Pavelić priželjkivao. U saveznom je parlamentu u Beogradu potekla hrvatska krv kada je crnogorski zastupnik ispalio više revolverskih hitaca na hrvatske poslanike. Dva mrtva, tri ozlijeđena, među njima popularni, aktivni vođa Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić. Radić je podlegao ozljedama. U Hrvatskoj su izbile antisrpske demonstracije. Napadnuta je srpska policija. Krvava razračunavanja, mrtvi. Pavelić je u Zagrebu od više urotničkih skupina osnovao "Hrvatskog domobrana". Neposredno je slijedila osveta za žrtve hrvatskih izgređa s atentatima i bombaškim napadima na pristaše srpskih stranaka. Usprkos tome bili su slabi izgledi da se Jugoslavija razori iznutra.

Novi vođa Hrvatske seljačke stranke, Vlatko Maček, čijoj se podršci Pavelić nadao, nije bio spreman da stane na njegovu stranu. U zemlji nije bilo revolucionarno stanje.

Smatra se, a tako je i prikazano u Pavelićevoj biografiji, da je to za Pavelića bila odlučujuća točka da ode u inozemstvo. I da izvan Hrvatske vrbuje za hrvatsku stvar, prije svega unutar hrvatske emigracije u Europi i Americi. Ipak je prije odlaska, na dan proklamiranja kraljeve diktature (6. siječnja 1929. godine), s osobama od svojega najvećeg povjerenja krstio još jednu "revolucionarnu borbenu postrojbu – ustaše". Jer, ono što je kralj pokušao postići raspuštanjem parlamenta, naime stabilizaciju države, za Pavelića je bilo uspostavljanje srpske diktature – a tako nije mislio samo on. Mržnja prema Srbima, borba protiv Srba i protiv Jugoslavije bili su od tada generator njihove zločinačke energije. Osnove njihove organizacije i njihovi ciljevi, konačno formulirani do 1932. godine, jedva da su se promijenili sve do ratova za raspad Jugoslavije, i još i danas žive u Hrvatskoj stranci prava (HSP).

U središtu su bili oružani ustanak radi "oslobođanja Hrvatske ispod stranog jarma" i stvaranje samostalne države na hrvatskome "čitavom nacionalnom i povijesnom području". To je uključivalo Bosnu i Hercegovinu do Drine jer su hrvatski nacionalisti mislili da su bosanski Muslimani prvotno bili Hrvati, samo "pogrešno kršteni" Hrvati. Obrnuto, ali u istom smislu, velikosrbi su argumentirali da su Bošnjaci "pogrešno kršteni" Srbi. Na toj su osnovi predsjednici Tuđman i Milošević kasnije vjerovali da će se moći složiti oko podjele Bosne i Hercegovine. U spisu iz 1932. godine nalaze se tri daljnja načelna ustaška iskaza: u budućoj hrvatskoj državi vladati smije samo hrvatski narod (dakle, Srbi u Hrvatskoj nemaju konstitutivno pravo); borba protiv Jugoslavije i Srba vodit će se svim sredstvima, i terorističkim, i koordinirat će se s hrvatskom emigracijom u Europi i u prekomorskim zemljama. Naravno da je to bila "sveta" borba, borba protiv "srpske" Jugoslavije, križarski rat katolicizma protiv pravoslavlja. Povjesničari Ladi-

slaus Hory i Martin Broszat, u knjizi "Hrvatska ustaška država 1941. do 1945", tu su borbu okarakterizirali kao "uzvratnu pretvorbu nacionalne oprečnosti u strasti vjerskog rata u kojem se Biblija i bomba mogu jedno pokraj drugoga upotrijebiti kao simbol i kao borbeno sredstvo". Biblija i bombe. Veljko Vojinović je u svojem "nalogu" bratu, prije nego što je bačen u jamu, potvrdio riječi tih autora.

Pavelić je u tom duhu planirao atentat na srpsko-jugoslavenskog kralja Aleksandra 1934. godine u Marseilleu. Organizacijski su mu pomogli bugarska "Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija" (VMRO) i ustaške ćelije koje su već bile organizirane u inozemstvu. Logore za izobrazbu ustaških boraca Pavelić je organizirao u Italiji i Mađarskoj. I on je sâm uživao politički azil u Italiji nakon što je zbog protudržavne agitacije u Beogradu osuđen na smrt. U Bologni je njemu i njegovoj obitelji ustupljena kuća, i neometano je izdavao list "Ustaša".

Pavelić i njegove pristaše rano su shvatili važnost novinskog rada u inozemstvu. Uz Beč, posebnu je važnost dobio Berlin. Liječnik dr. Branimir (Branko) Jelić, rođen 1905. godine, izričito je iz Beča povučen u Berlin da bi tu osnovao hrvatsku informativnu službu na njemačkom jeziku. Osim toga, izdavao je hrvatski tjednik "Nezavisna hrvatska država" koji je opsluživao hrvatsku emigraciju u čitavoj Europi. Branimir Jelić bio je ustaša od prvog trenutka, blisko povezan s Pavelićem, premda mu je kasnije uzeto u obzir da nije sudjelovao u zločinima u Hrvatskoj – u to je vrijeme djelovao kao lobist u Americi. Njegov je zadatak bio lobirati za Hrvatsku, stvarati veze, otvarati izvore, svejedno kojeg su porijekla i od koje vlasti, da li u nacističkoj Njemačkoj ili kasnije u Saveznoj Republici Njemačkoj. Budući da je Ministarstvo vanjskih poslova u Berlinu i nakon Hitlerovog preuzimanja vlasti veze s Beogradom smatralo važnijima od promicanja hrvatskih separatista, ustaški su

¹ Ladislaus Hory/Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964, str. 18: v. i Michele Frucht Levy, "The Last Bullet for the Last Serb": The Ustasa Genocide against Serbs, 1941-1945, u: *Nationalities Papers – The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 37, sv. 6. New York 2009, str. 807-837

novinski organi 1933. godine obustavljeni. Jelić je, međutim, imao i druge zagovornike. Njegove su veze išle do vanjskopoličkog ureda NSDAP na čijem je čelu bio Alfred Rosenberg – autor antisemitske i anticrkvene brljotine "Mit 20. stoljeća". I Reichswehr je izrazio zanimanje za daljnje podupiranje hrvatske emigracije; jer da je ona važna za vojnu informativnu službu, i u slučaju rata spada u potencijalne njemačke saveznike, argumentiralo je ministarstvo vojske. Ipak je Jelić početkom 1934. godine morao spakirati kufere; tako je odlučio Führer. Otišao je u SAD. Početkom 1950-ih opet je u Berlinu, od tada član CDU u Berlin Wilmersdorf.

Devetog listopada 1934. godine – ubojstvo Kralja u Marseilleu. Zajedno s jugoslavenskim kraljem Aleksandrom pao je kao žrtva ustaškog atentata i francuski ministar vanjskih poslova Barthou. Barthou se upravo trudio da okupi kolektivni sigurnosni sistem protiv nacionalsocijalističke Njemačke. Atentatori su morali ukalkulirati ubojstvo Barthoua. Za buduće ustaško podaništvo napad je postao poučnim komadom kako se terorističkim metodama u inozemstvu bori za unutarnje političke ciljeve – kako će se to kasnije iz emigracije činiti protiv Tita. Trojicu ustaša koji su sudjelovali u atentatu i koji su osuđeni u Francuskoj, njemačke su jedinice oslobodile nakon svojeg ulaska u Pariz. Tako je barem izvijestila "Hrvatska država", organ Hrvatskoga narodnog vijeća, München/New York/Toronto/Sydney/Buenos Aires/Zagreb u izdanju za rujan/listopad 1984. godine: Pedesetgodišnji jubilej ubojstva Kralja. Stara fotografija pokazuje više ljudi koji se očito preneraženi saginju nad mrtvacem. Ispod toga tekst: "Diktator Karadžević kažnjen je za svoje ugnjetavanje Hrvata". Pola stoljeća nakon toga pripadnici hrvatske emigracije priznaju terorističke metode svojih očeva i uzora.

Ubojstvo Kralja koje je palo u početke organiziranoga ustaškog pokreta pokazalo je koji je duh, koji je zloduh njima vladao od početka. Neuljepšano je to posredovao prvi broj "Ustaškog glasa – novina hrvat-

skih revolucionara" iz veljače 1932. godine. Čita se sa čuđenjem: "U borbi za svete ciljeve (stvaranje neovisne hrvatske države, autorova napomena) dopuštena su sva sredstva, pa i najstrašnija", stoji u uvodniku. "Nasilje i teror i njihovi najvažniji instrumenti: nož, revolver, strojica i pakleni stroj." Potpisan je poglavnik ("Führer"), dakle, Pavelić. Tu je već zadat kult noža, radi iskustva izravnog ubijanja koje su ustaše kasnije stilizirale do okrutnog mita. Ali tko je to tada čitao? Tko je to uzimao tako smrtno ozbiljno kao što je bilo mišljeno? A to ipak nije bilo ništa više i ništa manje nego opis stanja golog fašizma – svejedno kako već povjesničari definiraju hrvatski fašizam između njemačkog, talijanskog i klerikalnog fašizma. Ujedinjavanje "svetih ciljeva" i "najstrašnijih sredstava" u jednoj rečenici – odbijanje je svake civilizacije. Pavelić je to učinio još prije Hitlerovog prigrablivanja vlasti u Njemačkoj.

Dok je Pavelić ubojstvo ispaštao kratkim zatvorom u Italiji, počeo je i on pisati u ćeliji, doduše, ne hrvatski "Mein Kampf", nego roman. Svi su dobri ljudi u zapletu bili Hrvati, svi zli ljudi Srbi, a prepredenci i varalice nosili su židovska imena. U to je vrijeme Pavelić očito posjedovao čvrste predodžbe kako će ostvariti svoje spoznaje iz romana. Jednoj od osoba svojeg povjerenja, kako je ta osoba kasnije iznijela na sudu, u četiri je oka povjerio da svi neprijatelji, naime, svi Srbi, Židovi i Romi moraju svakako biti zaklani. 1936. godine sastavio je pisani podnesak o "Hrvatskom pitanju", koji je ponajviše bio upućen Njemačkoj, jer mu je bilo jasno da se motor revizionističke politike u Europi nije zvao Italija. Dakle, naglasio je da bi Hrvati prvi "s Nijemcima marširali protiv nepravednih mirovnih diktata (Versailles)". Hrvati su puni nade gledali na nacionalsocijalističku Njemačku pod vodstvom "njezinoga najvećeg i najboljeg sina Adolfa Hitlera". Dosljedno tome Pavelić 1940. godine objavljuje da je Jugoslavija kao rezultat versajskih ugovora neprirodna tvorevina "međunarodnog židovstva." Optužuje Židove da su stoljećima pljačkali hrvatski narod. U svojoj novogodišnjoj poruci za 1941. godinu, još iz izbjeglištva u Italiji, možda nadahnut

nadama, navješćuje: "Moramo proći kroz vatru, krv i nasilje prije nego što se može roditi Nova Hrvatska".

U međuvremenu takvi tonovi u krugovima desne inteligencije, prije svega u Zagrebu, više nisu zvučali sablažnjivo. "Priklučenje" Austrije Reichu 1938. godine donijelo je fašističkom mišljenju i nacističkim parolama nove podanike, institucije i publikacije folksdojčerskih Nijemaca jedva su prikriveno popularizirale Goebbelsove teze. Kasniji je hrvatski ministar vanjskih poslova Lorković varirao temu "narod bez prostora" i tvrdio da kada bi se svi nehrvati protjerali iz zemlje, da bi nastalo mjesta za isti broj onih koji su morali emigrirati. Nacističko je rasno učenje našlo revne učenike. Tako se tvrdilo da su Hrvati i Srbi potpuno suprotne prirode, da su Crnogorci bliži Hrvatima, a Hrvati ni u kojem slučaju Rusima. List "Mlada Hrvatska" pisao je nešto prije izbijanja rata 1939. godine kada "konačno rješenje" nije u Njemačkoj još bilo akutno: "Djelovanje Židova u njemačkom je narodu zapalilo antisemitizan i samo je radikalna obračun sa Židovima kakav su poduzeli nacionalsocijalisti mogao dati izvjesnu zadovoljštinu povrijeđenoj časti njemačkog naroda". List "Neovisnost" slavio je Hitlera kao "divovsku ličnost" i za rođendan ga je pozdravio s "Heil Hitler!"

Usprkos napetostima među Srbima i Hrvatima koje su se zaoštravale, prije svega nakon ubojstva vođe seljačke stranke koja je u Hrvatskoj davala ton i od diktature koju je u nastavku proglasio (srpski) kralj (1928/29), hrvatske su elite s obzirom na zlokoban međunarodni položaj i dalje manje zlo vidjele u svojoj zajedničkoj državi. Tako je još u kolovozu 1939. godine došlo do ustavne nagodbe, "sporazuma", koji je Hrvatima trebao unutar Jugoslavije dati znatnu autonomiju i zajedničkoj državi donijeti veću stabilnost. To bi sasvim uspjelo i jugoslavenskoj bi povijesti moglo dati sasvim drugi obrat. No, bilo je prekasno, puno prekasno. 1939. godine Hitler je već otvorio vrzino kolo za novi europski poredak: nakon "priklučenja" Austrije i Sudeta (1938) razbijanje Čehoslovačke, vojni pohod na Poljsku, rat s Engleskom i Fran-

cuskom (1939/40), zatim pripreme za napad na Sovjetski Savez. Jugoslavija u Hitlerovim planovima najprije nije igrala nikakvu bitnu ulogu, on ju je svakako htio prisiliti da uđe u Trojni pakt (Njemačka, Italija, Japan) s osovinom Berlin-Rim. Najprije nagovaranjem.

14. veljače 1941. godine u Fuschl kod Salzburga stigli su posjetitelji iz jugoslavenskoga glavnog grada, predsjednik vlade Cvetković i njegov ministar vanjskih poslova Cincar Marković. Ubrzo ih je pozdravio Hitlerov diplomatski potčrko, ministar vanjskih poslova Reicha von Ribbentrop. Ribbentrop, koji se u zapisnicima navodi kao "RAM", htio je posjetitelje privoljeti na neporecivo. Izrazio je čvrsto uvjerenje da je Njemačka već dobila rat, premda su se baš u tom trenutku Führer i osobe od njegovog povjerenja intenzivno bavile "pothvatom Barbarossa", napadom na Sovjetski Savez. Razgovor s Hitlerom Cvetković je počeo s neke vrste pisanom izjavom o lojalnosti. Jugoslavija, rekao je, nije organizirana na demokratskoj, defetističkoj osnovi. Demokracije ostavljaju jadan dojam. Jugoslavija mnogo više počiva na organizaciji discipline i reda, za odnose kapitala i rada, Njemačku je uzela kao uzor. Parlament je sa svojim destruktivnim utjecajima isključen, provodi se ujedinjavanje Hrvata i Srba. Vlada je jasno prepoznala boljševičku opasnost.

Tu Hitler, nedvojbeno, bez igrarija Jugoslaviji nudi jedinstvenu historijsku priliku da konačno za budućnost fiksira svoje mjesto u Europi. Jugoslavija mora jasno zauzeti stajalište prema novome europskom poretku, i to u vlastitom interesu, to znači da se trenutačnim pristupom Trojnom paktu uklopi u poredak koji su predvidjeli Njemačka i Italija. Potpisan: Schmidt (glavni prevodilac).²

Za 4. ožujka princ regent Pavle još je pozvan na Berghof, kako bi se išlo na sigurno. 25. ožujka 1941. godine Cvetković i Cincar Marković u Beču su potpisali pristup Trojnom paktu. Dvije godine kasnije Hitler se još jedanput pozvao na sastanak u Beču kako bi dao oduška gnjevu

² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, R. 35482

na Srbe. U svojemu trećem razgovoru s Pavelićem, u travnju 1943. godine, rekao je da su Srbi uvijek smutljivci. Njemačkoj vlastito iskustvo potvrđuje tu istinu. Reich je Jugoslaviji (u Beču, autorova napomena) posebno izašao u susret i još je tako daleko otišao da joj u slučaju likvidacije Grčke ponudi izlaz na Egejsko more. Ništa od toga nije koristilo. Ubrzo nakon bečkog sastanka u Beogradu je izbio ustanak protiv Njemačke.

Da, tako je to bilo. Srpski su oficiri, podržani od Beograđana i uz britansku pomoć, izveli puč. Slogan je bio: "Bolje rat nego pakt". Hitler je bjesnio. Ne samo da je smatrao da je prisiljen na vojni pohod koji nije bio predviđen, nego je morao prihvatiti odgađanje napada na Sovjetski Savez, s katastrofalnom posljedicom da se njemačka ofanziva pred Moskvom smrzne u ruskoj zimi. Tu je tezu zastupao, na primjer, Alexander Werth u svojoj knjizi "Rusija u ratu 1941-1945" koja je objavljena 1965. godine, a koju povjesničar Holm Sundhaussen osporava. Hitler je odlučio da Srbiju najoštrije kazni i da razbije Jugoslaviju, tako da država "Južnih Slavena" sigurno više nikada ne bi postojala. A Hrvatska je, naprotiv, morala ostati kao autonomno područje.

Hitlerova se odluka počela izvršavati teškim bombardiranjem Beograda 6. travnja 1941. godine, na pravoslavni Uskrs, i prodiranjem Wehrmachta iz Bugarske u južnu Srbiju. U apelu njemačkom narodu Hitler je govorio o "srpskoj zločinačkoj kliku" i o "istim kreaturama koje su već 1914. godine sarajevskim atentatom svijet gurnule u neizrecivu nesreću". Njemački narod nema povoda da se bori protiv Hrvata i Slovenaca.

U Zagrebu je odmah došlo do protusrpskih izgređa. Hrvati nisu htjeli biti uvučeni u rat. Provalija između Srba i Hrvata dobila je dodatnu dimenziju. U Srbiji se, ne u Hrvatskoj, malo kasnije formirao otpor, i to otpor četnika koji su bili vjerni Kralju, nakon toga i otpor Titovih partizana.

Sada je i Italija sebe vidjela na potezu. Fašistička vlada Benita Mussolinija htjela je prisvojiti Istru, Dalmaciju i Albaniju, prepuštajući se

staroj ideji da Jadran ponovo učini "mare nostrum". Mussolini je poduzeo mjere opreza time što je hrvatskom kraljebici Paveliću jamčio azil i slobodne ruke za izobrazbu ustaških kadrova. Sebi ga je pozvao još prije predstojećeg napada na Jugoslaviju. Pavelić je morao najbrže koliko je mogao otići u Zagreb kako bi bio uzdignut na vrh NDH. U Zagrebu se već nekoliko dana kao posebni opunomoćenik njemačkog ministra vanjskih poslova nalazio državni tajnik Edmund Weesenmayer, jer je trebalo pripremiti otcjepljenje Hrvatske od Beograda i od Jugoslavije. Veesenmayer, visokorangirani nacist i čovjek SS-a, od prvog trenutka, u Ribbentropovom Ministarstvu vanjskih poslova neke vrste "trouble shooter", izveo je 1939. godine odvajanje Slovačke od Praga, i onda je u Mađarskoj i kasnije u Hrvatskoj bitno pridonio progibanju Židova. 1949. godine suci u Nürnbergu osudili su ga kao ratnog zločinca na dvadeset godina zatvora, kazna mu je 1951. godine smanjena na deset godina, a iste je godine izašao na slobodu.

Veesenmayer je u onim prvim travanjskim danima 1941. godine brzo shvatio da se izdvajanje Hrvatske iz Jugoslavije, dosljedno razdvajanje Srba i Hrvata, može izvesti samo s ultranacionalistima, dakle, s ustašama, a ne s Mačekom i Seljačkom strankom. No, Pavelić je, kao prvo, bio na putu. Onda se ponudio Slavko Kvaternik, jedna od osoba njegovog povjerenja, i proglasio "Nezavisnu Državu Hrvatsku" još pod bukom njemačkih tenkova koji su ulazili i uz klicanje stanovnika u Zagrebu. Bio je 10. travanj 1941. godine, Veliki četvrtak. Kvaternikova je proklamacija puna aluzija: "Božja providnost i volja našega velikog saveznika kao i stoljetna borba hrvatskog naroda i velika spremnost našeg vođe Ante Pavelića i ustaškog pokreta u domovini i u inozemstvu uredili su da danas, prije uskrsnuća Božjeg sina, uskrsava i naša nezavisna država Hrvatska".

10. travanj još je i danas za nacionalističke Hrvate veliki praznik i promatra se čak kao pobjeda. Pred emigrantima u Australiji čak je 1990. godine kasniji predsjednik Mesić, prije nego što se od Savla preobrazio

u Pavla, puhao u taj rog. Hrvatska je tada imala vlastitu državu. Svejedno kakva je to država. Svejedno po čijoj je milosti. U međuvremenu je trebalo popiti gorku pilulu. U tajnom sporazumu, u Rimskom ugovoru iz svibnja 1941. godine, Pavelić je morao Talijanima prepustiti velike dijelove Dalmacije. Dalmacija, biserje! Novoga hrvatskoga državnog šefa zbog toga su kritizirali njegovi ljudi. Tu je malo pomoglo to što mu je dodijeljena Bosna i Hercegovina, jer se Hitler htio osvetiti Srbiji. Osim toga, Bosna i Hercegovina po mišljenju ustaša ionako je bila hrvatska.

U tom je trenutku, dakle, zavičaj mojega srpskog prijatelja Novice pao pod ustašku vlast – sa strašnim posljedicama koje Novičino selo nisu pogodile samo 11. kolovoza 1941. godine, nego odmah nakon "prigrabljivanja vlasti" nad Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom. U okviru daljnje podjele jugoslavenskog plijena dio Vojvodine otišao je Mađarskoj, Makedonija Bugarskoj, Kosovo talijanskoj satelitskoj državi Albaniji. Srbija pod njemačkom okupacijom – tužna priča za sebe. U međuvremenu je prvi izaslanik NDH, Branko Benzon, predao svoje akreditive. Točno na dan njemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. lipnja, izjavio je: "Iz mojeg srca i iz srca hrvatskog naroda mogu vam pouzdano kazati da je hrvatski narod, kolikogod malen bio, spreman svojom vojskom pomoći hrabroj njemačkoj braći i prijateljima. Poglavnik (vođa, Pavelić) i hrvatski narod nepokolebljivo stoje iza Führera velikoga njemačkog naroda, spremni slijediti ga kroz dobro i zlo do konačne pobjede". Tako je malena Hrvatska bez oklijevanja pristupila antikominternovskom paktu, marljivo je objavila rat Engleskoj i SAD i poslala svoje vojnike u rusku zimu. Trenutačno je započeo progon hrvatskih Židova, daleko prije konferencije na Wannseeu, na kojoj su nacisti donijeli odluku o "konačnom rješenju" i pokrenuli uništavanje europskih Židova.

Ivo Goldstein, povjesničar, rođen 1958. godine, u obuhvatnoj i temeljito istraženoj knjizi "Holokaust u Zagrebu" (Zagreb 2001) ovako je

opisao početak ustaške vlasti: "U travnju 1941. godine počinje za mnoge građane NDH (Nezavisne Države Hrvatske), prije svega za Židove, doba koje se zbog mnogih razloga može nazvati mračnim i tragičnim. Teško ga je razumjeti a još teže objasniti, jer su užasi tog doba tako stravični da u svijesti čovjeka na kraju 20. i početkom 21. stoljeća moraju izgledati nemogući i nevjerojatni, tako da se ljudi pitaju kako se to sve uopće moglo dogoditi."

Kao da je Goldstein pisao za nas – a to je i učinio. On koji u Zagrebu živi i predaje morao je strahote koje su se događale za vrijeme rata oko raspada Jugoslavije promatrati iz susjedske blizine, i usprkos tome je ustvrdio da se užasi iz doba ustaške vlasti jedva mogu shvatiti. Ipak kako da mladi ljudi povijesnu sliku dobiju iz onoga što se zapravo ne može predočiti? Upravo je to pitanje koje ne može na miru ostaviti Ivinog oca, Slavka Goldsteina. Uvijek kada pogleda u povijesne knjige svojih unuka, spopadnu ga jad i bol. Pročitao je kako revizionističko pisanje povijesti relativizira i potiskuje ustaške zločine – i to uvijek sa starom laži da su ti zločini bili samo odgovor na srpsko ugnjetavanje Hrvata u prvoj Jugoslaviji. To je potaklo Slavka Goldsetina da još jedanput unatrag prati vlastiti put i put svoje židovske obitelji iz Karlovca. Napisao je knjigu "1941: godina koja se vraća." Obuhvatna, životna i temeljito dokumentirana obrada svih pojedinosti tragedije koja je Hrvate povukla za sobom; na žalost nije prevedena. Otac i majka bili su vladajući likovi njegove mladosti. Otac je uhapšen samo tri dana nakon ustaškog preuzimanja vlasti i kasnije odveden u prvi ustaški koncentracijski logor Jadovno, u Lici, i uskoro bačen u jamu u krasu na velebitskom gorju kao tisuće drugih. Majci je uspjelo da se povuče u talijansku zonu i da sa sinom Slavkom i njegovim bratom Danijelom ode Titovim partizanima. Slavko Goldstein nije preskočio grozan završetak ustaških podanika kod Bleiburga; ali je smatrao nužnim da se godina 1941. i njezine posljedice još jedanput učine vidljivima. I kada sam ga 1999. godine susreo u Zagrebu, ipak je još bio optimističan da će mladi ljudi već saznati povijesnu istinu.

Zapanjujući je tempo – sličan onome uspostavljanja nacističke vlasti 1933. godine u Njemačkoj – kojim su ustaše od svoje države pravili kopiju Trećeg Reicha. U toj je državi (NDH) tada živjelo 6, 3 milijuna ljudi, od toga 3, 3 milijuna Hrvata, 1, 9 milijuna Srba, 0, 7 milijuna Muslimana, više od 100.000 Nijemaca i 40. 000 Židova... Pavelić, "poglavnik", diktator kao Hitler, vladao je neograničenom moći. Oslanjao se u prvom redu na skupinu staroga ustaškog kadra iz talijanske emigracije koji su se u domovinu vratili s gorućom mržnjom na sve srpsko, i sačinjavali su stalne postave nadglednika u koncentracijskim logorima; Eugen "Dido" Kvaternik, koji je pravio planove uništavanja, Vjekoslav "Maks" Luburić "izvršitelj". O obojici će još biti govora.

Većina je ustaških sljedbenika organizirana u formacije, slične SS ili oružanom SS. Pavelić je razvlastio parlament, donio zakone za zaštitu časti i interesa hrvatske države, protivnicima režima prijetio koncentracijskim logorom i smrtnom kaznom, uveo obavezu pozdrava s uzdignutom desnom rukom – kao kod nacista – i hitno započeo "arizaciju" Hrvatske. Mješoviti su brakovi smatrani zabranjenima, Židovi su morali nositi žutu zvijezdu, oduzeta im je imovina, uhapšeni su, strpani u zatvor, ubijani. Stanovništvo je o tome obaviješteno. Ovako se u listu "Ustaša" 3. srpnja 1941. godine pisalo o najavljenom "trenutku obračuna" sa Židovima: "Židove poznajemo i protjerat ćemo ih, nitko ne treba plakati nad svojom sudbinom, nitko ne mora pitati kako i zašto. . . Ustaše znaju što čine, kako to čine i zašto; hrvatski će narod već u skoroj budućnosti jasno i čisto vidjeti zašto se to događa". Zloslutno, prijeteci, ali nedvosmisleno. Dok su nacisti pokušavali prikriti uništavanje Židova na zaposjednutim istočnim područjima, ustaše su to radile posve javno, uz to temeljito i brzo.

"Dido" Kvaternik, sigurnosni šef, obećao je njemačkom poslaniku Kascheu da čišćenje države od neprijateljskih građana, Židova i Srba, ima prednost, i tako se i "odstranjivanje" Židova od travnja do kolovoza 1941. godine odvijalo bez bitnog sudjelovanja njemačkih službi. Hrvati

su se pobrinuli za sve, tako da je najveći broj hrvatskih Židova ubijen već u tom razdoblju ili je čekao smrt. Ivo Goldstein navodi brojku od 24.000 židovskih žrtava, vjerojatno je daljnjih sedam tisuća život izgubilo kasnije u logorima za uništavanje koje su vodili Nijemci. Opunomoćenici iz Reicha stalno su pritiskali zato što su vodeće ustaše veći broj Židova iz obiteljskih razloga proglasile "počasnim Arijcima", a talijanske okupacijske vlasti u pojedinim slučajevima jednostavno nisu pristajale da Nijemcima izruče Židove iz svojih logora. 1943. godine, nakon Mussolinijevog pada, njemačke su vlasti preuzele uništenje preostalih hrvatskih Židova.

Američki su povjesničari pridavali osobitu važnost vlastitoj hrvatskoj inicijativi u uništavanju Židova. Velikim su dijelom pogubljeni prije konferencije na Wannseeu (20. siječnja 1942) na kojoj se raspravljalo o "konačnom rješenju". To je opet važno jer je papa Pio XII sve do konferencije na Wannseeu imao prilike da protestira u svim slučajevima a da pri tom ne kritizira sâmog Hitlera, i to ne izravno. To nije učinio premda je morao znati za masovna ubojstva Židova i Srba u Hrvatskoj. Zagrebački nadbiskup Stepinac i apostolski delegat, benediktinski opat Giuseppe Ramiro Marcone, bili su u stalnom kontaktu s Vatikanom; događaji u zemlji bili su im poznati. U svibnju 1941. godine – kada su pogromi već uzeli žrtve – Stepinac je "poglavniku" Paveliću već ishodio audijenciju kod Pape, očekujući da će se Pio XII izjasniti za diplomatsko priznavanje ustaške države. Papa je međutim ostao kod izražavanja dobrohotnosti za Pavelića i u Zagreb je umjesto nuncija poslao opata Marconea.

Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac izričito je pozdravio novu državu. Govorio je o znaku "djelovanja Božje ruke", o glasu krvi, o događaju u rangu početka kršćanskog računanja vremena, kojem se katolički kler ne smije odupirati. Kasnije će se, doduše, kritički izraziti prema ustaškim metodama progona. Stepinac je često podsjećao na tisućugodišnju hrvatsku povijest s katolicizmom koji počiva u njoj. Ali

tako intenzivna simbioza između crkve i države, prijestolja i oltara nije postojala do dolaska Ante Pavelića. U doba ustaške vladavine nadasve su brojne izjave crkvenih dostojanstvenika u prilog jedinstva crkve i države, o tome se mnogo može pročitati u hrvatskome katoličkom tisku tog doba. Evo nekoliko primjera iz obilja koje je sakupio Ivo Goldstein. "Novi list" 10. studenoga citira sarajevskog nadbiskupa Šarića: "Dobrostiti Bog ljubi hrvatski narod čije izborno geslo glasi: Bog i Hrvati. Ali da bismo bili takvi, moramo slijediti primjer našega plemenitog poglavnika koji nam u svakom pogledu može biti svijetli uzor, pa i u vjeri. Moliti se možemo za to i preporučiti se Bogu, uz čiju ćemo pomoć i uz pomoć našega velikoga i vjernog saveznika (sile Osovine) na kraju i pobijediti".

"Nedjelja", glasnik radikalnoga križarskog bratstva, pisala je 6. srpnja 1941. godine: "Krist i ustaše i Krist i Hrvati zajedno marširaju kroz povijest. Ustaški se pokret od prvog dana svog postojanja borio za pobjedu Kristovih načela, za pobjedu pravednosti, slobode i istine. Naš će nam sveti Spasitelj pomoći u budućnosti, kao što je to i do danas činio, jer ustaška Hrvatska pripada Kristu, nama i nikome drugome".

U "Katoličkom tjedniku" od 25. svibnja 1945. godine župnik, aktivan u katoličkoj akciji, drznuo se u huškanje protiv Židova koje ni u čemu nije zaostajalo za razinom njemačkoga borbenog lista "Stürmer": "Ljubav ima svoje granice... Svjetskom židovstvu koje je organizirano u tajnosti ne smijemo dopustiti da nas podučava u važnosti pravičnosti, samo da bi im omogućio položaj kriminalnih pljačkaša, dok su svi ostali njihovi robovi. Pokret za oslobađanje svijeta od Židova pokret je za ponovno rođenje ljudskog dostojanstva. Iza tog pokreta stoji svemoguć i sveznajući Bog. "

Antisemitizam, nacionalizam, obožavanje poglavnika Pavelića kao dar božji, štovanje Hitlera, Trećeg Reicha i njegovih vojnika – to su bile poruke koje su crkveni listovi na razne načine unosili u zemlju. Bog i Hrvati. Nacistička Njemačka i Hrvati.

Pavelić je skandalozno i jezik pretvarao u ideološko borbeno sredstvo. Već su se u prvoj Jugoslaviji, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, duhovi uznemirili oko obaveznosti jezično znanstvenog svrstavanja srpskohrvatskoga koje je učinio Vuk Karadžić i oko njegovog priznavanja kao standarda. Jezik je u međuvremenu međunarodno priznat i za nas slaviste neprijeporan. Vuk Stefanović Karadžić, rođen 1787. godine u Tršiću, južno od spajanja Drine i Jadra, začetnik je modernoga književnog jezika. Na fonetskoj osnovi vrijedio je u svojoj latiničkoj varijanti za Hrvate, u svojoj ćirilskoj varijanti za Srbiju i Crnu Goru. Od 1813. godine Vuk je radio u Beču kao jezičnoznanstveni reformator i sakupljač srpskih narodnih pjesama, prijateljski blisko povezan s braćom Grimm, posebno s Jacobom. Čak je Jacoba Grimma učio srpski jezik kako bi ovaj mogao čitati u originalu! I onda je mnoge narodne pjesme, koje je sakupio Vuk, preveo na njemački. Fasciniran njima, pisao je: "Pretežno su to ljubavne pjesme, sve pune žara i nevinosti, obdarene snagom i ljepotom najjednostavnijeg izraza, potječući s granice Orijenta i Zapada ujedinjuju prednosti orijentalne i zapadne lirike, i misli su žešće, kolorističnije nego u narodnim pjesmama ostale Europe". Jacob Grimm pobrinuo se da getingenško znanstveno društvo kao i Kraljevska pruska akademija znanosti prime Vuka Karadžića za člana. Najviša točka u odnosima između Nijemaca i Srba.

Pavelićev je režim okončao tu tradiciju i zatro svako zajedništvo hrvatskoga i srpskoga jezika. Već u travnju 1941. godine, jedva nastupivši, poglavnik je naredio osnivanje Državnog ureda za hrvatski jezik. Sve i sva je trebalo preispitati u pogledu "čistoće hrvatskoga", od školskih knjiga preko novina, književnosti, radijskih tekstova sve do propagande. Pavelićevo obrazloženje: u doba Kraljevine Jugoslavije, s Balkana (Srbija!) prodrle su najordinarnije riječi tako da je "naš lijepi jezik, naš kulturni jezik, u najboljem smislu riječi gospodski jezik" preoblikovan u običan žargon "u kojem u noćnim kavanama blebeće ljudski ološ društva". Revni su filolozi smjesta isporučili dokaze "da izvorni jezik

hrvatskog naroda nije identičan ni s jednim drugim jezikom niti je dijalekt nekoga drugog jezika. I nije zajednički jezik ni s kojim drugim narodom." ³ To je bio jezički nacionalizam u čistoj kulturi. Razdvajanje od srpskohrvatskoga i time od Srbije trebalo je biti posvemašnje, za sva vremena. I činilo se da je to uspjelo.

Pavelićevi baštinici u današnjoj Hrvatskoj neprimjetno su se nadovezali na jezičku "čistoću". Kraju Jugoslavije slijedio je kraj nekadašnjega standardnoga "srpskohrvatskog" jezika. "Jedan jezik – mnogi nasljednici" nazvao je svoju knjigu o pokapanju srpskohrvatskoga filolog Miloš Okuka. Jer, ne mora sada samo srpski imati pravo nasljedstva kao vlastiti jezik, nego i Bošnjaci i Crnogorci iznose slične zahtjeve, koji se naravno doimaju više iznudeno. Svakako je bosanski posebno jako prožet turcizmima.

Jezičkom čišćenju odgovara etničko čišćenje, sa svim grčevima i izvišnjima koja su svojstvena nasilnim činovima protiv jezika. Nekada je jezik, prije svega za manje i male narode, bio od doba romantizma izraz i sadržaj njihovoga nacionalnog postojanja. No, nacionalizam je od jezika načinio ideologiju. Stoga ideološki čuvari moraju paziti i na "čistoću" jezika. Jer, u bliskoj ili čak totalnoj identifikaciji nacije i jezika neprijatelj jezik postaje isto tako opasan kao i sâm neprijatelj. On pripada njemu i slici o njemu i očito utoliko više što su bliži rođački odnosi dvaju naroda i jezika – upravo kao među Srbima i Hrvatima.

Jezički separatizam koji je počinjala ustaška država odražavao je passioniran zahtjev za odvajanjem ne samo od Srbije i od svakog jugoslavenstva, nego i što je više moguće za približavanjem novoj velikoj sili u srednjoj Europi, Trećem Reichu. Hitlera je pak zanimala snažna Hrvatska, i koliko se produbljavao raskol između Srba i Hrvata i isključivalo svako novo zajedništvo. Tu su se njegovi interesi poklopili s interesima Katoličke crkve Hrvatske i Vatikana, koji su u samostalnoj Hr-

---

³ Miloš Okuka. Eine Sprache viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien, Klagenfurt 1998, str. 73

vatskoj vidjeli bedem protiv Pravoslavne crkve u Jugoistočnoj Europi. I za jedno i za drugo Pavelić je bio središnji lik u datom političkom razvitku na Balkanu.

JASENOVAC I HITLEROVI SAVJETI PAVELIĆU

Započeo je gotovo sve, zapravo sve bitno, da bi od Hrvatske napravio fašističku diktaturu prije nego što će ga Hitler pozvati na Obersalzberg. I za Pavelića je vrijedila obaveza prethodnog razgovora s ministrom vanjskih poslova Reicha kao prije tri mjeseca za Srbe koje su otpuhale ratne oluje. Ribbentrop je bio čvrsto uvjeren "da je rat dobiven i da se konačno radi samo o tome da se ta pobjeda konsolidira", i već je vidio kako njemačke podmornice i morski psi okružuju engleske otoke. Ribbentrop govori da Njemačka ne može trpjeti da Srbija i dalje ostane središte nemira. Taj element treba istrijebiti, Srbe treba iseliti nekamo na Istok. Za pripremanje toga Ribbentrop je htio svojega posebnog opunomoćenika Veese Meyera premjestiti iz Zagreba u Beograd, ali je Pavelić smatrao da se u Zagrebu u tom trenutku ne može odreći krutog funkcionara SA i SS u diplomatskoj odori – makar je s izvjesnim ponosom ukazivao da su Židovi u Hrvatskoj već sve više "isključeni". Susret se dogodio 6. lipnja 1941. godine u Fuschlu.

Drugog dana, dakle, Berghof. Hitler. Veliko zahvaljivanje hrvatskog "Führera" za uvod bilo je samo po sebi razumljivo, no Hitler je skromno porekao sebe i svoje velike zasluge za Hrvatsku. Zapisnik citira njegove riječi da ga je najnovija povijest i bez njegove želje učinila alatom hrvatskog oslobođenja, jer sâm uopće nije namjeravao krenuti protiv Jugo-

slavije. Nakon toga razvio je svoje planove preseljavanja. Slovence treba premjestiti u Hrvatsku, a Srbe iz Hrvatske u staru Srbiju. To će, doduše, trenutačno biti bolno ali je bolje nego trajna patnja. Njemačka ni od koga ne očekuje nešto što on sam ne bi učinio. Jedanput ipak mora uslijediti "usklađivanje mišljenja", sigurno je bolno ali djeci preseljenih sigurno donosi velike prednosti. Na kraju zapisnika, koji je stalno vođen u neizravnom govoru, zapisana je rečenicu koja za povjesničara Bogdana Krizmana ima značenje Hitlerovog "carte blanche" za genocid nad Srbima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini:¹ "Uostalom – rekao je Hitler Paveliću – da bi hrvatska država postala sasvim solidna, mora se pedeset godina voditi nacionalno netolerantna politika, jer od prevelike tolerancije može u takvim stvarima na žalost nastati samo šteta".

Pavelić je tu rečenicu mogao primiti sa zadovoljstvom, premda mu zapravo više nije ni trebala: genocid nad Srbima već se odavno odvijao a misaono je i ideološki davno prije koncipiran. Hrabrenje ili čak odobrenje iz Berlina Paveliću nije bilo potrebno.

Kuriozitet je da je poglavnik našao povod da se hvali svojim dobrim odnosom prema njemačkim narodnosnim skupinama u Hrvatskoj. Iznio je i obrazloženje za to. Hrvati zapravo nisu Slaveni, kako se pogrešno tvrdi; potječu od Gota, a sve su im panslavističke ideje nametnute kao nešto umjetno.

Razgovor se vodio 7. lipnja. Plan "Barbarossa" nije spomenut. Dva tjedna prije napada na Sovjetski Savez, a uopće nisu razmatrane moguće posljedice. Vjerojatnije je da je Hitler zabranio svako navođenje u zapisniku. A Pavelić je uskoro pokazao svoju nibelunšku vjernost šaljući hrvatski pješadijski puk na istočni front.

Nakon Pavelićevog posjeta Berghofu brzo se zgusnula suradnja između Zagreba i Berlina na mnogim područjima. Posebno se ustaško vodstvo u Berlinu savjetovalo pri ostvarivanju svojih planova uništa-

¹ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, sv. 2, Zagreb 1983, str. 345

vanja. Slavko Kvaternik, nekada stožerni časnik u k. u. k. vojsci, bio je za Pavelića čovjek za organizaciju. Kvaternik je odmah u proljeće 1941. godine tražio da u Zagreb na tri mjeseca dođe specijalist za ariziranje, dr. Herman Dzialas. Eugen Kvaternik, zvani Dido, Slavkov sin i gnjevan fanatik odletio je kao šef hrvatskih sigurnosnih službi u Berlin Reinhardu Heydrichu koji je mjerodavno izgradio teroristički aparat nacističke vlasti i od jeseni 1941. godine organizirao masovno ubijanje Židova na zaposjednutim sovjetskim područjima. Heydrich je 1942. godine podlegnuo u atentatu čeških boraca otpora u Pragu, s posljedicom da je za osvetu selo Lidice, zajedno sa svojim stanovnicima, uništeno tako da je izgledalo kao nakon razornog potresa. "Dido" Kvaternik je u Berlinu dogovorio da na izobrazbu kod SS pošalje stotinu mladih ustaških vođa. Hitler se suglasio ali je stvar ipak trebala ostati u tajnosti.

Eugen "Dido" Kvaternik, sa svojih je 35 godina, bio arhitekt uništavanja hrvatskih Srba, Židova i Roma. Njegovome su mračnom carstvu pripadala 22 koncentraciona logora. Nije bio potreban dokument o njegovim ovlastima. Umjesto toga sve su njegove ubilačke akcije, kako kaže Slavko Goldstein, počivale na dogovoru s Pavelićem. Kasnije se "Dido" hvalio kako nikada nije oklijevao jer netko je konačno, imajući pred sobom budućnost hrvatskog naroda, "morao provesti ozloglašene ali neminovne mjere".² Kasnije je, još prije završetka rata, Kvaternik svojemu prijatelju sa studija povjerio da je i on mislio da će Englezi dobiti rat, "ali onda u Hrvatskoj više neće biti Srba". Radilo se o barem 1, 9 milijuna Srba.

Daljnji je interesent za iskustva njemačkog stroja za uništavanje bio Vjekoslav "Maks" Luburić, možda najvažnija od osoba Pavelićevog povjerenja: bio je izvršitelj terora. Njega su povukli u Sachsenhausen-Oranienburg kod Berlina. Potanka razgledavanja jednoga od najstarijih nacističkih koncentracionih logora podstakla su ga u rujnu 1941. godine da hrvatski logor smrti u svakom pogledu učini učinkovitim: za

² Ibidem, sv. 1, str. 293

robovski rad kao i za masovna ubojstva zatvorenika. Luburić je jedno vrijeme bio komandant Jasenovca, a prema iskazima svjedoka osobno je ubijao zatvorenike. Kao jedan od vodećih ustaških kadrova nakon rata je djelovao u emigraciji, dajući ton – propagandistički i u Saveznoj Republici Njemačkoj – i razvijao je ideje koje je kasnije prihvatio i predsjednik Tuđman. Ustaški teroristički aparat, kolikogod je njime na početku samovoljno gospodario, trebao je naravno i glavni instrument: beskrupuloznu odanost "strašnih pravnika". Za tili su čas podložni suci izricali smrtne presude "Židovima i komunistima", na stotine i tisuće. Jedan je od njih kasnije izjavio za zapisnik da mu njegov ispovjednik nikada nije zamjerio ono strašno što je činio.³

Balkanski Auschwitz. Usporedba činjenično doduše nije baš korektna, ali je Jasenovac učvrstila kao pojam. 1999. godine, na za sada kraju svih secesionističkih ratova, pružila mi se mogućnost da vidim mjesto strahota. Evo što sam tada zapisao:

Prizor zaustavlja dah. Na kraju komadićka šume otvara se travom obrasla ravnina. Kalež u crnoj silhueti uzdiže se prema vrućemu ljetnom nebu. Kalež koji je cvijet. Kameni cvijet. Možda ljiljan. Rub kaleža koji su morale isprazniti tisuće i tisuće lagano se razdvaja na latice cvijeta. Posuda koja je široko otvorena prema nebu. Neobičan spomenik koji je stvorio nekadašnji beogradski gradonačelnik, arhitekt i književnik Bogdan Bogdanović. Na autoputu, stotinu kilometara jugoistočno od Zagreba, stoji ploča s oznakom naziva mjesta. Jasenovac. Negdje u selu požutjeli je znak: "Spomenik". Spomenik – čemu? Pod grmljem leže dvije ravne zgrade. Očito su nekada bile muzej. Prostorije su prazne. Nema objašnjenja. Nema informacija. Kasnije čujem da su eksponate sa sobom u Beograd uzele srpske jedinice pri povlačenju. Onda ipak objašnjenje. U travi brončana ploča sa stihovima: "Posljednje svjetlo prije strašne noći / Bio je bljesak munjevita noža, / I vrisak, bijel još

³ Slavko Goldstein, 1941: godina koja se vraća, Zagreb 2007, str. 91

i sad u sljepoći, / I bijela, bijela krvnikova koža; / Jer do pojasa svi su bili goli / I tako nagi oči su nam boli".

Riječ je o mukama zatvorenika pod rukama njihovih stražara, o ustaškom nožu, alatu za ubijanje, o kultnom priboru. Citirani stih potječe iz pera Ivana Gorana Kovačića, jednoga od najomiljenijih mladih hrvatskih pjesnika. Postao je partizan. Ubili su ga četnici, kraljevski srpski borci Draže Mihailovića.

Ništa inače ne podsjeća na nekadašnji logor smrti, pomislio sam dok sam na terenu 1999. godine gledao uokolo, stojeći na brežuljku pod kamenim cvijetom. Put od trupaca nad močvarom vodi nas gore prema spomeniku, stepenice vode u kriptu. Na podu, u duhovnom središtu spomenika, ostaci usahnulih cvjetova. Rastužujuće djeluju na dušu zapuštenost i osama mjesta. Ni jedna baraka nema ostataka stražarskog tornja, ništa nije ostalo od visokog zida koji je okruživao logorske zone. Ni traga gubilištima, ciglani u kojoj su rintali zatvorenici, od peći za pečenje cigli u kojoj su na kraju ustaške vladavine brda leševa i papira bila spaljena da se odstrane tragovi, i to se činilo pod nadgledanjem komandanta Luburića. Nema spomena na pokušaj ustanka koji su krajem travnja 1945. godine, u posljednjem očajanju, poduzele tisuće logoraša. Preživjelo ih je osamdeset. Umjesto toga kaljuža kod koje čuče ribiči, predio koji se pretvara u stepu, u močvaru, poplava ga je zadesila na ušću Une u Savu. Dva ili tri vagona za prijevoz stoke, sjećanja na transporte stoje izgubljeni u blizini obale Save; oivičavaju to koprive u visini čovjeka. Zašto od ondašnjega nije ostalo ništa? Kao svjedočanstvo, kao znak opomene, za zornu nastavu? Da, zašto? Vidio sam prazninu, osjetio da je to zagonetno, nisam našao odgovor jer nisam znao kako se srpsko-hrvatski rat odrazio na Jasenovac.

Postojao je projekt za očuvanje i oblikovanje spomen-parka koji je već 1945. godine izradio jedan od nekadašnjih zatvorenika, a navodno ga je i Tito podržavao. Ali je odobrenje izostalo. Tko je bio zainteresiran da torpedira takav projekt? Jedan srpski izvor upućuje na Ivana Stevu Krajačića. "Stari borac", partizan, obavještajni specijalist koji je znao

kako da časnike hrvatske Pavelićeve vojske u znatnom broju pokrene da pređu na protivničku stranu; vrhunski agent sovjetske tajne službe NKVD, nakon 1945. godine hrvatski ministar unutarnjih poslova. Ali – tako se tvrdi – u prvom redu Hrvat, zaista pravi nacionalni komunist. I to je i ostao. U "hrvatskom proljeću" 1970/71. godine imao je velikog udjela u pozadini – tajni mu je cilj bio izdvojiti Hrvatsku. Radio je i na kontaktima s emigracijom, bile to ustaše ili ne, neminovno i s Njemačkom obavještajnom službom (BND). Rumunjska je tajna služba tada o njegovom rovaranju više znala nego Tito; Krajačiću je dala nadimak "conducatore separatizma". Povjesničar i kasniji predsjednik Franjo Tuđman u svojoj knjizi "Bespuća povijesne zbiljnosti" citira u tom kontekstu Titovog biografa Vladimira Dedijera, koji tvrdi da su Ivan Stevo Krajačić i Andrija Hebrang – obojica hrvatski nacionalni komunisti – potaknuli nakon 1945. godine uništavanje velikog dijela ustaških arhiva u Zagrebu; obojica su osim toga smatrali da je trebalo uništiti ostatke koncentracijskog logora Jasenovac. Tuđman, doduše, dvoji u pouzdanost tog izvora, no nije sasvim nezamisliva pretpostavka da se najprije htjelo spriječiti veliko spomen-mjesto Jasenovac kako se ne bi onečistilo hrvatsko gnijezdo i kako bi se pustilo da hipoteka ustaške države propadne u biljem obraslim površinama nekadašnjeg logora. Brigom za "bratstvo-jedinstvo" dalo se sve zataškati, plombiranje "srpskih jama" kao i Jasenovac.

Sjećam se da smo kao dopisnici iz Beograda početkom 1960-ih godina često bili izrazito podsjećani na strijeljanje njemačkih talaca u Kragujevcu – o Jasenovcu nije bilo govora. Koliko se sjećam nije u novinama pisalo da su baš tada, početkom 1960-ih godina, nekadašnji logoraši, onaj mali broj preživjelih s Kozare i iz drugih logora krenuli u akciju. Tražili su sjećanje, protivili su se zaboravu i zaboravljanju. Kameni je cvijet izrastao iz korova, nastao je muzej. Unutarjugoslavenski rat opet je pridonio da se sve zanemari. Hrvati kažu da su Srbi pri povlačenju opustošili postav muzeja. U međuvremenu je spomen-mjesto za nekadašnji koncentracijski logor opet dovedeno u dostojan-

stveno stanje, uz blagoslov i prisustvo hrvatske vlade. Na posjet poglavara Katoličke crkve, koja ipak zahtijeva da bude hrvatska moralna i duhovna okosnica i kraljeznica, trebalo je još dugo čekati. Crkva bi se morala postaviti prema bolnim istinama i upravo sada kada je zagrebački nadbiskup (krajem rujna 2009) posjetio Jasenovac, ona je izmaknula odlučujućim pitanjima o svojoj ulozi u Drugom svjetskom ratu. Poblize će o tome biti riječi u završnom poglavlju.

Jesu li njemačke vrhovne vlasti protestirale kada su saznavale o zvjerstvima i zlostavljanjima u koncentracionim logorima? Jesu li barem opominjale na obuzdavanje, izražavale nevjericu? To se uvijek iznova događalo, ali je Hitler odbijao i ostajao ravnodušan prema prigovorima i promišljanjima vodećih njemačkih vojnih osoba da ustaška nedjela štete njemačkom ugledu na Balkanu i da će u Hrvatskoj vezati jedinice koje bi bile potrebne negdje drugdje. Nije ga se dojmio ni argument koji je u vremenu koje je slijedilo postao sve važniji, naime, da ustaška praksa u velikom broju tjera partizane u naručaj komuniste Tita. U nekoliko je hrvatskih mjesta zbog brutalnog proganjanja Srba čak dolazilo do ustanka stanovništva. Bez primjetnog su učinka ostali i izvještaji "njemačkoga opunomoćenog generala u Hrvatskoj", Edmunda Glaise von Horstenauea koga je Hitler, usprkos njegovoj kritici ustaša, više puta pozivao na referiranje u svoj Glavni štab. Glaise je veličinu postigao kao štapski oficir u austrijsko-ugarskoj vojsci i bio je arhivist i vojni povjesničar – važan čovjek za Hitlera, jer je kao raniji simpatizer nacista u Austriji potajno igrao važnu ulogu prilikom "priklučenja" Austrije 1938. godine. Načitan čovjek, sudeći prema snimkama njegovana "k. u. k." pojava, pomalo operetni general s mnogim odličjima: kako tu tako stoji, na primanju kod poglavnika Pavelića, napola savinut u laganom naklonu, šiltica lijevo preko mača, smješkajući se privrženo – comme il faut. U svojem akribijski vođenom dnevniku tvrdi da je Paveliću stalno predbacivao zbog brutalnosti njegovih ustaša. Glaise je Pavelića nazivao nadriodvjetnikom, opakim lašcem u društvu zločinaca. U dnevniku. A povrh toga? Prilagođavao se do kraja.

Opisao je grozne detalje novog "poretka" u Hrvatskoj. Na primjer, kakve su "neizrecive svinjarije uradile te bande ubojica i zločinaca" u Srijemu, odnosno u Bjelovaru. Nakon obilaska jednoga koncentracijskog logora napisao je: "Najstrašnija je dvorana uz čiji poduži zid na oskudnoj slami, koja je zacijelo razasuta tek zbog moje "inspekcije", leži oko pedesetoro gole djece, dijelom već mrtve, dijelom umiruće!. . . Ta su mjesta užasa vrhunac strave dosegla ovdje u Hrvatskoj. Pod Poglavnikom koga smo mi postavili. Najgore mora biti u Jasenovcu koji, doduše, ne može vidjeti ni jedan običan smrtnik". Zapisano 1942. godine. U ožujku 1944. godine Glaise izvještava da su, nakon pada Italije, pod okupacijom SS-divizije Prinz Eugen, u blizini dalmatinskog mjesta Sinj četiri sela, katolička sela, sa svim stanovnicima razrušena kao da je bio potres. Nakon dana odmora u bivaku esesovci su odjednom dobili zapovijed za uništenje – zašto? Iz kojih motiva? Ubijeno je tri do četiri tisuće ljudi. "Sramotan čin", smatra Glaise, no ipak se ne može shvatiti da je nadležni hrvatski ministar, "ponašajući se kao luđak", dao da se "Ulica divizije Prinz Eugen" u Splitu preimenuje u "Ulicu mučenika iz Otoka" (naziv jednoga od razorenih sela).

Zašto se dogodio taj zločin? Motivi mogu biti tako banalni da čovjek i danas ostane bez riječi. Komandirajući general njemačkih postrojbi u Hrvatskoj general Lütters povjerio je Glaiseu kako je jednom promatrao stotinu Hrvata na gradnji ceste, u Bosni kod Bihaća, u svibnju 1943. godine. Narednog dana Hrvate se više nije moglo vidjeti. Lütters je htio znati gdje su. Odgovor je bio: da se nije znalo kamo s tim muškarcima, postrijeljali su ih. Postrijeljali, jednostavno tako. U "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj".

Nakon 1943. je ustaška vlada rastuću sklonost hrvatskih vojnika da prebjegnu partizanima pokušala osujetiti nudenjem amnestije. No, njemačka je vojska preplavila hrvatska sela lecima: upozorenjima seljacima da ne prihvaćaju partizane. Bit će strijeljani kao taoci. I tako se i događalo.

Glaise je u Zagrebu imao jednako beskrupuloznog koliko i "fanatičnog" partnera, poslanika Siegfrieda Kaschea, po činu SA-obergruppenführera, bezuvjetnog i bezobzirnog nacista. Moguće je da je Kasche Glaiseu znao biti i opasan suparnik. Kasche se osjećao najbliskije povezan s ustašama i njihovim poglavnikom. S Pavelićem je imao stalnu telefonsku liniju, a prema Glaiseu je držao kritičku distancu i njegove je pritužbe torpedirao gdje god je mogao. U Glaiseovim memoarima među ustaškim okrutnim zločincima prominentno figurira Vjekoslav Luburić zvan Maks koji je sudjelovao u izgradnji Jasenovca. Upravo je tog čovjeka izrazito cijenio njemački poslanik Kasche, odaje Glaise. Očito je Luburić imao blizak kontakt s njemačkim nadleštvom jer je, kako kaže Glaise, Luburić u veleposlanstvu imao čak bliskog prijatelja. Kao komandant koncentracijskog logora Luburić je organizirao bande koje su do mile volje terorizirale pokrajna sela i silovale žene – prvenstveno u mjestima koja su konvertirala u katolicizam, u nadi da će tako preživjeti.

Kada je Paveliću naredeno da dođe Hitleru u njegov Glavni štab na drugi susret, radilo se o borbi protiv partizana. Hitler je vidio da su ugroženi tranzitni putovi za sirovine, prije svega za boksit, iz sjeverne Grčke i sa Kosova, i utvrdio je da je vođenje rata ozbiljno ugroženo. Ali njemačke vojnike ne želi dodatno slati u Hrvatsku. Opominjanje Hitler zaoštava upozorenjem da se Njemačka na Istoku ne bori samo za vlastite interese; na istočnoj fronti želi angažirati što je moguće više postrojbi ostalih Europljana. Pavelić se usprotivio argumentom koji će od tada pa do kraja rata postati trajnom temom njemačko-hrvatskih razgovora o ratu: nedostatna opremljenost ustaških postrojbi oružjem. Borba protiv partizana je pitanje oružja, opravdavao se Pavelić. Hitler odgovara: Oružje trebaju isporučivati Talijani. Tu se umiješao njemački veleposlanik Kasche s napomenom da Talijani sve prihvaćaju i obećavaju ali se ipak ne brinu da provedu ono što su obećali.

I Pavelić oprezno napada Talijane. Objašnjava da je u velikim hr-

vatskim područjima židovski problem riješen, ali da se židovskim središtima kao što su Mostar i Dubrovnik ne može približiti – zbog Talijana. Oni, naime, kažu da Židovi predstavljaju dio većeg problema i na pojedinim se mjestima rješavanju ne smije prići prerano. Hitler zaključuje sjednicu neobičnom metaforom – da su Židovi kao podzemni telefonski kabel ustaničkog pokreta i glave koje javljaju, i da njihovo djelovanje treba spriječiti. Postoji više varijanti tog zapisnika, pomalo izmijenjenih.

Pavelić je kod Hitlera bio još jedanput (27. travnja 1943), prije talijanske promjene strane u ratu. Zapravo nije postojao nikakav važan razlog za taj susret, Hitler to javno priznaje, nego je samo još jedanput htio osobno vidjeti Pavelića. Suradnja je izvrsna, a Njemačka za Hrvatsku nije zainteresirana ni zbog čega drugog osim za osiguravanje putova dostave opskrbe. Hitler je rekao da se nada da će mu se njemačke divizije uskoro osloboditi za veće opasnosti. Razmetljivo objašnjava, očito u naletu glumljene ironije – da u stvari priželjkuje iskrcavanje Engleza u Grčkoj kako bi im mogao pripremiti dobar doček. A za to treba njemačke postrojbe u Hrvatskoj. Draže mu je pješice marširati tisuću kilometara prema Englezima nego se 125 km voziti po moru najljepšim brodom koji bi možda mogao biti potopljen.

Sada je na Paveliću da trijumfira. Tvrdi da je slomljen otpor većini partizana, Titovih bandi. Ima još pojedinačnih žarišta nemira koja se mogu suzbiti policijsko-vojnim sredstvima. Zbog toga je u Bosni i postavljena SS-divizija. Tamo gdje vladaju partizani svuda su izbile zarazne bolesti i strašna je situacija.

Pri kraju susreta Hitler je izgovorio još jednu od antisrpskih tirada. Pavelić se toga sa zahvalnošću dohvatio i dopunio: Beograd je sada protiv svega što nije panslavističko. Ljudi u beogradskim kavanama prekomjerno se bave vanjskom politikom umjesto da se usmjere na kulturni rad u vlastitoj zemlji. Tu se očituje bahatost. U zapisniku nema ništa o tome da li se govorilo i o Staljingradu i o stanju na istočnoj fronti

– ili o Italiji. Mussolini je pao još u ljeto 1943. godine. Italija je promijenila stranu. Pavelić je zgrabio ono što mu je Italija uskratila 1941. godine, Dalmaciju. Istodobno je više nego ikada tražio dobrohotnost i zaštitu Reicha, ali sve ima svoju cijenu. Spomenuta je hrvatska SS-divizija ubrzano formirana. Regrutirala se od katoličkih i muslimanskih dobrovoljaca koji su pretežno zavrbovani u Bosni i Hercegovini. Otuda, naime, potječe "najbolji hrvatski vojnički materijal" kako se govorilo u zagrebačkom službenom jeziku.⁴ Međutim, sve SS-vođe nisu bile sretne zbog uključivanja ustaških vojnika u SS, jer su iz katoličkih veza i ustaških klerikalnih utjecaja, od kojih su se neki osjećali bliži talijanskom fašizmu nego njemačkome, za Nijemce izrastali ideološki problemi. Ipak se Hrvatska bezuvjetno morala držati. Uz Mađarsku je to bio posljednji saveznik. Italija, Rumunjska, Bugarska su istupile; njemačke su fronte na Istoku i Zapadu bile pod najtežim pritiskom. U takvoj je situaciji Pavelić još jedanput putovao Hitleru, 18. rujna 1944, tog puta u Wolfsschanze ("Vučju jazbinu"), u Hitlerov Glavni štab u Istočnoj Pruskoj.

Ludosti, naleti poremećenosti, sijevali su u razgovoru. Tu i tamo Hitler je govorio čiste besmislice. Čitavu Francusku – tako stoji u zapisniku – nastanjuje nedisciplinirano i boljševički zaraženo stanovništvo. Teškoće sežu tako daleko da javnosti Engleske i Amerike zahtijevaju povlačenje svojih postrojbi. Hitler jamči da ni jedan njemački grad neće prepustiti neprijatelju osim ako bi postao potpuna hrpa ruševina. Istodobno utvrđuje "rasterećenja" na fronti jer za obranu ogromnih prostora više nije neophodno angažirati jake snage; potpuna defanzivna uporaba postrojbi nije više na bilo kojoj točki divovske fronte za ofanzivu ostavila na raspolaganju nikakve snage. Sada može uslijediti i koncentracija protuzračnog topništva i protuzračne obrane.

U Hitlerovim je mislima vrlo prisutan 20. srpnja. Poučava Pavelića: vojska je u sadašnjoj borbi uspješna ako je svjetonazorno čvrsto us-

⁴ Ibidem, str. 280

mjerena. Njemački Wehrmacht iz tjedna u tjedan napreduje u tom smjeru. Učinak se pokazuje u čvrstom otporu. . . Stoga se obradovao da se poglavnik želi u potpunosti osloniti na politički izgrađene ustaše. Malena klika atentatora je iskorijenjena. To je pogodilo sve koji su bili povezani s 20. srpnja, a gdje je bilo potrebno, dohvatilo je to i njihove ukupne obitelji. Povrh toga će iz Wehrmachta ubuduće biti isključen svatko tko stajalište ne zauzima jasno i glasno. U prošlosti je preblago postupao sa svojim protivnicima.

Obojica, Hitler i Pavelić, izjasnili su se 18. rujna 1944. o "krizama" i o "teškom stanju". Hitler: Nakon okretanja Turske i sloma Bugarske koji su vodili evakuiranju grčkih otoka i sjeverne Grčke odlučujući je njemački položaj u Mađarskoj. Ako se tu dogodi nešto polazeći iznutra, neće se pred ničim zastrašiti, ni pred nasiljem. Fince, Bugare i Rumunje ne može se spriječiti da počine samoubojstvo.

Pavelić imenuje dvije točke: prva je kriza povezana sa slučajem Rumunjske. Intelektualci, pa i članovi vlade, izgubili su vjeru u pobjedu. Smatraju da se mora učiniti nešto da se Engleze pusti da u Hrvatsku dospiju prije Rusa. (Pavelić aludira na aferu Lorković o kojoj će još biti govora.) U narodu nije nestala vjera u pobjedu, među radnicima nema komunista i priljev partizanima sastoji se od intelektualaca i postolarskih kalfi. Druga kriza koja vodi bugarskom obrtanju pokazuje se u pojačanim sabotazama i dezertiranju iz domobrana (Hrvatski domobran). Dvije bi stvari potpomogle stabilnost – više oružja za ustaše i obustavljanje bilo kakve daljnje pomoći četnicima, kralju vjernim srpskim vojnicima pod Dražom Mihailovićem. Njihova je suradnja s Hitlerom dugo prikrivana.

Hitler neće ulaziti ni u jedan od hrvatskih zahtjeva, ni sada ni kasnije. Hitler: Zar nije moguće dokopati se Tita? Pavelić: Vrlo teško. Tito nije stvarni partizanski vođa, njega osobno poznaje iz svojega odvjetničkog doba, i ne prosuđuje ga kao čovjeka koji bi zaista mogao biti vođa. Kako potječe iz graničnog područja sa Štajerskom i uživa izvjestan prestiž, komunisti su ga samo isturili. Najbolje sredstvo za borbu protiv Tita

sastoji se u pojačavanju ustaškog naoružanja. Hrvatski muslimani ne razumiju da četnici još uvijek dobivaju njemačku podršku, i to opskrbu iz Wehrmachta i oružje. Hitler bi trebao narediti da četnici više ništa ne dobivaju.

Iz Hitlerovog je kruga savjetovano Paveliću da pobjedi može pridonijeti i radnom snagom. Pavelić uvjerava da je dvije stotine tisuća ljudi već poslano na rad u Njemačku, i nastavlja: Najradije bih potpuno evakuirao nekoliko sela iz zagrebačke okolice koja su samo pravila teškoće i čitavo bih to stanovništvo angažirao na radu. Pavelić završava svoj udio u razgovoru s Hitlerom uvjerljivom pritužbom: Kozačka divizija koju je Njemačka uputila neophodna je pomoć ali i "strašna muka" za stanovništvo.⁵ Zna li se u međuvremenu u Hrvatskoj koja su to sela bila i što su njihovi stanovnici zgriješili da je Pavelić bio spreman da ih do zadnjega pošalje u Njemačku u radni logor?

Bio je to posljednji susret te dvojice politički i ideološki istovrsnih diktatora. Nezadrživo i kao lancem vezane jedne uz druge gone svoje narode u kaotičnu propast. Samo će jedan za sedam mjeseci postati pougljenjeni leš, a drugi će svoju strahotnu sjenu još dugo bacati na političko mišljenje mnogih Hrvata. Njemačko-hrvatsko oružano bratstvo, koje prema Poglavnikovim pritužbama ionako nije najbolje stajalo, sve se više razmrvljivalo što se približavao kraj rata. Mjestimično je dolazilo do "prepada" pojedinih ustaških postrojbi na pripadnike Wehrmachta. Ministar vanjskih poslova Ribbentrop uzimao je to kao povod za oluju: više se neće trpjeti nikakva nediscipliniranost, stajalo je u brzopjavu ustaškoj vladi, poslanom 16. prosinca 1944. Od države koja konačno svoje postojanje zahvaljuje isključivo krvi njemačkih vojnika (!) očekuje se da će učiniti sve da spriječi ponavljanje takvih stvari.⁶ Na prebacivanje hrvatske vlade u Reich u okviru "privremenog povlačenja" pripremalo se za svaki slučaj.

⁵ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes: Hitler-Pavelić 7. 6. 1941, R 27846-R 27847; 25. 9. 1942, R 35482; 27. 4. 1943, R 27849 - R 27850; 20. 9. 1944, R 27853

⁶ Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Reich, sv. 2, Str. 360

Sumnja u konačnu pobjedu velikoga njemačkog Reicha i time u budućnost ustaške države zadirali su sve do najužeg kruga oko Pavelića, a da ne govorimo o stanovništvu zemlje, pogotovo inteligenciji. Od kasnog ljeta 1944. tadašnji ministar unutarnjih poslova (nekadašnji ministar vanjskih poslova) Mladen Lorković i njegov kolega u kabinetu Ante Vokić – obojica krute ustaše od prvog trenutka – često su o tome razgovarali s poglavnikom i pri tom razmatrali kako da preko ostataka Hrvatske seljačke stranke i njihovog vođe Mačeka u emigraciji uspostave kontakte s neprijateljskim silama, prije svega s Engleskom. Ali kada je ovaj shvatio da bi njega sámoga osobe od njegovog povjerenja odbacile u Treći Reich jer je on, Pavelić, zacijelo neprihvatljiv za saveznike, pokrenuo je splotku protiv Lorkovića i Vokića. Obojici Nijemaca, Glaiseu von Horstenau i Siegfriedu Kascheu, dodijeljene su važne uloge o kojima nisu imali pojma. 20. kolovoza 1944. Pavelić je informirao da Glaise širi u Zagrebu defetističke poglede, da je ministru Lorkoviću čak rekao u povjerenju da je rat izgubljen. 22. kolovoza Pavelić je dao rukom napisano pismo – na njemačkom bez grešaka – na što je Kasche odmah odletio Ribbentropu u Berlin.⁷

Dotle je Pavelića njegova tajna služba obavijestila o sastanku u Lorkovićevom stanu. Zbog ratnog položaja koji se rapidno pogoršavao savjetovalo se o hrvatskoj promjeni fronte i o taktičkim mjerama njezinog provođenja, uključujući i preuzimanje vlasti u Zagrebu. Na to Pavelić udara. 30. kolovoza u svojoj kući okuplja kabinet i objavljuje da su ministri Lorković i Vokić uhapšeni zajedno s ostalim "urotnicima". Ambasador Kasche u međuvremenu se, na Pavelićevu molbu, pobrinuo da Berlin na tri dana zatvori granične prijelaze prema Hrvatskoj. Edmund Glaise von Horstenau shvaća i oprašta se, ne samo od Zagreba. Do posljednjeg trenutka ustaška se država od tada hvata za Treći Reich kao za slamku spasa, uže se naslanjajući na SS i u očajnoj nadi u optičku varku "čudotvornog oružja" – njemačkoga atomskog oružja – do du-

---

⁷ Ibidem, str. 288 i dalje

boko u agoniji posljednjih dana i spremna na propast. Lorković i Vokić proveli su više mjeseci u ozloglašenom zatvoru u Lepoglavi, i ustaše su ih ubile malo prije kraja rata.

Ambasador i SA-führer Kasche na kaotičnom je završetku krenuo bježati zajedno sa svojim ustaškim prijateljima, ali je došao samo do Wolfsberga u Koruškoj. Englezi su ga izvukli iz jednog logora i izručili Titovoj pravdi. Osuđen je na smrt kao ratni zločinac zbog sudjelovanja u ubojstvima i deportiranjima i pogubljen u srpnju 1947. godine. Emund Glaise von Horstenau godinu se dana ranije ubio. Trebao je kao svjedok nastupiti na Nirnberškom procesu, ali je u međuvremenu izgladnjivao zbog racioniranih obroka u jednom logoru; posljednjim je snagama radio na svojim memoarima, ali je na očigled usahnjivao fizički i psihički. O tome se može čitati u njegovim sjećanjima "General u polutami", koje je objavio i prokomentirao Peter Broucek: "Njegov ipak rani uvid u karakter i način djelovanja ljudi Trećeg Reicha, lišenih svake etičke i često idejne osnove, nisu ga mogli držati podalje od suradnje. Tako je suodgovoran za njihove zločine. Usprkos tome mora se za njegov posljednji odsječak života istaći ne samo vrlo jasno političko i vojno predviđanje nego i hrabro humanitarno mišljenje i djelovanje koje je u pojedinim stvarima imalo uspjeha. Bilo je to premalo da bi moglo nešto promijeniti u njegovom padu i propasti, čak i njegovoj sramoti u očima potomstva, njegov se život činio sve tmurnijim." Vrlo dobrohotan sud.

Da je uz Hitlera i Treći Reich postojao i daljnji glavni krivac za hrvatsku tragediju u Drugom svjetskom ratu, u javnoj je svijesti manje prisutno od njemačke krivnje; bio je to Mussolini koji je za vlast pripremio ubilačku kliku oko Pavelića, i bio je to talijanski imperijalizam koji je sanjao o "mare nostrum" (naše more) i za to htio uzeti sjevernu Afriku i Balkanski poluotok. Mussolini je najprije poveo rat u Africi, osvojio je Abesiniju, 1939. godine uknjižio je Albaniju, 1940. s istom namjerom napao Grčku. Ipak je to krivo pošlo. Talijanska vojska nije

bila naoružana za to, a smatrala je da je dovoljno jaka da bi se priključila Hitleru kada je on u travnju 1941. Jugoslaviju razbio u komadiće. Duce je priskočio s trideset šest divizija i tri armije. Činilo se da se isplatilo. Dobio je južnu Sloveniju, dalmatinsku obalu do Kotora na jugu i Kosovo koje je ujedinio s Abanijom u jednu državu. Osim toga, kao okupacijska područja dodijeljeni su mu Crna Gora i dijelovi Grčke. Bila je potrebna polovica čitave talijanske vojske da bi nadzirao područje. Koliko je to uopće bilo moguće.

Otpor je izbio skoro odmah nakon okupacije, jer se talijanske metode vladanja nisu ni u čemu razlikovale od njemačkih. Partizanski napadi nisu kažnjavani "zub za zub" nego je uputstvo za talijansku vojsku u Sloveniji i Hrvatskoj glasilo "glavu za zub". Dakle, strijeljanja talaca. Kao kod Nijemaca. U Srbiji, koju su zaposjeli Wehrmacht i SS, kvote su bile čvrsto određene. Za jednoga mrtvog njemačkog vojnika, koga ubiju partizani, strijeljali su stotinu talaca, za ranjenog Nijemca pedeset srpskih talaca. Gradovi Kraljevo i Kragujevac u listopadu 1941. godine postali su mjesta zločina koji se ne mogu opisati. Iz gimnazije su odvedeni čitavi školski razredi da bi se došlo do konačnog broja od 2. 300. U ta dva najveća masakra na Balkanu nad civilnim stanovništvom ubijeno je više od četiri tisuće ljudi. Da je taj dio njemačke ratne krivice u razbijenoj Jugoslaviji stavljen pred oči šire javnosti, bila je zasluga izložbe "Uništavajući rat. Zločini Wehrmachta od 1941. do 1944. "

Za vrijeme mog boravka kod Novice u zapadnoj Hercegovini 1953. godine hodali smo do ruševina jedne pravoslavne crkve, na kojoj su još bili zagaravljeni ostaci nekoliko zidova; u tu je crkvu talijanska(!) skupina karabinjera natjerala zajedno srpsko-pravoslavne stanovnike sela i zagradila ulaze. Ustaše su otvorile vatru. Užas je još ležao u kamenju.

Moj hrvatski prijatelj i profesionalni kolega Boris Hrčić, koji je živio na jadranskom otoku Braču i tamo je odrastao do rata, izvještavao je o tako velikoj aroganciji talijanskih okupatora da je morao nešto učiniti. Jedno je vrijeme organizirao noćnu, po život opasnu plovidbu čamaca

kako bi dobrovoljce vozio partizanima na kopno. Dok nije došlo dotle da je bio "siguran" samo kod partizana, i ostao je na kopnu. Sudjelovao je u borbama u Bosni i Hrvatskoj, kao Hrvat. Njegova je jedinica često teško gladovala, pridržavao se željezne discipline koja je vladala kod Titovih partizana. Pljačkaše su smjesta strijeljali.

Prema onome što iznosi švicarski povjesničar Aram Mattioli, Talijani su na području svoje vlasti osnovali sedam koncentracijskih logora. Najgori je bio onaj na otoku Rabu, šatorski logor s katastrofalnim higijenskim prilikama i visokim postotkom smrtnosti. "Kolonijalne metode vladanja" Talijana, uz to korupciju i lošu ekonomiju u Albaniji i na Kosovu posvjedočuje i tadašnji njemački ambasador u Tirani (1941-1944) Martin Schliep. U rezimeu, koji je napisao nakon rata, odgovornim za brzo izrastanje komunistički iniciranog i vođenog partizanskog pokreta proglasio je nevolje s gladi u Južnoj Albaniji koje vode natrag na neuspjeli rat protiv Grčke. Enver Hodža, kasniji šef Komunističke partije Albanije i tiranin, bio je izvrstan organizator; novac, oružje i strategijske savjete pribavio mu je Tito. Martin Schliep izvještava i kako je za vrijeme dvoipogodišnjeg postojanja zajedničke države Albanaca i Kosovara s Kosova protjerano oko četrdeset tisuća Srba. Kako, zašto, iz kojeg razloga – o tome ništa ne kaže. Naravno da je u igri bilo uzvratanje za nepravdu koju su kosovski Albanci pretrpjeli pod srpskom vlašću od 1912. godine. Očito je ambasador raspolagao dobrim kontaktima s nekim Albancima koji su opet informacije crpili od Talijana koji su davali ton. Schliep, naime, upućuje na to da je krajem studenoga 1942. od jednoga od tih pouzdanih Albanaca saznao da talijanski ministar vanjskih poslova grof Ciano želi vatikanskim posredovanjem izmoliti primirje odnosno mir ukoliko bi Nijemci morali isprazniti Sjevernu Afriku. Ciano postupa u dogovoru s visokim fašističkim ličnostima i već pruža prve rogove. Prema albanskom informatoru, njemački ambasador može to prenijeti njemačkom ambasadoru u Rimu. Schliep je to i učinio, no kasnije je saznao da je ambasador von Mackensen u Rimu o tome doduše obavijestio Ribbentropa,

ali da je ipak pridodao kako se "očito radi o pokušaju albanske strane da Rajh izigra s Italijom". Osam mjeseci kasnije, krajem srpnja 1943. godine, pao je Mussolini.

Ambasador Schliep na kraju će svojeg službovanja iskusiti još nešto loše. Sâm je odletio iz Tirane kada je počelo potpuno njemačko povlačenje. Žene iz Ambasade, među kojima i njegova, dodijeljene su, zajedno s njemačkim ranjenicima, vojnom transportu koji je uz zaštitu jednog jedinoga oklopnoga izviđačkog vozila i osam vojnika trebao doći do Prizrena na Kosovu. Kada je konvoj prošao kroz Skadar, oklopno je vozilo stalo zbog kvara. No, kvar je, to je Martinu Schliepu kasnije pod moralnom i materijalnom odgovornošću potvrđeno, bio simuliran. Kako je transport pripreman preko otvorenih telefona, pred Prizrenom ga je napalo oko tri stotine partizana. Poginuli, ranjeni, odvedeni. Ambasadorovoj je supruzi uspjelo, neotkrivenoj i teško ranjenoj metkom koji joj je ostao u vratu, otkotrljati se do obale Drine. Kasnije je postala moja punica. Schliep je kasnije saznao da je partizanski napad bio osveta za to što su esesovci objesili više komunističkih žena.

Mussolini, najprije upućen u kvazizatvor jednoga brdskog područja, ipak je odatle oslobođen komandoskim poduhvatom koji je naredio Hitler. Kada je na kraju rata htio pobjeći u Švicarsku, uhvatili su ga talijanski borci otpora i na licu mjesta ubili (28. travnja 1945. godine), zajedno s njegovom ljubavnicom.

I Italija je primjer kako se može manipulirati podjelom uloga među počiniteljima i žrtvama. Kasniji su nas procesi podsjetili na to da su jedinice Wehrmachta i postrojbe SS-a nakon talijanske kapitulacije 1943. godine strijeljale veliki broj talaca civila što je bila osveta za partizanske napade. Međutim, najčešće se ne spominje kako su Mussolinijevi fašisti prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata pustošili u svojoj zemlji i na slovenskim i hrvatskim područjima. Ne govori se o koncentracijskim logorima ni o rasističkim izgedima protiv slavenske manjine. Ne zaboravlja se da su se jugoslavenski partizani 1945. u Trstu i na nekada

okupiranim jadranskim obalnim područjima krvavo osvećivali Talijanima – ali se pri tom ne govori da to ima svoju pretpovijest – upravo potlačivanje slavenskih manjina.

Dan nakon Mussolinijevog pogubljenja Hitler se zajedno s Evom Braun ustrijelio u svom bunkeru u Berlinu. A Pavelić?

BLEIBURG – "FÜHRER" BJEŽI A SLJEDBENICI UMIRU

Hitler i Mussolini već su tjedan dana bili mrtvi, a hrvatska je ustaška vlada pod Pavelićem ponudila farsu, grotesku. Petog svibnja 1945. uputila je savezničkoj Vrhovnoj komandi pod feldmaršalom Alexanderom u Italiji opsežan memorandum. Pozivajući se na hrvatsku europsko-zapadnu tradiciju, poželjela je trenutačnu intervenciju savezničkih snaga. Pavelić je Engleze i Amerikance, mada im je bio objavio rat, zamolio za zaštitu od Crvene armije i partizana.¹ General Alexander nikada nije vidio memorandum. Sve do kraja i ustaški su se mediji kao za slamku hvatali ideje da saveznici i Zapad generalno ne bi pustili da padne ustaška država kao bedem protiv komunizma. Već je Papa osnažio svoj utjecaj u tom smjeru, rekli su, i onda bi se saveznici borili za separatan mir s Nijemcima a protiv Sovjetskog Saveza i pri tom posegnuli i za podrškom hrvatskim vojnicima – bila je to propagandna laž koja je tisuće i tisuće u fatalnoj nadi natjerala na bijeg i u smrt, na austrijsku granicu, prema Bleiburgu.

I nadbiskup Stepinac je, videći kraj NDH, intonirao završni akord. Najprije je, sredinom ožujka 1945. godine, okupio vrh hrvatskog klera, ustašku vladu kao i ostatke diplomatskog kora da bi se prisjetili kato-

¹ Bogdan Krizman, Pavelić u bjekstvu, Zagreb 1986, str. 9

ličkih svećenika koje je ubila "neprijateljska ruka", to jest Titovi partizani i srpski četnici. Samo njih, ne i drugih, ili pak žrtava ustaškog terora, uključujući pravoslavne svećenike. Narednog dana nadbiskup je govorio pred studentima Zagrebačkog sveučilišta. Bilo mu je stalo da svoju crkvu u protekle četiri godine zaogrne ogrtačem nedužnosti. Crkva, zajedno sa svojim predstavnicima – tvrdio je Stepinac – učinila je sve što je bilo u njezinoj moći "da se u hrvatskoj državi nikome, bio on druge vjere, druge rase, nacionalnosti ili profesije, ne dogodi nikakvo zlo, bez obzira na to kako se često i tvrdokorno tvrdi suprotno". Učinila sve što je bilo u njezinoj moći?

Kako to, nakon svega što se Srbima, Židovima, Romima i protivnicima režima događalo od travnja 1941. do završetka rata? Ni riječi žaljenja, unutrašnje sabranosti, sućuti ili možda i kajanja zbog zakazivanja crkvenog autoriteta u odnosu na državu koja je genocid nad manjinama učinila svojim programom. Ni riječi tugovanja nad onim svećenicima i fratrima koji su bili aktivni u ustaškoj borbi protiv Srba. U Vatikanu je postojala lista imena koja je (lista) kasnije trebala biti objavljena – tako je kardinal Tisserants nakon završetka rata zajamčio jugoslavenskom diplomatu. To "kasnije" nikada nije došlo. Hladni je rat Vatikanu nametnuo druge prioritete nego što je otkrivanje istine.

Prijeporno je, i sigurno će ostati prijeporno, koliko su ljudi pobile ustaše, u Jasenovcu, u drugim logorima za uništavanje i koliko su ljudi poubijale razularene bande u ubilačkim pohodima. Žrtve su u prvom redu bili Srbi, onda Židovi i Romi. U Titovoj se Jugoslaviji govorilo o 600.000 do 700.000. To je bio mit. Pokojni hrvatski predsjednik Franjo Tuđman dao je da se brojka spusti na 60.000. Jedan je odbor hrvatskog parlamenta čak tvrdio da je u ustaškim koncentracijskim logorima ubijeno samo 4.797 ljudi, među kojima je bio samo 331 Židov. Na tome nije moglo ostati: na početku ratova oko raspada Jugoslavije cinička je igra s brojem žrtava dosegla nove vrhunce. Danas, međutim, srpski i hrvatski, kao i inozemni povjesničari, polaze od toga da je u hrvatskoj

ustaškoj državi život zacijelo izgubilo 400.000 ljudi, od toga oko 300.000 Srba. Genocid je neupitan. Od 31.000 hrvatskih Židova koji su slijedom "arijevskih zakona" stradali u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", najviše ih je, 25.000, život izgubilo u Jasenovcu. To je autoru u Zagrebu rekao Slavko Goldstein.

Zašto nadbiskup nije htio izraziti ni riječ žaljenja ili kršćanskog kajanja? Sâm je povremeno oprezno kritizirao ustaške metode progona i deportiranja, naravno ne raskidajući veze s režimom. Alojzije Stepinac nije bio kukavica. Htio je izdržati u Zagrebu, za razliku od nekih njegovih biskupa i ustaških osoba na visokim položajima, i znao je da će to biti teško vrijeme, da ga možda očekuje i smrt.

Konačno je krajem ožujka održana još jedna biskupska konferencija i odaslano Pastirsko pismo. Vjernike je prije nastupa neizvjesne budućnosti trebalo naoružati protiv napada na "najsvetije interese Katoličke crkve i hrvatskog naroda", koji su se mogli očekivati. Radilo se o tome da "neprijatelji crkve", s pristašama "materijalističkog komunizma" na čelu, namjeravaju katoličko svećenstvo – ili pak neke od njegovih predstavnika – optužiti kao ratne zločince. Strategijski cilj Stepinčevog života: Hrvatsku očuvati kao mostobran rimokatoličkog kršćanstva na Balkanu, značio je sprečavanje nove Jugoslavije pod svaku cijenu i davanje nove perspektive fašističkoj državi u borbi protiv komunizma. Nadbiskup je zbog suradnje s ustašama osuđen na šesnaest godina zatvora, a onda je pomilovan i stavljen u kućni pritvor. Godine 1952, dok je još bio u kućnom pritvoru, Papa mu je dodijelio kardinalski šešir. Godine 1960. umro je u Krašiću. Sahranjen je u "svojoj" katedrali u Zagrebu i posthumno 1998. proglašen blaženim. Antikomunistički mučenik.

Početak svibnja 1945. godine njemačko povlačenje s Balkana doslovno je otplavilo s vlasti ostatke "Nezavisne Države Hrvatske". Pavelić, "poglavnik", diplomatski je arhiv svoje vlade brzo predao pod zaštitu zagrebačkog nadbiskupa Stepinca, a razmišljao je čak o tome da vrhov-

noga katoličkog pastira zamoli da preuzme razvaline ustaške države.² Zatim je dao da se zlatne zalihe hrvatske nacionalne banke natovare na kamione i s neodređenom namjenom transportiraju u smjeru Austrije. Šestog svibnja 1945. godine postrojbama vojske i ustaškim postrojbama izdao je naredbu za povlačenje u austrijsko pogranično područje i razriješio ih je obveza njihove prisege (zakletve). Kaos je bio neopisiv: stožeri i nadleštva, ustaške postrojbe, domobranske jedinice, slovenski bjelogardijski kolaboracionisti, Srbi iz redova kralju vjernih četnika, uz to vojska civila – svi su oni bježali pred Crvenom armijom i Titovim partizanima, gonjeni Pavelićevom zapovijedi za povlačenjem, lažnim nadama i smrtonosnom laži na koju su nasjeli, da će bijegom u Austriju naći svoj spas, naići na Engleze. Glasina o separatnom miru zavela je zagrebačke građane da svojim rodacima prilikom oprostaja zajamče da će za dva tjedna opet biti tu. Stotine tisuća građana zakrčenim je cestama dospjelo do Drave i zaista u englesku blizinu. Hrvatska je vojska i nekoliko dana nakon njemačke kapitulacije još bila pod oružjem. Pregovarači su, svi očajni, pokušavali uvjeriti Britance da su oni, Hrvati, budući saveznici u borbi protiv boljševizma i da prijeti ljudska katastrofa ako ih izruče partizanima.

Englezi su upravo to učinili. Jer, Titove su armije bile saveznici, a ne poraženi ostaci njemačke vazalne države. Time su utvrđeni elementi za hrvatski ep nacionalne tragedije: Englezi su počinili izdaju, komunistički su partizani izveli pogubljenja. No, u tom je epu i treći element, koji je prešućen i potisnut iz svijesti.

Bleiburg je mjesto i sinonim tragedije, gradić na austrijsko-slovenskoj granici, istočno od Celovca. Polje pokraj Bleiburga bilo je jedno od mjesta paušalnih likvidacija ustaških i domobranskih vojnika, bez saslušavanja, bez sudskih postupaka, bez promatranja osobe i njezinog porijekla: Titovi su partizani bili željni osvete. I na marševima gladi po unutrašnjosti zemlje, na putu u Slavoniju, u Vojvodinu, u Srbiju, smrt

² Bogdan Krizman, Pavelić u bjekstvu, Zagreb 1986, str. 9

je nesmiljeno udarila po zarobljenicima. U hrvatskom su narodu marševi dobili naziv "križni put" ili "križni putovi". Bleiburg i "križni putovi" – to je nakon hrvatske secesije postao pojam, lozinka koja je trebala utemeljiti novu sliku povijesti i nacionalne svijesti. Mit hrvatstva i patnje. No, u komunističkoj Jugoslaviji Bleiburg je apsolutno ostao tabu. Onaj tko je nešto znao, nije ništa govorio; tko je htio saznati, nije pitao. Magla nad poprištem zločina koji se još pušio, zločin koji se odigrao nakon završetka rata. Kako je nova vlast koja je ipak nastupila u ime "bratstva-jedinstva", mogla polaziti od toga da je moguće širiti zaborav o Bleiburgu i da će prešućivanje izbrisati nedjela iz sjećanja? Ipak je bilo rođaka koji su bili pogodeni i koji su o tome znali, koji su otišli u emigraciju i tamo govorili. Potiskivanje nije ništa donijelo – osim mržnje i daljnje izvrnute povijesne slike.

"Mirogoj" se zove veliko groblje u Zagrebu, Mirogoj, mjesto mira, mjesto gdje se njeguje mir. S arhitekturom svojih nadgrobnih spomenika Mirogoj je klasično lijepo groblje, povrh toga panteon hrvatske povijesti. I tu sada na kraju širokog puta "leži" Bleiburg. Spomenik, moćan mramorni okvir koji uokviruje reljef. Tu su ljudi koje karakterizira patnja prikazani u koloni koja nema ni početka ni kraja. Ispod piše: "Hrvatskim žrtvama iz Bleiburga i na križnim putovima 1945".

Hrvatskim žrtvama. . . Zašto samo njima? Zašto isključivost? Nema dvojbe da su većina žrtava u Bleiburgu bili Hrvati, Slavko Goldstein ih procjenjuje na 30.000 do 50.000. Ali su tamo bili i drugi koje je smrt snašla na austrijsko-slovenskoj granici. Oko 10.000 Slovenaca, pa 3.000 do 5.000 četnika, dakle Srba. Što govori protiv njihovog spominjanja na spomeniku? Ili protiv sakupljanja svih žrtava kada su ih ipak pod istim ili sličnim okolnostima, u isto vrijeme, poubijali isti pobjednici?

Sada se svake godine sredinom svibnja na blajburškom polju održava komemorativna svečanost. Dolazi sve više ljudi. Prema novinskim izvještajima, 2007. godine bilo ih je oko deset tisuća. Sve važnijom postaje priredba, sve političnijom. Dobrovoljnim priložima Hrvata iz tu-

zemstva i iz inozemstva 2007. godine podignut je mramorni oltar. Misu je držao zagrebački nadbiskup, kardinal Bozanić. O jednome od najvećih zločina 20. stoljeća govorili su političari. Kardinal je sebi uzeo slobodu da kritizira odgovorne iz vlade kako je do sada premalo učinjeno da bi se napokon otkrila i imena odgovornih. Do današnjeg se dana crkvi predbacuju laž i krivnja za zlodjela koja ona nikada nije počinila, kazao je dalje. To vrijedi i onda ako je među sinovima i kćerima crkve bilo i takvih koji su počinili zlodjela "koja danas oplakuje-mo..." Rijetko je to priznanje s katoličke strane. Da, nadbiskup je spomenuo čak zločine u ustaškom logoru Jasenovac i da hrvatski narod ima pravo na punu istinu o Jasenovcu, o Jasenovcu za vrijeme Drugog svjetskog rata "i nakon njega".

Ali kakva je to istina bez isprike? Što je istina o Bleiburgu bez Pave? Ipak je on svoje ratnike i njihove sljedbenike natjerao na bijeg prema austrijskoj granici, on ih je obmanuo da će ih Englezi spasiti, kao što je "svoj" narod u tlapnji nacionalne veličine bacio u okove ratne politike "sila Osovine" Njemačke i Italije. Bleiburg je počeo 1941. godine. Ali tko to još želi slušati...

STRATEZI U SVEĆENIČKIM HALJAMA

Kako Srbi i Hrvati mogu u budućnosti živjeti jedni s drugima, nakon svega što se odigralo? U razgovorima s Novicom, tada, 1953. godine, činilo se da je pitanje jednostavno, da je na njega prijeko potrebno odgovoriti, ali isto tako i da je nemoguće. Nije bilo odgovora, iako je to pitanje činilo bit budućnosti Jugoslavije i političkog poretka na Balkanu. Kao slijepac u magli Novica se pokušavao barem približiti razjašnjenju. Prijatelj sa studija argumentirao je vođen razumom. Nakon takvoga bratoubilačkog rata i tolikog prolijevanja krvi suživot će doduše biti mučan, ali će biti moguć. Moralni imperativ bez alternative. Nikada više pucati jedan na drugoga. Što inače? U tom je viđenju slogan "bratstvo-jedinstvo", koji je formulirala Komunistička partija Jugoslavije, bio logičan i pun dobrih namjera. Ustav je dotičnim nacionalnostima dao njihovu kulturnu slobodu, na primjer u jeziku i u medijima. To je jamstvo podupro načelom multietničke koegzistencije za koju je Komunistička partija smatrala da je obavezuje, i načelom jednakosti. Sve su nacije i nacionalnosti trebale biti jednakopravne. Prema tome, manifestiranje političkog nacionalizma, širenje mržnje i nacionalna ili rasna diskriminacija bili su zabranjeni i kažnjivi. Praksa je naravno često izgledala uskogrudno i ponekad groteskno. Smiju li Romi svirati "Marš na Drinu", omiljen u Srbiji, ili moraju platiti kaznu, ukoliko to učine? Bilo je to nezgodno. Ipak, tada nitko sebi nije mogao predstaviti što će se dogoditi ako ta praksa više ne bude vrijedila, ako krahira politički

sustav koji jamči jednakost i ako nestanu sankcije koje su sprečavale nacionalnu mržnju i nasilje. Nije baš bilo dovoljno diskriminaciju zabraniti kao nepravdu, ako ona nije shvaćena kao nepravda i ako se ne odbija s uvjerenjem.

Novica je svoja očekivanja polagao prije svega u mladi naraštaj. On je bio prezasićen sukobom. 1953. godine govorilo se još samo o nacionalnim suprotnostima, i ne o etnijima i etničkim sukobima.

Zaista sam o tome mogao složiti sliku kada sam s prijateljem tjedan dana proveo u Sarajevu i s njim stanovao u studentskom domu. Često je dolazilo do svađa i to žestokih. Grubosti i okrajci starog kruha letjeli su kroz prostor kada su navečer u spavaonicu ušli mladići iz Bosne i Hercegovine i iz Crne Gore, i kada su se počupali oko teme fašizma i komunizma u Europi, te o Bogu i svijetu. Među njima su bili Hrvati, Srbi i Muslimani. Bi li sada Srbin oženio Hrvaticu, i obrnuto? Većina je mislila da to nije problem, ali je u tome ležalo i mladalačko precjenjivanje novostvorene snage uvjerljivosti kao i fatalno potcjenjivanje teškoća do kojih je još moglo doći. Neki su htjeli biti Jugoslaveni. Jugoslaven kao izraz nove nacionalnosti u nastajanju. To nije bio ni ideološki postulat ni proklamirani politički cilj Komunističke partije ali je kod kasnijih popisa stanovništva dopušteno kao mogućnost. Nije bilo malo onih koji su se izjasnili za to, upravo u Hercegovini. Taj se trend kod mladih ljudi nije poticao jer se nova država organizirala u "nacionalnim" republikama: Sloveniji, Hrvatskoj, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji – i to nitko nije htio razdrmati.

"Kako sada stoji s dubokom mržnjom među Srbima, Hrvatima i Muslimanima, o kojoj se često govori?" – htio sam saznati od svojih kolega sa studija u Sarajevu. U knjižnici sam naišao na pripovijetku Ive Andrića "Pismo iz 1920" koja je u međuvremenu postala glasovita i prepisao sam bitne dijelove:

"Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove

sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sata posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta! Jevreji nemaju svo- ga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom, a koliko po eškenaskom računanju. Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste, i posprema četiri razna, među sobom zavadena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vid- ljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom."

"Još uvijek vrijedi?", pitao sam u spavaonici s dvanaest kreveta.

"Gotovo je", rekli su kolege, "prošlost". To je bilo 1953. godine u Sara- jevu, na sjecištu tri velika kulturna kruga – rimokatoličanstva, pravo- slavnog kršćanstva, islama – u "Sarajevu, divnom mestu", koje je neus- poredivo i koje je opjevano u mnogim pjesmama, s dragocjenostima balkanske graditeljske umjetnosti, koje se iz doline Miljacke i staroga grada, u kojemu obrtnici kuju bakrene posude, povlače gore u brda. Dugo se činilo kao da su studenti imali pravo, ipak, ni četiri desetljeća. Dok Radovan Karadžić Andrićevu pripovijetku "Pismo iz 1920" nije razaslao inozemnim diplomatima kako bi pokazao da su mržnja i na- silje čvrsti sastavni dijelovi Bosne u njezinoj povijesti i njezinom men- talitetu. Sâm je Ivo Andrić, književnik i dobitnik Nobelove nagrade bio – napominjem da ne bi bilo nesporazuma – odlučan protivnik fanatič- nog nacionalizma i upravo je zbog toga postao pristaša jugoslavenske ideje.

Nitko od nas koji smo tada razmišljali o suživotu naroda u Jugoslaviji

nije bio u stanju ni približno predočiti kakve su se snage potajno gomilale, vani, u Rimu, u zapadnoj Europi, u Sjevernoj Americi i Kanadi, kako bi produbile rovove između Srba i Hrvata, kako bi svim sredstvima i bezuvjetno uništile Titovu Jugoslaviju. Jedva je manje važno bilo to što su pomoć i potporu dobivale iz same Jugoslavije.

Da je Ante Pavelić, hrvatski "Führer", pobjegao u Argentinu znalo se iz novina već početkom 1950-ih godina. Ali je onda smatran nestalim. Kao da ga je potres progutao. Gdje je zapravo bio? Čime se bavio? I prije svega: kako mu je uspjelo pobjeći i tko mu je pomogao. Sramotna i zapravo neobjašnjiva stvar. Jedan od najvećih ratnih zločinaca Drugoga svjetskog rata bio je na slobodi, izbjegavši odgovornost i ovozemaljske suce, premda je tražen, slijeđen, barem u prvo vrijeme. Danas se zna tko se zalagao za Pavelića. Postupno otkrivanje okolnosti i pomagača pri njegovu bijegu na kraju se moralo smatrati jednim od najvećih političkih skandala poslijeratnog doba – barem na Zapadu. Ništa se s tim nije moglo usporediti. A pomagali su mu božji ljudi, katolički svećenici iz Hrvatske i iz Vatikana.

U ljeto 2006. godine CIA je otvorila arhivske spise o Paveliću i o ustašama; "declassified". Ostaje otvoreno pitanje koliko se toga još uvijek drži pod ključem. Iz inače kompletnog "boxa" nestao je baš fascikl sa spisima o ustaškima aktivnostima u emigraciji od 1947. do 1963. godine. Arhivist u Nacionalnom arhivu u Marylandu uzaludno ga je tražio više sati.

Znači: Pavelić. Na početku je nalog za savezničke vojne snage bio jasan: "Hapšenje hrvatskih kvislinga". Tako je glasila uputa Vrhovnog štaba "Savezničkih ekspedicijskih vojnih jedinica" od 5. lipnja 1945. godine dvjema vojnim skupinama na čijem bi se području mogle zadržavati "vođe hrvatske marionetske vlade – Ante Pavelić i minitar pravosuđa te vlade Mirko Puk". Kvislinzima su nazivani inozemni političari koji su kao norveški fašistički vođa Quisling kolaborirali s nacistima. "Glavnom stožeru treba javiti eventualne informacije o boravku obojice

ili pak o njihovom uhićenju." Mjesec dana kasnije kapetan Marion Scott, sigurnosni stručnjak iz američkoga Glavnog stožera Reggio Emilia, dao se u potragu. Pratila ga je Hrvatica, gospođa Stern iz Zagreba, koja je uspjela pobjeći iz ustaške države nakon što je njezin suprug, židovski poslovni čovjek, izvršio samoubojstvo. O njoj je unaprijed išao glas da od sada radi za Crveni križ što, doduše, nije odgovaralo činjenicama ali se pokazalo korisnim. Naime, u izbjegličkim logorima, u kojima su Scott i gospođa Stern istraživali, u velikom su im broju predavana pisma stanovnika logora koji su tražili "stare drugove". Tajnost pisama nije igrala nikakvu ulogu. Kapetan Scott otkrio je da su nekadašnji ustaški ratnici, sljedbenici "jugoslavenskog Hitlera", koji su ubijali Srbe, Židove i Rome, bili privremeno smješteni u DP-logorima (displaced persons u tranzitu). Svoju su sudbinu morali, iz pravnih razloga – ipak su vodili rat protiv saveznika – čekati u logorima ratnih zarobljenika. Gospođa Stern je naišla na važne tragove, pronašla je nekadašnje ministre iz Pavelićevog kabineta, na primjer, šefa ustaške mladeži Ivana Oršanića, koji se svakako htio padobranom spustiti u Hrvatsku, uvjeren da mnogi, mnogi borci otpora protiv Tita u hrvatskim šumama čekaju lik vode, čekaju njega. Oršanić je zatim ipak dao prednost Argentini, gdje će pripadati ustaškoj "izbjegličkoj vladi". O samom Paveliću nije bilo traga. Bilo je mnogo glasina da je bio na Turracher Höhe, uhvaćen u Austriji i izručen Jugoslaviji. Ali nije bilo stvarnog traga. Kao da je "ispario". Nitko nije ni pomišljao da bi sebi mogao pucati u glavu. Ni njemu to nije padalo na pamet. I dalje je vjerovao u svoju misiju.

Zaista su u kolovozu 1946. godine nad Hrvatskom bacani mnogo-brojni leci. U njima je pisalo da se borba protiv "srpskokomunističkih uljeza" u Hrvatskoj nastavlja tako dugo dok ili Tito ili Pavelić ne budu zauvijek maknuti. A pobjednik u toj borbi na smrt bit će ovaj drugi. Potpis: poglavnik Pavelić. Zrakoplovi su startali iz britanske okupacione zone u Austriji. I Paveliću u bijegu moralo je od samog početka biti jasno da on, tražen kao međunarodni ratni zločinac, nema šanse da pobjegne ako mu ne pomognu moćni zaštitnici. Da je među njih spa-

dala i britanska tajna služba, naravno da je više nego povijesna ironija. Pavelić je, nakon što je prešao jugoslavensku granicu, najprije našao skrovište u britanskoj okupacionoj zoni u Austriji, i nije je napustio do veljače 1946. godine. Prema nekim informacijama bio je i u američkoj zoni. No, agenti CIC-a (CIC – kontrašpijunaža američke vojske), nadležni za "slučaj Pavelić", u svojim izvještajima iz Italije sa sve većom izvjesnošću ukazuju da se britanska tajna služba brine za siguran Pavelićev smještaj. A on je bio dovoljno lukav da gostoprinstvo nikada ne iskorištava pretjerano. U proljeće 1946. godine Austriji je okrenuo leđa i u svećeničkoj odjeći krenuo put Rima. Od tada pa nadalje u igru ulazi druga sila-zaštitnica: Vatikan. No, važni su postali i drugi činioци.

Do tada je za američku kao i za britansku vladu bilo nepobitno da je Pavelić na glasu kao jedan od najgorih ratnih zločinaca te da, prema tome, treba biti uhapšen i izručen Jugoslaviji – Titu. Jer, takvu je želju jugoslavenska vlada uručila svim glavnim gradovima kojih se to ticalo. Isto je vrijedilo i za ustaške funkcionere. Oficir u Glavnom stožeru glavnog sjedišta američkih vojnih snaga, Henry Mosauer – vjerojatno austrijski emigrant – utvrđuje u memorandumu od 25. lipnja 1946. godine da je rodbina mnogih nekadašnjih ustaša u Austriji uživala zaštitu saveznika, "jer smo odbijali da ih prebacimo jugoslavenskim vlastima bez konkretnih dokaza za ratne zločine. Razlog je našeg odbijanja bio, to smo tvrdili, da kod Tita nikada neće imati fair proces". Mosauer rezimira: "Ne bi li i oni dobili točno takav proces kao stotine tisuća ljudi koje su ubili i masakrirali?" Bi li argument nemogućnosti fair procesa kod Tita bio uračunat i kod Pavelića?

Početkom 1947. godine agenti CIC-a uvjereni su da Pavelić boravi u Rimu. Polazilo se od toga da se nalazi na vatikanskom području, na eksteritorijalnom području, dakle, bez pristupa i za tajne agente. Intenzivira se promatranje kompleksa koji dolazi u obzir, dostavlja se ono što je sumnjivo, ali ništa konkretno. Samo jedan zna istinu: katolički svećenik, profesor teologije i čovjek zagrebačkog nadbiskupa Stepinca

za vezu s Vatikanom, Krunoslav Draganović. O Paveliću neće trošiti riječi, ni jedan ustaša nikada neće pomoći u Pavelićevom hvatanju. "Ustaška je organizacija u Italiji strogo zatvorena skupina", pribilježio je Robert Clayton Mudd, Special Agent CIC-a u Rimu, 30. siječnja 1947. godine. "Još je uvijek organizirana u ćelije (kao u talijanskoj emigraciji prije rata), još uvijek izdaje svoje novine i slijedi iste ciljeve kao prije i za vrijeme rata. Njihovo je središte samostan Sveti Jeronim, Via Tomacelli 132, Rim". Muddova preporuka vrhu njegovoga upravnog tijela (CIC, Allied Forces Headquarter): "Pavelić nije običan nego i politički zločinac, a kako Jugoslavija preko svojega nadziranog tiska saveznicima iz prozirnih razloga stalno predbacuje da skrivaju Pavelića, mora se učiniti sve kako bi se on uhapsio i Jugoslaviji izručio za proces."

To je posve odgovaralo proklamiranim namjerama američke kao i britanske vlade. Još su se krajem srpnja i početkom kolovoza 1947. godine "politički savjetnici" ("political adviser") SAD i Velike Britanije složili u savezničkom glavnom stožeru da se posve treba pripremati za Pavelićevo hvatanje. Sporazumjeli su se da se to mora dogoditi izvan Vatikana, i uz uključivanje pravno nadležne talijanske vlade. Englezi i Amerikanci obećali su da će zajedno preuzeti vojni dio akcije; prijeko potrebno reosiguranje. Nepovjerenje među njima bilo je veliko. Ni jedni ni drugi nisu htjeli sami preuzeti odgovornost, plašili su se da ih oni drugi žele izmanevrirati i staviti u takav položaj, podmetnuti im Crnog Petra. A što su zapravo htjeli? Od te akcije nije bilo ništa. Cinična igra.

U CIC-ovim je Pavelićevim papirima postao glasovit jedan list: daljnje uputstvo od 7. srpnja 1947. godine u smislu koordiniranog hapšenja, no tjedan dana kasnije rukom napisana bilješka na papiru: "New instructions 'hands off'" – "Nove naredbe 'Ruke dalje?'" (od Pavelića).

Tko je, gdje točno i kada pomaknuo skretnice, ta pitanja priloženi papiri ostavljaju otvorenim. Je li to bila američka ambasada u Rimu, američka vlada ili britanska tajna služba SIS, ostaje nerazjašnjeno i u stručnoj literaturi. No, svakako je jasno: u to doba pada početak hlad-

nog rata. U ožujku 1947. godine američki predsjednik Truman objavio je doktrinu za obranu Grčke i Turske, nazvanu po njemu – pa i protiv mogućih napada iz Jugoslavije – a 5. lipnja novi je američki ministar vanjskih poslova startao sa svojim glasovitim "Marshallovim planom". Poljskoj i Čehoslovačkoj, koje su od toga očekivale pomoć, Staljin je zabranio da sudjeluju. CIC-ov agent u Rimu William E. W. Gowen, koji je na licu mjesta mjerodavno bio zabavljen slučajem Pavelić, uskoro je zapazio novi kurs. U opsežnome tajnom memorandumu od 29. kolovoza 1947. godine odjednom su u Pavelićevoj strukturi ličnosti otkrivene nove crte: "Premda fanatički antisrpski i u nešto manjoj mjeri antipravoroslavno usmjeren, Pavelić je kultivirana ličnost, socijalno liberal... U vatikanskim je očima Pavelić militantan katolik, čovjek koji je griješio, ali je griješio boreći se za katolicizam. Zbog toga sada uživa vatikansku zaštitu. Sigurno je da su izvještaji koje je o Paveliću nadbiskup slao Svetoj stolici bili pozitivni". William Gowen nastavlja da, s obzirom na to da pod Titom nitko ne očekuje fair proces, Pavelić prema mišljenju Vatikana ne smije biti izručen Jugoslaviji. Takva bi odluka samo jačala ateističke i komunističke snage u borbi protiv crkve. I Vatikan je tvrdio da Pavelićevi zločini ne smiju biti zaboravljeni; ipak, kaže, da je, s druge strane, Tito kao Staljinov agent odgovoran za smrt više milijuna ljudi.

Dva tjedna kasnije, 12. rujna 1947. godine, Gowen za sebe i za svoje kolege izvlači zaključak iz njihovih promatranja odnosa Pavelića i Vatikana: "Pavelićevi su kontakti na tako visokoj razini i njegov je sadašnji položaj toliko kompromitantan za Vatikan da bi svako izručivanje dotičnoga ("subjects") rimokatoličkoj crkvi bilo poražavajući udarac " ("a staggering blow to the Holy See ").

Da čovjek ostane bez riječi. Unutar nekoliko dana ili tjedana od jednoga od najvećih ratnih zločinaca nastala je kultivirana ličnost, liberal, katolik, koji je griješio samo u borbi za svoju crkvu. Manipulacija najvišeg stupnja, drska i besramna. Time je završen lov na čovjeka koji je

previše znao, završen svakako što se tiče savezničke revnosti. Prvi glasnici hladnog rata već su povukli nove crte u savezničkoj konstelaciji Drugoga svjetskog rata, Titova je Jugoslavija izgleda bila na najboljem putu da se iskaže kao komunistički uzoran učenik Staljinovog kova. Tko bi tu Pavelića još htio izručiti Beogradu? "Poglavnik" se do daljnega zadržavao u samostanima, jedno vrijeme kod Castel Gandolfa i u napuljskoj okolici, dok nisu završene pripreme za njegov bijeg preko Atlantika. Onda se u Genovi ukrcao na talijanski putnički parobrod "Sestriere", kao Pablo Aranyos, rođen u Mađarskoj, po zanimanju inženjer, s putovnicom Međunarodnoga crvenog križa. Krunoslav Draganović pobrinuo se za sve mjere opreza. 6. studenoga 1947. godine "Sestriere" je pristao u Buenos Airesu. Pavelić je bio odlučan za nova djela. Nekadašnji su ga članovi kabineta i ustaše očekivali već u velikom broju. Njegov glavni ideolog Daniel Crljen stigao je prije njega i sve je uređio. Argentinski predsjednik Juan Peron i njegova međunarodno slavljena supruga Evita primili su ga širom otvorenih ruku; ratnom su zločincu pružili mogućnost da se i dalje bori pod ustaškim zloduhom. Peron je preduboko bio uvjeren da su Nirnberški procesi bili sramota i grozna lekcija za budućnost čovječanstva.

Dopušteno mora biti pitanje, kolikogod ono moglo biti irealno, bi li raspad Jugoslavije na kraju dvadesetog stoljeća prošao bez strašnog pokolja da su zapadne sile Pavelića uhvatile, izručile, ili ga stavile pred sud u Nürnbergu? Pavelić u Nürnbergu – zašto ne, konačno, i on je objavio rat pobjedničkim silama. Što bi to značilo za Hrvatsku, teško je predočiti. Međutim, bataljoni koji su se kasnije postrojavali protiv Titove Jugoslavije, sigurno bi se formirali i bez Pavelića, u prvom redu u hrvatskoj emigraciji.

U počecima militantne antijugoslavenske emigracije prije svega stoji jedno ime, ime hrvatskoga katoličkog teologa Krunoslava Draganovića. O njemu je puno napisano. Još bi se više moglo reći kada bi u Beogradu bili otvoreni arhivi tajne službe i kada bi se saznalo zašto je Draganović

onoga rujanskog dana 1967. godine prebjegao kod Trsta, vratio se u Jugoslaviju – i nije kidnapiran kao što tvrdi hrvatska emigracija. Što je tu bio "deal"? Draganoviću nikada nije priređen sudski proces premda je bio ustaša i Anti Paveliću i mnogobrojnim "poglavnikovim" pristašama pomogao pri bijegu. Nakon što ga je jugoslavenska tajna služba dugo preslušavala, Draganović je stupio pred novinare: slavio je velikodušnost Titove vlade i onda do svoje smrti 1983. godine živio u Sarajevu i u miru radio na svojim knjigama.

Tisućama je omogućio bijeg u prekomorske zemlje. Radi se o trideset tisuća ljudi: sve su to bili ratni zločinci, fašisti, nacisti, ustaše, kolaboracionisti, ubojice Židova, oni koji stoje iza nekog zločina, liječnici i političari, agenti najrazličitijih tajnih službi, neprijatelji Titove Jugoslavije. Tko je bio taj čovjek?

Najjednostavniji bi odgovor glasio: franjevac i Hrvat. Redoslijed po volji, jer su franjevci iz Bosne i Hercegovine u pravilu bili i fanatični nacionalisti. Rođen u bosanskom Brčkom 1903. godine, Draganović je u Travniku išao u školu, u Sarajevu i Rimu studirao teologiju i dao se posvetiti za svećenika. 1935. godine vraća se u Bosnu, postaje tajnik sarajevskog nadbiskupa Ivana Šarića. Šarić je kasnije nazvan "srpskim krvnikom", bio je jedan od najranijih najnedokazivijih Pavelićevih pristaša, pravi pravcati ustaša, a Draganović, njegov učenik koji lako uči i shvaća. 1943. godine ponovo je u Rimu, za Pavelića je pregovarao s Vatikanom, brinuo se za hrvatske ratne zarobljenike u Italiji i preuzeo mjesto tajnika Hrvatskog bratstva Sv. Jeronima koje je svoje sjedište imalo u Istituto San Girolamo degli Illirici, u Via Tomacelli blizu grada Vatikana. Prema kraju rata Draganović je očito spoznao svoj pravi poziv. Trenutak za djelovanje došao je kada je Vatikan priznao San Girolamo kao hrvatsku sekciju Papinske komisije za pomoć (Pontifical Welfare Commission). Draganović je od toga učinio središte legendarne "ratline", pomoći za bijeg, koja je bila jedna od najbolje organiziranih, rafinirano prikrivena, umrežena u poslanstvima i tajnim službama i

financijski osigurana. Prednost su u prvom redu imali "njegovi" Hrvati: ustaški funkcionari, ministri, nadglednici iz koncentracijskih logora, ratni zločinci svakog stupnja. "Ratline", njemački "Webeleine" (laneno užje), dolazi iz mornarskog jezika i označava ljestve od užeta koje se uzdižu do vrha jarbola i tako kod potonuća broda navješćuju posljednju nadu u spas. Bez obzira na leksičku točnost, "ratline" je svakako najčešće povezana sa slikom podzemnih kanala u kojima se guraju štakori. I jedno i drugo je logično. Linija bijega počinjala je u Austriji gdje je pater Vilim Cecelja otkrivao potrebe, a završna je stanica bila Genova gdje je monsijor Karlo Petranović ispitivao transportne mogućnosti i rezervirao prijevoz brodom. Za najvažnije se stvari brinuo centar San Girolamo. Radilo se o novim identitetima, pribavljanju krivotvorenih putovnica i viza za latinoameričke zemlje. Brinuo se za najvišu mjeru držanja u tajnosti i za pokrivanje silnih troškova.

Draganović je u svojim rukama držao sve konce: kontakte s ambasadama i tajnim službama, talijanskim vladinim organima, Crvenim križem i sasvim posebno s Vatikanom. Za njega je adresa u slučaju nužde bio biskup Giovanni Battista Montini – kasnije papa Pavao VI – u vatikanskom Uredu za vanjske poslove nadležan za "izvanredne slučajeve". Smatra se sigurnim da je Montini o događajima obavještavao samoga papu Pija XII, ali o aktivnom sudjelovanju, koliko je poznato, nema službene potvrde u spisima. Pod sumnjom je i držanje Pija XII. prema ustaškoj državi, prema Paveliću i prema masovnim ubojstvima Srba, Židova i Roma. Nije li morao prosvjedovati, zvoniti na uzbunu i urazumiti hrvatski katolički kler? Vatikan uporno šuti o tom poglavlju, pa i sada, premda se tako hitno radi na proglašenju Pija XII. svetim.

Draganovićev kontakt s vatikanskim ministrom vanjskih poslova biskupom Montinijem, tek je prije nekoliko godina iznova potvrđen. U San Franciscu je u procesu žrtava holokausta protiv vatikanske banke nastupio kao svjedok William Gowen, CIC-ov agent iz Rima, koga smo

ranije spomenuli. Zapisnik nije objavljen ali je izraelski novinar Yossi Melman 17. siječnja 2006. godine iz njega izvještavao u svojem listu "Haaretz". Prema tome, nije Gowen tada u Rimu (1946/1947) sa sâmim Draganovićem razgovarao samo o njegovim kontaktima s biskupom Montinijem, nego je i saznao da je Draganović pomogao da se onaj dio državne imovine koji su ustaše otele 1945. godine, a koji je na raspolaganju, pohrani u vatikanskoj banci, da se taj novac "opere" kako bi se iz toga financirao bijeg ustaških funkcionara. U tome je bila sadržana znatna imovina proganjanih i ubijenih hrvatskih Židova.

Do ljeta 1947. godine američki su i britanski agenti naravno odavno znali sve o hrvatskoj "ratline" ("štakorskoj vezi"): tko ju je vodio, kako je funkcionirala i iz kojih su carstava tame posljednjeg rata potjecali oni kojima se pogodovalo. Zatim – nova kvaliteta. CIC, kontrašpijunaža američke vojske, najavila je vlastite potrebe za transportom. Morala je konačno staviti na sigurno, a da njima budu na raspolaganju, agente koji su radili za nju, obavještajce, naciste visokog ranga ili nekadašnje njemačke vojne osobe s posebnim znanjima, nakon što je i Sovjetski Savez od novog potencijala za hladni rat dobio vjetar u leđa iz "plijena" Drugoga svjetskog rata. Trebalo je djelovati. Draganović je uključen. Angloameričke su ga službe nadalje ostavile na miru. On se naplatio za ono što je pružao. Tim je putem – samo jedan primjer – "krvnik iz Lyona", Klaus Barbie, dospio u Južnu Ameriku kao Klaus Altmann.¹

Pomagaču pri bijegu, obučenom u svećeničku halju, nije dakako bilo samo do toga da spasi kožu stotinama ili čak tisućama "nekadašnjih". Krunoslav Draganović slijedio je ciljeve koji su i dalje bili skriveni. Njemu je vrlo skoro postalo jasno da terorističke grupe, koje se regrutiraju iz nekadašnjih ustaških udruga i preko Austrije i Mađarske prodiru u Hrvatsku, nemaju nikakve šanse da protiv Tita mobiliziraju veće mase

¹ Mark Aarons/John Loftus, *Unholy Trinity. The Vatikan, the Nazis and the Swiss Banks*, New York 1991, posebno usporedi poglavlje "Ratline" i "The Golden Priest"; također v. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Indianapolis 2000, str. 31 i dalje

stanovništva. OZNA, jugoslavenska sigurnosna služba, uvelike se infiltrirala u tajne kanale i u radio-veze i udarala je nemilosrdno. Jedan od organizatora takvih terorističkih grupa, Božidar Kavran, koji je u izbjegličkim logorima i logorima za displaced persons u Austriji i u Zapadnoj Njemačkoj vrbovao borce protiv Tita, pitao je Draganovića, je li nužna borba te vrste protiv režima. Draganović je odgovorio karakterističnim "da – ali". Naime, glavnu su ulogu kod toga trebale imati hrvatske jedinice koje bi jednog dana izvana ušle u Hrvatsku zajedno s američkim vojnim jedinicama. Draganović je polazio od toga da će velik sudar Istoka i Zapada uslijediti u narednih nekoliko godina. A već bi sada Amerikanci na noge postavili nacionalne legije za Poljsku, Mađarsku i za ostale istočnoeuropske zemlje i tako bi i hrvatske izbjeglice bile obuhvaćene u jednoj legiji. Radi toga bi se u što je moguće većem broju uputile iz Europe u Ameriku.² Što je stajalo u njegovim ne baš malim mogućnostima, Draganović je i priložio. Kavrana je čak upozorio da ne ide u Hrvatsku, da je radiokod odavno provaljen. Kavran je vrlo brzo uhvaćen, u Zagrebu je protiv njega podignuta optužnica i 27. kolovoza 1948. godine obješen zajedno s čitavom svojom zaslijepljenom grupom terorista.

Računica hrvatskog svećenika da, zahvaljujući trećemu svjetskom ratu, zacrta ponovno rođenje jedne neovisne hrvatske države, danas se čini sumanutom, a ona to naravno i jest. Ali tada? Mogućnost ponovljenoga svjetskog rata nije se mogla isključiti, pogotovo kada je izbio korejski rat. Nitko nije mogao očekivati da bi bomba koja je razorila Hirošimu blokirala posljednji korak u treći svjetski rat. Kalkulacija militantnog klerika nije proradila. No, pokrenuo je nešto drugo što je bilo u logici hrvatskog nacionalizma, a što, doduše, nije težilo nastavljanju vladavine ustaške vlasti, ili tome nije moglo težiti, ali se nije namjeravalo ni razgraničiti: maha je uzimalo nostalgično veličanje prošlosti. Draganović je pomažući bijeg omogućio stvaranje ekstremno nacio-

² Bogdan Krizman, Pavelić u bjekstvu, Zagreb 1986, str. 9

nalističke rezervne vojske u hrvatskoj dijaspori širom svijeta i utoliko je dao vrlo osoban udio u raspadu i uništenju druge Jugoslavije. Tim je još više opravdano pitanje: zašto mu Beograd nije održao sudski proces.

Možda se objašnjenje – izvan miljea agentinskog trilera i otmice i zavedenosti – može naći u tumačenju političkog okruženja toga doba, prije 1967. Draganović je svoje privilegije u Vatikanu izgubio već pod papom Ivanom XXIII, nasljednikom Pia XII. i nastanio se u Pressbau-mu kod Beča. Njegovo je doba prošlo, "ratline" se više nije tražila. U Vatikanu su jačala gledišta o nužnosti nove istočne politike, jer da je to u interesu Katoličke crkve. Pod papom Pavlom VI (1963 – 1978) ideje su se razvijale do prakse. Smatra se stvarnim inicijatorom nove vati-kanske istočne politike: razgovori umjesto konfrontacije, pa i s komu-nističkim režimima u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi.

Titovim je interesima idealno odgovarala vatikanska nova istočna politika. U unutarnjoj je politici trebao novu osnovu za odnos prema tadašnjih 6,2 milijuna katolika, pretežno hrvatske nacionalnosti. U vanjskoj je politici prema Zapadu, nadajući se daljnjoj pomoći, morao demonstrirati da Jugoslavija nije istočni blok ni u pitanjima religije. Najmanje mu je u takvoj situaciji bilo stalo do novog mučenika Dra-ganovića. Tako su Vatikan i Jugoslavija pregovarali dvije godine dok 1966. nije izrađen i potpisan Protokol. On je utvrđivao "miroljubivu distancu"³ između države i crkve u Jugoslaviji i između Vatikana i Beo-grada povukao osnovne crte međusobnog uvažavanja divergentnih po-zicija najviše katoličke instance i ateističke države. Protokol nije imao rang konkordata, ali je ipak opravdao očekivanja da će biti regulator odvajanja crkve i države u Jugoslaviji. Završetak takvog razvoja odnosa predstavljao je državni posjet Vatikanu. U pratnji svoje crnim velom pokrivena supruga Jovanke, Tito je 1971. godine doputovao, u fraku i

³ Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917-1975*, München/Zürich 1975. Stehle je u knjizi uveo pojam "miroljubive distance" jasno se naslanjajući, ali i razlikujući od političkog termina "miroljubive koegzistencije."

sa cilindrom na glavi, papi Pavlu VI, onome papi koji je nekada, kao Giovanni Battista Montini, Krunoslavu Draganoviću u papinskom državnom tajništvu pružio neprocjenjive usluge u izgradnji i vođenju brige o "ratlineu".

U Protokolu koji je potpisan 1966. godine, Titu je morao biti posebno vrijedan članak II, stavak 2, kao što je, obrnuto, u vrhu hrvatskog katoličkog klera izazvao otpor – uzaludan, a u hrvatskoj političkoj emigraciji ljutnju. U tom članku II, stavak 2. crno na bijelom stoji: "Sveta Stolica ne odobrava i osuđuje – suglasno načelima katoličkog morala – svaki čin političkog terora ili sličnih kriminalnih oblika nasilja, bez obzira na to tko se njime poslužio."

Takva izjava sigurno nije bila jednostavan korak za Katoličku crkvu. Brzo je izazvala protivljenja. Zagrebački nadbiskup Franjo Šeper uzaludno je putovao u Rim. Papa se nije upustio u izmjene u tekstu. U emigraciji se tumačilo da je doslovan tekst citiranog paragrafa formalna pretpostavka da je bilo terorističkih napada sa crkvenom podrškom, ili da bi ih još moglo biti. Zar nije? Napadi u Saveznoj Republici Njemačkoj i drugdje odavno su demantirali takve tvrdnje. A stvarni mir između Katoličke crkve i Titove Jugoslavije – ne postoji ni danas. Za to se nisu pobrinuli samo teroristi hrvatskog porijekla u Europi i Americi nego i teoretičari hrvatskog nacionalizma – oni još ustrajnije nego "revolucionari".

U Rimu, u Sv. Jeronimu, u vrhu hrvatske sekcije Papinog odbora za pomoć, djelovao je, zajedno s Draganovićem, i franjevac koga je odlikovalo poznavanje financijskih pitanja reda i sklonost za hrvatsku povijest. Fra ili i otac Dominik Mandić. Rođen je 1889. godine – iste godine kao Hitler i Pavelić – u jednom selu pokraj Širokog Brijega (u Hercegovini). U Širokom Brijegu polazio je franjevačku redovničku školu, studirao je na Katoličkom sveučilištu u Fribourgu (Švicarska) prije nego što je sâm preuzeo vođenje redovničke škole u Širokom Brijegu. Njegova je karijera bila neupitna. Pozvan u Rim kao predstavnik reda, a bio je ujedno idealan partner Krunoslavu Draganoviću u samostanu

San Girolamo. Mandić je naime raspolagao franjevačkim tiskarama i nije imao skrupula da na raspolaganje stavi uređaje za pravljenje krivotvorenih putovnica i osobnih iskaznica. Povrh toga, kao financijski stručnjak omogućio je zamjene hrvatskih zlatnih zaliha i imovinskih vrednota iz ustaške državne banke u talijansku valutu. Kasnije je to nazvano pranje novca. 1951. godine red ga je pozvao u Chicago. Fra Mandić se uspeo do položaja najvišeg franjevca u Sjevernoj Americi. Na putu u Chicago zaustavio se u Madridu da bi se tamo sastao s ustaškim generalom Luburićem koga je visoko cijenio. Vjekoslav "Maks" Luburić, specijalist za koncentracione logore i jasenovački krvnik, nije s povorkom svojih sudrugova u ubijanju proslijedio u Latinsku Ameriku nego se preko Mađarske i Francuske prebacio u Španjolsku, u fašističku Francovu Španjolsku. Luburić je uskoro u Španjolskoj razvio radišnu djelatnost kao propagandist i izdavač novina. Kada je ugostio uglednog franjevca, našao se tu i nekadašnji sarajevski nadbiskup, Ivan Šarić, nepopravljiv u neograničenom poštivanju "poglavnika" Pavelića. Susret pun simbolike. Luburić je o tome izvijestio u svom listu "Drina". Simboličnost je, dakako, postala prepoznatljiva tek godinama kasnije. Nepopravljivi je Šarić nedvojbeno pripadao prošlosti. Još 1955. godine nije se skanjivao položiti Paveliću pred noge pismo zahvale u kojemu se moglo pročitati: "Izjavljujem pred cijelim svijetom da Katolička crkva nije nikada do sada bila tako branjena i štićena i tako potpomagana u njezinim nastojanjima na širenju istine, kao u doba Vaše vlade."

Luburić je išao svojim putovima. Ponovo se posvetio staroj borbenoj ustaškoj udruzi "Hrvatski narodni otpor" i pokrenuo list "Drina" (o obje te stvari bit će još govora) i istupio s idejom koja – imajući na umu pozadinu koju čini njegova strast za učinkovitošću logora za uništavanje – mora izgledati nejasnom i apsurdnom. Luburić je sada propovijedao pomirbu. Ne sa Srbima, sačuvaj bože(!), već pomirenje među svim Hrvatima, među onima koji su bili ustaše i onima koji su bili partizani.

Sredinom 1960-ih godina o Luburićevim je idejama čitao tadašnji

direktor zagrebačkog Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske; na toj je poziciji mogao, ili čak morao, čitati bojovni emigrantski list "Drina". Na ravnatelja Instituta to je ostavilo dojam, ideju o pomirenju u sebi je u dubini duše usvojio u toj mjeri da mu je, kasnijem predsjedniku Franji Tuđmanu, postala programom. Do ekstrema: htio je kosti nekadašnjih ustaša i nekadašnjih partizana zajedno pokopati u Jasenovcu – gdje je djelovao Luburić. I druga ideja koju je razvijao Luburić kasnije je zainteresirala Tuđmana: ideja da se svi Hrvati širom svijeta ujedine u jednu organizaciju a s ciljem promicanja stvaranja jake hrvatske države. Tuđman bi sebe onda dosljedno smatrao predsjednikom *svih* Hrvata.

I treći sudionik madridskog susreta iz 1951. godine ostavio je tragove u mišljenju hrvatskih nacionalista, dublje i trajnije nego Luburić. Fra Dominik Mandić od tada je kao povjesničar stupio na bojište borbe protiv Jugoslavije, protiv svake Jugoslavije. U prvom mu je redu bilo važno da pokaže da su "Hrvati i Srbi dva stara različita naroda" (tako glasi naslov jedne od njegovih knjiga). Za sve je južnoslavenske narode na Balkanu odlučujuća točka u njihovoj povijesti bila velika crkvena šizma, razdvajanje Rima i Bizanta 1054. godine. Od tada su Hrvati u kulturi i civilizaciji slijedili zapadno, rimokatoličko, europsko mišljenje, a Srbi istočne, pravoslavne, bizantske uzore. Granicu između dva svijeta označava rijeka Drina. Oslonjeni na crkvenu šizmu iz 1054. godine Hrvati su tvrdoglavo čuvali Drinu kao svoju "prirodnu i povijesnu" (sic!) granicu. Franjo Tuđman je to obilato upotrebljavao. Dominik Mandić je tu, ni u kom slučaju novu tezu o povijesno datom razdvajanju Srba i Hrvata, dosljedno proširivao u kasnijim spisima. I to je bio pravi eksploziv: Hrvati i Srbi nikada ne bi mogli ni trebali živjeti zajedno u jednoj državi; prijateljeni da, ali ne više od toga. Iz toga proizlazi, kako franjevac Mandić nastavlja, da "slavenski narodi na europskom Jugu, posebno Hrvati i Srbi, suglasno određuju svoje nacionalne granice i razmjenu nacionalnih skupina s jednog teritorija na drugi moraju provesti na miroljubiv način."

Ovdje je nedvojbeno položen temelj za poziv na "etnički čista područja" koji je tako fatalno pozvao na akciju razorne snage rata u BiH 1992-1995. godine. Povjesničar Tuđman prisvojio je i tu tezu. Kompromitirao ju je do postulata "humanog preseljenja". Na kraju je Mandić prihvatio još i tvrdnju koja je bila fatalna za rat u BiH: "Hrvati svoju hrvatsku braću muslimanske vjere iz istočne Bosne i istočne Hercegovine uzimaju na svoj nacionalni teritorij kao čvrst sastavni dio hrvatskog naroda. "

Sve je kazano. Hrvatski su muslimani Hrvati. Franjo Tuđman je važnost tih iskaza i moć koja je iza njih stajala – franjevence rano spoznao i znao ih koristiti kada je došlo njegovo vrijeme. Glavne Mandićeve teze, koje su za hrvatski politički razvitak postale tako važnima u 1980-im i 1990-im godinama, ponovo se nalaze u Tuđmanovim povijesnim spisima o kojima ćemo još govoriti ("Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi", 1981, i "Bespuća povijesne zbiljnosti", 1989, koje smatra svojim glavnim djelom).

TITOVE ZLATNE GODINE I GODESBERŠKO NAVJEŠTENJE KATASTROFE

Titu je do tada uspijevalo uspješno operirati ne samo prema Vatikanu nego je iza sebe ostavio i staljinističku fazu. Najprije su se pobjeda na bojnim poljima i lenjinistička revolucija odvijali zajedno. Josip Broz Tito i njegova partizanska vojska nisu samo savladali ustaše i četnike i teško izmučili njemačku okupatorsku silu, nego su odavno zacrtali i socijalističku državu koja je trebala nalikovati sovjetskom komunizmu. Pravda pobjednika nad pobijedenima nije se mogla razlikovati od klase pravde.

Kao prvo, novi je režim pozvao na odgovornost prominenciju ustaškog režima, koliko se nje mogao domoći. Nije to, doduše, više bila divlja i gnjevna osveta kao kod Bleiburga, ali je ipak bio rigorozan i nepoštedan obračun s kvislinzima i kolaboracionistima koji su, usko povezani sa silama Osovine, ratovali protiv vlastite zemlje. Odmah u ljeto 1945. godine održano je više procesa pred ratnim i posebnim sudovima protiv članova Paveličevog kabineta, protiv vodećih ustaških funkcionara, među kojima su bili nekadašnji glavešina koncentracijskog logora u Jasenovcu, Filipović-Majstrović, ustaški dušobrižnik franjevac pater Glavaš kao i poglavari prilagođenih vjerskih zajednica pravoslavaca,

muslimana i njemačko-evangeličke crkve koje je imenovao Pavelić. Smrtnu je kaznu dobio i nekadašnji ministar odgoja i obrazovanja Mile Budak, koji je sa svojim "receptom" za postupanje sa Srbima u Hrvatskoj: trećinu poubijati, trećinu protjerati, a trećinu prisilno pokrstiti na katoličku vjeru, postao žalosno glasovit. U jesen 1946. godine nadbiskup Stepinac osuđen je na šesnaest godina prisilnog rada; iste je godine osuđen i smaknut vođa kralju vjernih "partizana", Draža Mihailović. Da je surađivao s njemačkom vojskom, neprijateljem, potvrđeno je u Hitlerovim razgovorima s Pavelićem. U proljeće 1947. godine održan je posljednji veliki proces ratnim zločincima u kojem su se na optuženičkoj klupi našli bivši njemački ambasador Siegfried Kasche i nekadašnji k. u. k. časnik Slavko Kvaternik, koji je 10. travnja 1941. godine proglasio ustašku državu. Obojici su izrečene smrtne kazne.

Da u prvom trenutku poštedu nisu mogli očekivati ni klasni neprijatelji Titovog režima, ponosno je na način staljinističkoga uzornog učenika javno priznao ideolog Edvard Kardelj, Slovenac, i to još 1947. godine, upravo prilikom otvorenja konferencije Kominforma, iz koje će 1948. godine Titovi komunisti biti izopćeni. Kardelj se tada razmetao: "Svoje reakcionare tučemo do nogu ne kao nacionalnu oporbu nego kao agenturu engleskog i američkog imperijalizma... Stoga reakcionare tučemo bespoštedno, progonimo ih fizički, donosimo smrtne presude i javno raskrinkavamo njihove kontakte sa zapadnim imperijalistima". Nakon 1948. godine moglo se pročitati nešto drugo.

Staljin je bjesnio što se Tito usprotivio sovjetskom miješanju u jugoslavensko gospodarstvo, što s Bugarskom namjerava stvoriti balkansku konfederaciju, ne pitajući njega, te što je protiv njegove volje podupirao borbu grčkih partizana. Tito je trebao puzati na koljenima, biti suzbijen svim sredstvima. Nedvojbeno je bio vrlo hrabar kada se suprotstavio sovjetskom diktatoru na vrhuncu njegove moći; to mu je donijelo prestiž i veliku popularnost u zemlji, i u Hrvatskoj i u Sloveniji i svuda tamo gdje je vladao strah pred Sovjetskim Savezom. Istodobno su, kao mra-

čno naličje te medalje, iz mijene u antistalinizam rasli sumnjičenja, denuncijacije, strah i proganjanja. Titovi su komunisti od samog početka učili obožavati Sovjetski Savez – i sada su na tisuće nestajali na "golome" jadranskom otoku, Golom otoku. Prilična je bila i ekonomska cijena. Istok je potkresao sve gospodarske veze, zabravio granice prema Jugoslaviji, a u samoj su zemlji podržavljenje i kolektivizacije prouzročili troškove i velike gubitke. Prijetila je glad. Tito je poslao u Washington jednoga od ljudi od svojeg povjerenja, Svetozara Vukmanovića-Tempa. Poruka je bila: Pomozite! Pomozite pšenicom i kukuruзом! I Amerikanci su pomogli.

Doduše, pokušali su izvući političke koncesije, ali su onda odvagnuli strategijske prednosti a one su s obzirom na hladni rat bile oveće. Nakon toga je na put krenuo i Koča Popović, nekadašnji šef Glavnog štaba partizanske vojske i kasniji ministar vanjskih poslova, i u Pentagonu isposlovaio vojnu pomoć i vojnu suradnju. Posljedice nisu izostale, pa i takve kakve se zapravo nisu željele, na primjer završetak "socijalističkog realizma" u jugoslavenskoj umjetnosti i književnosti. Na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine veliki hrvatski književnik Miroslav Krleža navijestio je rastanak sa sovjetskim tutorstvom u književnosti. Komunistička partija Jugoslavije nije prigovorila, naprotiv, svoju je kvalitativnu promjenu istaknula novim imenom: "Savez komunističke Jugoslavije" i utvrdila nov, liberalan partijski program. Naredna senzacija: 1954. godine hrvatsko kulturno udruženje, Matica hrvatska, u zajednici s Maticom srpskom (srpskim ekvivalentom), počela je raditi na rječniku srpskohrvatskog jezika. Posvuda olakšanje. Jezički se sukob činio pokopanim.

Krajem 1960-ih godina sve je opet krenulo. Hrvatska nacionalna svijest i samopouzdanje opet su se počeli javljati na mnogim područjima. Ostali su "živi", prisutni i među samim hrvatskim komunistima još za vrijeme rata. Gorko iskustvo za Tita. Onako kako je sa time postupao, opteretilo ga je hipotekom koju nikada nije mogao otkloniti. Najčešće

spominjani primjer mogao bi biti Andrija Hebrang, premda nije bio jedini.

Andrija Hebrang, karizmatični partizanski vođa, komunist koji se očeličio u zatvorskim godinama prije i za vrijeme ustaške vladavine, 1943. godine sa svojim je jedinicama oslobodio srpska područja u Hrvatskoj i zasnovao temeljne pravce političke budućnosti koje su Tita rano okrenule protiv njega. Hebrang je bio hrvatski nacionalist, više Hrvat nego Jugoslaven, u sebi povezan s Katoličkom crkvom. Isticao je hrvatsku samostalnost, usprotivio se ne samo Titu nego i drugim partijskim vođama kao što su bili Đilas, Kardelj i prije svih Ranković.

Nakon rata njegovim je suparnicima pošlo za rukom da vodećeg Hrvata uzmu na dužnost u Beogradu i tamo ga izoliraju. Kasnije je uhapšen i maltretiran. Nakon toga mu se gubi trag. Zna se da je umro 1949. godine. Do danas je tajna gdje su pokopani njegovi posmrtni ostaci. Srpski ga je sud nedavno "rehabilitirao".

Usprkos svemu tome pedesete su godine i prva polovica 1960-ih postale za Titovu Jugoslaviju dobro doba – najbolje doba u drugoj Jugoslaviji, premda je bilo znakova upozorenja. Vidjeli smo ih, ne sve – a neke nismo htjeli vidjeti – ali im nismo pridavali važnost koju su na kraju dobili. Upravo u vrijeme kada sam bio dopisnik ARD-a iz Beograda, od proljeća 1960. do proljeća 1966. godine, jugoslavensko je društvo osjetilo otvaranje koje do tada nije bilo poznato. Na raznovrsne su se načine preklapale slike koje smo sređivali kritičkim pogledom, često proturječne, obećavajući nadu, upozoravajući, ili su istodobno bile nestrvarne. Tako dugo dok na Novom Beogradu još nije bilo nove vladine zgrade, na drugoj obali Save, jugoslavenski je predsjednik pokatkad pozivao na prijeme u "Beli dvor", palaču srpskih kraljeva. Je li to bila monarhistička, feudalistička nostalgija kojoj se trebala diviti jugoslavenska državna, partijska i društvena krema, kao i akreditirani stranci? Zabilježio sam tada: "I mjesec je morao biti uplaniran. Kako se podiže preko fasade starog dvorca, baš obasjava scenu u vrtu, i ta svjetlost daje

travestiji noći ljetnog solsticija atmosferu i čudesnost. Predsjednik Tito je pozvao uzvanike na prijem u Beli dvor srpskih kraljeva. Po bijelom šljunku dame vuku svoje večernje haljine, žene diplomata s Istoka koje prate modu i trude se oko elegancije kao one iz zapadnog svijeta, a da o damama iz beogradskog društva ne govorimo. Gospoda, čvrsto pridržavajući čaše, dostojanstveno su ujednačeni u smokingu, i jedva se razlikuju od konobara. Sva je pozornost još uperena na mlade balerine beogradske opere koje svoje kolo plešu oko osvijetljenih fontana. Odjednom pokret. Gosti se probijaju prema širokom putu. Ulazi Josip Broz Tito, predsjednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Uz njega supruga Jovanka, lijepa crnokosa Srpkinja iz Like. Smješkajući se pozdravlja na obje strane ulice koju su gosti oblikovali s punim poštovanjem. Tito u bijeloj maršalskoj uniformi, preplanuo kao uvijek, djeluje opušteno i odmoreno i kao uvijek poznatim osobama posvećuje riječ prepoznavanja, bez rukovanja. Osjećaj ugode na vrhuncu moći i svojeg ugleda – ne pokušava prikriti."

Međunarodno je njegov prestiž izvan dvojbe, od njegovog raskida sa Staljinom. I kod kuće je oslobađanje od Moskve u nebesa podiglo njegovu popularnost i većina ga je građana istinski smatrala čovjekom koji Jugoslaviju drži na okupu i koji će donijeti mir i bolji život. Većina je novu Jugoslaviju tada shvaćala kao šansu, ne kao "tamnicu naroda", kao što su tvrdili nacionalistički emigranti i megafoni militantnog anti-komunizma. Sâm je Tito malo shvaćao o demokratskoj izgradnji države, ništa o gospodarstvu, i što je bilo još žalosnije: do demokracije nije držao ništa, baš ništa. Do kraja života ustrajao je na ulozi jedinog arbitra, ideološkoga moralnog dušobrižnika. Kobno je za njegovu zemlju da ju je učinio nesposobnom za reforme.

Da je nekadašnji partizanski vođa raspolagao s više od 28 ljetnikovaca i lovačkih dvoraca, a da ne govorimo o mediteranskoj raskoši Brijunskog otočja, saznalo se tek nakon njegove smrti. Feudalni gospodar novog doba – tako je milostivo preuzimao sva odavanja počasti koja su

mu obilato dodjeljivana u kultu ličnosti na njegov način. Nekadašnji komandant iz Drugog svjetskog rata uživao je luksuz kao da želi kompenzirati sva odricanja iz partizanskog doba. Svakako nije ni svojem narodu mogao oduzeti radost ovozemaljskog. Niti mu je bilo stalo do toga da utisne fašističku maksimu "Ti nisi ništa, tvoj je narod sve", niti da nametne staljinistički jaram po kojemu se današnji čovjek muči samo za komunističko sutra. I tih je godina išlo nabolje, s puno zapadne pomoći.

Gospodarstvo je cvjetalo, industrijalizacija je napredovala, posebno u Bosni. Pojavio se automobil. Konjske kočije i zaprege nestale su s gradskih ulica. "Mačoi" su za sebe prisvojili novu igračku: pješake su s ulica rastjerivali kao kokoši. I umjetnički se dogodio ulazak u modernu međunarodnoga kulturnog pogona. Beogradska je opera zablještala na opernom festivalu u Wiesbadenu, dokumentarnim i kratkim filmovima pljeskalo se u Oberhausenu, iz Zagreba su komorni glazbenici putovali po svijetu. Milko Kelemen je nakon studija kod Fortnera u Heidelbergu pisao novu glazbu, slikari su se izborili za međunarodno priznanje. Iz nivelirajućeg siromaštva poslijeratnih godina izrasla je, prije svega u gradovima, srednja klasa koja je, osim automobila, sebi mogla priskrbiti i kuću, koju je sama izgradila, i još više od toga: putovanje na Zapad. S povratkom. Jugoslavija nije bila istočni blok.

S obzirom na sukob Istoka i Zapada i s obzirom na beogradske pozicije u hladnom ratu, jugoslavenski su glavni grad zaposjeli diplomati najviše klase. To da je Tito 1948. godine izašao iz područja Staljinove vlasti, pomoglo je Zapadu u politici suzbijanja sovjetske moći u Europi i stabiliziralo je Jugoistok na istočno-zapadnoj granici NATO-a. Obrnuto, zapadni je interes za jugoslavensku stabilnost predstavljao za Tita jamstvo sigurnosti. Razvijala se određena ravnoteža interesa. Ali da bi se Jugoslavija ideološki uzdigla iznad sovjetskog uzora – a to je morala ako je htjela biti vjerodostojna – tražile su se reforme u društvenom poretku. "Radničko samoupravljanje" glasio je recept vodstva. Samo –

kako da funkcionira samoupravljanje u poduzećima ako se radnicima i menadžerima nisu odobrile dalekosežne ovlasti za odlučivanje? Ako je demokracija ostala teorija? Partija nikako nije htjela riskirati ustanove, ograničenja svojeg monopola vlasti. Proturječnosti u sustavu otvoreno su došle na vidjelo, ometajući razvoj.

Za Sovjetski Savez jugoslavenski je eksperiment predstavljao revizionizam. Posebno je to bio za komunističku Kinu. U konkurentskom sukobu koji se zaoštrio, sukobu oko posjedovanja jedine lenjinističke istine, Kina i Sovjetski Savez uzajamno su predbacivali "jugoslavenski revizionizam". Mi, promatrači sa strane, iz toga smo iščitavali kako je eskalirao sukob među velikim komunističkim silama. Sâm je Tito pridavao važnost tome da slovi kao dobar marksist i da Jugoslaviju ne otuđi potpuno od Sovjetskog Saveza. Na Zapadu se to nazivalo prevrtljivom politikom. Jedan se beogradski sociolog i pisac dosjetio slike tornja koji, podignut u zidu između Istoka i Zapada, ima dvojna otvorena vrata, jedna prema Istoku, druga prema Zapadu. Fasada je komunistička, interijer zapadni. Je li to uistinu bilo tako jednostavno?

Ipak je u paraboli i nešto logično, kako govori moje iskustvo. Nakon izgradnje Berlinskog zida 1961. godine vlada DDR-a zatvorila je radio-stanici Sender Freies Berlin (SFB) daljnje dobivanje svih novina iz provincije DDR-a. Za upućene urednike SFB-a te su novine bile bogata nalazišta jer su jasnije nego centralni tisak odražavale "realni socijalizam" u Ulbrichtovoj zemlji. Je li mogao pomoći beogradski dopisnik? Jedan beogradski izdavač knjiga i časopisa nije vidio problem u tome da naruči sve novine koje je trebao SFB. Ja sam ih uzimao, moja supruga Ingrid bi ih spakirala i odnijela na poštu. Odavde pa u Zapadni Berlin.

Tito se u vanjskoj politici postavljao između Istoka i Zapada. Bio je suosnivač interesne zajednice koja se vojno i politički nije ubrajala ni u Zapad ni u Istok, a u Ujedinjenim narodima povremeno je predstavljala važnog činioca: nesvrstani (Nonaligned Countries). Godine 1961. Tito je u Beogradu na velikoj Konferenciji (zasjedanju) okupio šefove

država dvadeset pet nesvrstanih, vanblokovskih zemalja. Oni su, uz organizirano klicanje Beogradana, stigli u grad, svaki s velikom oružanom pratnjom. Nakon dolaska ciparskog šefa države arhiepiskopa Makariosa, humorist Serafim izrugivao se u listu "Politika" kako su se ljudi konačno odvikli oduševljeno pozdravljati crkvene dostojanstvenike, a sada im se to čak i naređuje. Nehru, veliki indijski premijer u Gandhijevoj tradiciji, najvažniji čovjek Konferencije, prilikom izlaska iz aviona gotovo je pao niz stepenice. Zaustavljenog sam ga daha vidio kako se spotaknuo, i još se uspio uhvatiti za rukohvat. Ahmed Sukarno iz Indonezije, poznat po svojim ljubavnim avanturama, u svojoj je pratnji imao čitavu vrstu stjuardesa iz nepoznate zrakoplovne kompanije. Vidio sam kako su ulazile u hotel. Njemački novinar iz Džakarte komentirao je moje čuđenje: "Njegov seksualni provijant".

Uložena sredstva i rezultat Konferencije nisu bili jednaki. Kada je nakon Konferencije Sovjetski Savez, suprotno moratoriju koji su ugovorile atomske sile, napravio test, ispalio snažnu atomsku bombu, Tito i njegovi prijatelji nisu izrekli ni riječ protesta. Bojažljiva šutnja.

Ima godina koje jednakomjerno protječu, ne ostavljajući za sobom dublje tragove. Pa onda opet ima takvih koje označavaju nagle promjene, kolce zabijaju u svijest suvremenika, možda ipak donose nove trendove i tendencije, a da oni nisu prepoznati niti zamijećeni. Takva je bila 1962. godina.

Slikaru Miliću Stankoviću u Beogradu iznova smo posvećivali veliku pažnju. Nije tada imao ni trideset godina, a njegove su slike iz srpskoga seljačkog miljea već izazivale veliki interes. Mogle su potjecati od flamskih uzora, kada u njima ne bi već rano bilo svojstveno otuđenje koje je podsjećalo na nadrealizam Salvadora Dalija. Nešto je prijeteće govorilo iz slika, iz boja. Stari se srpski seoski univerzum rasprsnuo na nebu na sve strane. Kasnije su do junaka koji pate i do svetaca srpske povijesti dojedrila debila i ovnovi. Milić Stanković bio je vrlo nadaren, obdaren divljom maštom, samosviješću koja se prelijeva i vjerom u

srpsku misiju. U ožujku 1962. godine otvorio je u Beogradu izložbu, ne podvečer kao ostali ljudi, nego u ponoć, u 00. 00 sati, i to ne uz čašu vina nego manifestom. Objavio je da je ćirilčko pismo jedina slavenska istina od koje uvijek treba polaziti, simbol istinske slobode. Govorio je i o tome kako je pozvan da ozbilji srpsku nacionalnu umjetnost i da Augijeve štale epigona velikoeuropske umjetnosti očisti od gnoja. Uskoro je na svoje ime prikvačio naziv kraja na sjeverozapadu Srbije odakle potječe, kao plemićku titulu: Milić od Mačve. Što je pri tom mislio? Jasno je da je to i radost provociranja. I dvostruka propaganda, ipak više nego čvrsta ideja. Izložba je zatvorena iste noći. Srpski nacionalizam u čistoj kulturi. Milića smo i kasnije susretali. "Obojio" se u ulogu koja mu je donijela priznanje stihotvornog ratnog zločinca Radovana Karadžića i blagoslov pravoslavnog klera. U borbi protiv Hrvata i protiv kosovskih Albanaca nije prezao ni od čega. Nisu mu bili dovoljni srpski seljaci u masovnoj grobnici, nego je uz to nacrtao svinju, kao da su je optuženi Hrvati (ili Albanci) pridodali leševima kao znak svojeg prezira prema leševima. Umjetnost propala do hajke.

Daljnje upozorenje na opasnost: konferencija. Konferencija? Njih je bilo kao pijeska na plaži, na svim ravninama koje se samo zamisliti mogu, u smislu isprazne učestalosti. Drugačije je to bilo s onom iz ožujka 1962. godine. Najviši vodeći gremij u Savezu komunista Jugoslavije, Izvršni komitet, savjetovao se oko egzistencijalnog pitanja zemlje. Koliku slobodu odlučivanja u gospodarstvu mogu imati federativne republike, koliko federacija, koliko novca i deviza mogu zadržati, koliko trebaju doznačiti u Beograd, među ostalim za investicije na siromašnijem jugu. Nadvladale su republike. Hrvatska i Slovenija ustrajnošću su od centralne vlade iznudile kompetencije, ne osiguravši da se među republikama suradnjom razvije otvoreno jugoslavensko tržište, a ujedno je to bio i prvi korak da bi od republika mogle nastati nacionalne države. Sudbina je bila da se centralizam koji je održavala partija sada prenio u republike. "Decentralizirani" centralizam. Što bi se tu moglo dogoditi predviđao je Titov zamjenik i šef tajne službe, "srpski cen-

tralist" Aleksandar Ranković. Pobrinuo se da se sastanak potajno snimi, i to tako kvalitetno (i tome je Ranković pridavao veliku pažnju) da se mogao prepoznati ne samo govornik nego i njegove emocije.

Jedan drugi, alarmantan znak: nema tolerancije za drugačija mišljenja, za pluralizam, za kritiku sustava, posebno ne onda ako dolazi od staroga marksističkog buntovnika kakav je Milovan Đilas. U svibnju 1962. osuđen je na trinaest godina zatvora. Njegovi "Razgovori sa Staljinom", koji su upravo objavljeni u SAD – a Beograd ih nije autorizirao – skupo su ga koštali. I to kombinirano s kaznom za "Novu klasu" koju nije odslužio. "Nova klasa" je već 1950-ih godina žigosala životni stil komunističkih funkcionera na način nomenklature u Sovjetskom Savezu. Mi dopisnici mogli smo promatrati kako se Đilas gorko i uporno borio za javnost postupka, i onda su promatrači morali napustiti sjednicu, a on je ostao sâm u procesu koji je trajao ukupno dvanaest sati.

U listopadu 1962. godine događaj koji je do temelja uzdrmao važnost i predodžbu koju su o sebi imali nesvrstani – a Jugoslavija je bila vodeća među njima. Sebe su smatrali obuzdavajućom snagom u sukobu Istoka i Zapada. Kubanska kriza. Obje supersile, SAD i Sovjetski Savez, međusobno su prijetile najtežim udarcima iz svojeg arsenala oružja, atomskim oružjem. Posredovanje isključeno. Je li razum još imao šanse?

Strah koji je vladao širom svijeta i užas s obzirom na neposrednu mogućnost nuklearne katastrofe prožima moj naraštaj do kostiju sve do danas. Za dlaku smo izbjegli nuklearnu katastrofu, armagedon novog doba. Njezino uništavajuće djelovanje za naš planet znanstvenici su zorno opisali desetljeće kasnije. Hruščov koji je previsoko izazivao u pokeru hladnog rata, vratio se pameti. Povukao je s Kube svoje već instalirane rakete. U kasnijem "preokretu" kubanske konstelacije kada su svjetske nuklearne sile zakopale sukob Istoka i Zapada, nesvrstani su izgubili tlo pod nogama – a Jugoslavija time kopču svojega strateškog postojanja.

Još jedan signal – ožiljak. 29. studenoga 1962. godine Jugoslavija je

kao i obično slavila godišnjicu osnivanja republike. Svečarsko raspoloženje u glavnom gradu, i onda, navečer tog dana, vijest "iz Bonna", kao požar koji se brzo širi: napad na jugoslavensku trgovinsku misiju u Mehlemu pokraj Bonna. Kako? Što? Točno se nije moglo brzo saznati. Slika se stjecala malo pomalo. Nešto prije 12 sati, pred podne, u Schlossallee, koja vodi prema Rajni, skrenuo je autobus. Iz njega je izašlo dvadeset šest muškaraca, 26 Hrvata, pretežno mladih, i odmah krenulo prema zgradi koja je pripadala Švedskoj ambasadi, jer je Švedska zastupala Jugoslaviju nakon prekida diplomatskih odnosa između Bonna i Beograda zbog toga što je Tito priznao DDR (Istočnu Njemačku). Tri su muškarca preskočila ogradu, razvalila vrata, nadaleko se čula eksplozija. Ostali su prodrli unutra, ubacili zapaljiv materijal i ručne granate i ubili domara koji im se ispriječio na putu. Umro je nakon duge liječničke borbe za njegov život. Momčilo Popović, stari partizan. Kanistrima iz autobusa s benzinom zapaljena je zgrada. Nekoliko je atentatora iz "Mehlemer Ecka" u blizini uzelo još klekovače, drugi su izvukli ustaške simbole i onda je jedan mnoštvu policajaca i začuđene publike koja se tu sakupila, rastrubio: "Tako morate srušiti berlinski zid!" Nakon toga su mrtvi hladni čekali da ih uhapsu. Pa nalazili su se konačno među istomišljenicima – u borbi protiv komunizma.

Nešto se iznimno dogodilo. Usred bijelog dana izveden je ubojiti napad na jugoslavensko diplomatsko predstavništvo u glavnom gradu Savezne Republike Njemačke. Oni koji su ga izveli smatrali su da se bore protiv vlade svoje domovine. Nisu bili njemački državljani, tvrdili su da ne posjeduju jugoslavenske putovnice, da su Hrvati, ali hrvatsko državljanstvo tada nije postojalo. Imali su samo azilno pravo. Pravo na gostoprimstvo, jer su tvrdili da ih politički progone. Ništa ih se nije dojmilo, ni obzir prema zemlji koja im daje gostoprimstvo, ni poštivanje međunarodnog prava, ni obzir prema ljudskom životu, a nisu imali obzira ni prema vlastitoj budućnosti. Zašto ih nitko nije spriječio? Savezni ured za zaštitu ustava, prema izvoru iz FDP-a, upozorio je Savezno ministarstvo unutarnjih poslova, konačno preteča je bilo dovolj-

no, u Stuttgartu i u drugim mjestima, ali bez mrtvih i ranjenih. Ipak je Savezno ministarstvo unutarnjih poslova procijenilo da opasnost prije jugoslavenskoga nacionalnog praznika nije "naročito velika". Jugoslavensko predstavništvo u zgradi Ambasade u Švedskoj nije bilo osigurano ni stražom. Nadležni su organi Savezne Republike ipak odavno znali da dio hrvatskih emigranata prihvaća šovinističke parole i da je spreman na nasilje. Zašto bi inače vlada Savezne Republike Njemačke već 1955. godine verbalnom notom jugoslavenskoj vladi zajamčila da u Saveznoj Republici neće više trpjeti nastojanja koja su uperena protiv integriteta jugoslavenske države. To je bilo negdje prije prekida odnosa zbog Titovog priznavanja DDR-a (Hallsteinova doktrina) i tko se još brine zbog ekstremističkih desnih Hrvata. Neprijatelj je uvijek stajao na lijevoj strani!

Njemački su mediji bili na izgled izvan sebe; isto je tako bilo primjetno da ništa nisu slutili. "Bonner Generalanzeiger" čak je pokazao razumijevanje za hrvatske atentatore, jer je Hrvatska ipak još u prvoj Jugoslaviji (1919-1941) trpjela pod srpskim jarmom i nakon Drugog svjetskog rata opet je morala patiti pod komunistima. O ustaškoj vladavini ni riječi. Povijesne su digresije ostale iznimka i u ostalim listovima. Njemačka se televizija pobrinula za uzbuđenje u Beogradu, jer su u informativnoj emisiji istomišljenicima atentatora dali priliku za opravdavajuću propagandu. Televizija je proglasila pravo na slobodno izražavanje mišljenja. Je li napad bio pojedinačna akcija ili djelo veće mreže, nove strategije u starom zloduhu, vrha ledenog brijega? Bilo je to pitanje kojim su se mediji naglašeno bavili. Tko je povlačio konce, koji su ljudi stajali u pozadini atentata? Onaj tko bi na to mogao dati odgovor radije je šutio.

Ni u Beogradu se nije moglo dobiti razjašnjenje. Šok i žalost umjesto toga. Kada je lijes s posmrtnim ostacima domara Popovića iznošen sa beogradskog kolodvora, olovna je tišina pala preko mnoštva od više tisuća ljudi koji su ispunili trg pred kolodvorom i ulice koje su se u nj

slijevale. Teško je to bilo savladati. Mislio sam na Novicu, na njegovu majku koju su ustaše ubile; mislio sam na to kako je Njemačka pod Hitlerom omogućila i odobravalala ustašama da ubijaju i da je partizan Popović koga su njemačke postrojbe tada ranile sada kao u nastavku rata, sedamnaest godina kasnije, našao smrt – u Saveznoj Republici Njemačkoj. Teško je to progutati. O onima koji su vukli konce i o onima koji su stajali u pozadini, za kojima su njemački mediji tragali, tada se malo znalo. A gdje bi se o tome i mogli saznati?

Bjegunac s vatikanskom milošću, nekada vladar s Hitlerovom milošću, Ante Pavelić, sigurno sakriven u Argentini, jedva se mogao pouzdati u svoju misiju i svoju strast; ni njegova egomanija nije smanjena. Uskoro je stvorio novu akcijsku polugu. 1949. godine osnovao je Hrvatsku državotvornu stranku, potom list "Hrvatska". 1951. godine predstavio je svoju "novu" vladu. Za desetgodišnjicu proglašenja ustaške države, da bi demonstrirao njezin kontinuitet i svoje vođenje njome – sada kao "vrhovnik". Novi politički početak prema ponovnom osvajanju vlasti u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" vezao je, kao i njegov pomagač u bijegu Draganović, uz scenarij velikog praska u sukobu Istoka i Zapada. Luđak. Oružanom je silom htio prisiliti Sovjetski Savez da napusti svoje pozicije u Europi kako bi Hrvatska ponovo postala neovisna – pisao je za novu godinu 1954. u svojim novinama koje su izlazile u Buenos Airesu. Da do toga do tada još nije došlo, razlog je pogrešna politika zapadnih sila, prije svega prema Španjolskoj i Njemačkoj. Kao napredak Pavelić je hvalio to što je Savezna Republika Njemačka u međuvremenu dobila suverenitet, ali da sada moraju, prije svega SAD, Njemačkoj pomoći pri "naoružavanju najmodernijim, najnovijim ratnim oružjem". Nema dvojbe, mislilo se na atomsko oružje. A nije daleko bilo ni vrijeme kada će i savezni kancelar Adenauer igrati s planovima atomskog naoružavanja Bundeswehra. Za Zapadnu su Njemačku vrijedile "Poglavnikove" brige i nade.

Pavelić je dao otvoriti vratašca. "Ako bi ipak u dogledno vrijeme do-

šlo do sveopćeg sudara – pisao je – onda će hrvatski narod, oslonjen na vlastite snage i na pomoć svojih prijatelja i saveznika, okončati sadašnje stanje: razoriti tamnicu Jugoslaviju i uništiti krvavi komunistički režim." Jedan od njegovih kroničara, redovnik, koji se u svojim traktatima ponašao prema Paveliću kao prema božanstvu, uskoro je izvijestio da je ujedinjenje Hrvata u Njemačkoj "najsnažniji toranj u Europi" – što pretpostavlja da bi se ono u Saveznoj Republici moglo manje ili više razigrati. Kroničar je slijedom toga očekivao da će se u Njemačkoj okupiti najoštriji rivali, agenti jugoslavenske tajne službe – UDBE. Arena za ubilački gerilski rat bila je time označena.

Sâm je Pavelić ipak bio gotovo pred krajem. Nekadašnji su suborci s uništavajućom kritikom navalili na njega i na državu kojoj su ipak tako odano služili. Sada u izbjeglištvu. Najotrovnija je kritika došla iz pera nekadašnjega sigurnosnog šefa u ustaškoj državi i ratnog zločinca prvog stupnja, Eugena Kvaternika, zvanoga Dido, čiji je otac, Slavko Kvaternik, pogubljen u Zagrebu nakon procesa ratnim zločincima. "Dido" Kvaternik predbacio je Paveliću da se prvotno dao u potpunosti uvući u Mussolinijevo šlepanje znajući da je ovaj htio od Hrvatske napraviti talijansku koloniju. Na kraju je Pavelić kapitulirao pred Hitlerom i pred utjecajem SS-a, i opet znajući da je Hitler Hrvatsku nakon konačne pobjede namjeravao protupravno pripojiti velikome njemačkom Reichu. Da se između Berlina i Rima doslovno vodio "hladni rat", zaključio je Kvatrenik iz razgovora s Reichsleiterom Heinrichom Himmlerom. Prilikom posjeta Berlinu Himmler je njemu, Eugenu Kvaterniku, preporučio da uhapsi Pavelića kako bi se Hrvatska oslobodila talijanskoga grčevitog zagrljaja. Kvaternik se pobrinuo za gužvu u emigraciji, ali nije bio jedini kritičar. Nekadašnji vodeći novinar katoličkog tiska u Hrvatskoj, Ivo Bogdan, na nišan je uzeo Pavelićevu osobu. Njegov nalaz: i nakon sloma 1945. godine Pavelić je ostao diktator i egocentrik, "nacifašistički" nostalgija, antisemit koji je glorificirajući Luburića, komandanta koncentracijskog logora Jasenovac, glorificirao i taj logor. Tako je Pavelić naknadno opravdavao sve srpske i komunističke op-

tužbe da se hrvatski narod za vrijeme rata borio za fašističke interese. Posljednji su poticaji da se od Pavelića stvori kultni lik nepopravljivosti došli izvana. Kao galionski lik bacao je dugu sjenu.

Kada je 1955. godine srušen argentinski predsjednik Peron, Pavelić je izgubio svojeg protektora. 1957. godine u atentatu je teško ranjen, a njegov je identitet razotkriven. Uslijedio je novi bijeg. Natrag u Europu, u posljednji fašistički bastion, generalu Francu u Španjolsku. Krajem 1959. godine Pavelić je umro u Madridu. Njegov je pogreb još jedanput okupio preživjele iz mračnih sila fašističke i klerikalno-fašističke prošlosti. Među njima nekadašnjeg vođu Željezne garde u Rumunjskoj, Horiju Simu, i nekadašnjega Pavelićevog ispovjednika i kućnog kapelana Rafaela Medića-Skoka. Taj se posljednji još 1958. godine učvrstio u Saveznoj Republici Njemačkoj. Centrala za dušobrižničku skrb za izbjegle Hrvate preporučila ga je u Paderborn odakle je poslan u Dortmund da bude dušobrižnik jugoslavenskih gastarbajtera. Uskoro je stekao ime. Kada su se predstavnici "progonjene crkve" iza željezne zavjese sakupili u ljeto 1960. godine na kongresu u Königsteinu na Taunusu, "Križarskom bratstvu", koje je izvorno osnovano 1929. godine u Jugoslaviji, udahnut je nov život – i Rafaela Medića imenovali su za svojeg vođu. Bolje mu se nije moglo dogoditi, jer su već za vrijeme ustaške vlasti od karitativno zamišljene križarske braće postali odlučni križarski vitezovi. 1961. godine "Križarsko bratstvo" upisalo se u registar prvostupanjskog suda u Bensbergu kraj Kölna kao organ za pomoć izbjeglicama ("Die Zeit", 1963). Medić je 1962. godine ispratio na put u Mehlem dvadeset šestoricu članova "Križarskog bratstva" koje je sam podučavao i inspirirao, i izrazio im najbolje želje za napad na jugoslavensku misiju.

Pred sudom u Bonnu Medić je, doduše, osporavao da je bio začetnik poduhvata ali su oni koji su izveli čin vidjeli u njemu vodeću ličnost. Bez sustezanja se hrvatski svećenik izjasnio za djelo pokojnog Pavelića, njega koji je odgovoran za masovna ubojstva Srba, Židova i Roma nazvao je "dobrim kršćaninom" koji bi morao biti "primjer svima nama".

Osuđen je na četiri godine zatvora. Već je tri godine nakon procesa viđen u domu za starije osobe u Baden-Württembergu. Njegovo je "Hrvatsko križarsko bratstvo" u ožujku 1963. godine zabranjeno u Nordrhein-Westfalen. Presuda je, doduše, postala pravomoćna tek u rujnu 1967. godine, ali je to prvi puta da su njemačke pravosudne ustanove jednome inozemnom udruženju zabranile djelovanje s obrazloženjem da je upereno protiv ideja sporazumijevanja među narodima i da u Saveznoj Republici Njemačkoj ugrožava javnu sigurnost. Mehlem je probio.

Koliko je u svijesti na nasilje spremnih izbjeglih Hrvata dominirala važnost terorističkog napada, koliko se nedvojbeno u tim krugovima takav čin, usprkos nekoliko zatvorskih presuda – uz 17 oslobađajućih – shvaćao kao početak daljnjih terorističkih akcija, pokazuje ponajprije nekoliko popratnih okolnosti bonskog procesa: među promatračima je u dvorani sjedilo mnogo istaknutih izbjeglih Hrvata; za obranu su pristigli obilni prilozi iz Europe, Sjeverne Amerike i Australije; optuženi su dobili darove i pakete za jubilej osnivanja ustaške države 10. travnja. Konačno, bili su junaci. Kao junak je sâmoga sebe još desetljećima kasnije slavio jedan od vođa napada kod Mehlema, Stjepan Bilandžić, zvani Stipe, i to u zagrebačkom listu "Vjesnik" od 25. lipnja 2005 (!). S užitkom je svoj izvještaj začinio zajedljivim primjedbama na sud i na mjere sigurnosne zaštite. Nakon što ga je sudac Quirini opomenuo da ne ponavlja takve akcije, Bilandžić je dopustio sebi odgovor: "Patriot se ne boji nikakve opasnosti". Tako se nije bojao ni agenata Udbe koji su, kako je ponosno primijetio, često bili posebno "nasadeni" na njega.

Od tada su se teroristički patrioti osjećali pozvanima na velika djela:

– svibanj 1963. godine: od devet izbjeglih Hrvata koji su se iz Australije, preko Savezne Republike Njemačke, prokrijumčarili u Jugoslaviju za izvođenje diverzantskih akcija trojica su osuđena na kazne zatvora zbog stvaranja "naoružanih desetina" i nedopuštenog posjedovanja oružja;

– lipanj 1965. godine: u Meersburgu na Bodenskom jezeru jugoslavenski konzul Klarić zadobio je teške ozljede od napada hrvatskog emigranta;

– ožujak 1966. godine: vodeći funkcioneri hrvatske izbjegličke organizacije uhvaćeni su na njemačko-belgijskoj granici s četrdeset kilograma eksploziva. Eksploziv je trebao biti upotrijebljen u terorističkim akcijama u Jugoslaviji;

– kolovoz 1969. godine: Hrvat Franjo Goreta ustrijelio je u Stuttgartu jugoslavenskog vicekonzula Savu Milovanovića;

– svibanj 1969. godine: u Düsseldorfu je izveden smrtonosni napad na jugoslavenskoga socijalnog radnika Mihajla Vlahovića;

– lipanj 1966. godine: izveden je atentat na šefa jugoslavenske vojne misije u Zapadnom Berlinu dr. Antona Kolendića koji je zadobio teške ozljede;

– svibanj 1968. godine: hrvatska "skupina Bodensee" počinje napad eksplozivom na Akropolis-Express:

– lipanj 1972. godine: teroristi molotovljevim koktelima u Frankfurtu na Majni potpaljuju predstavništvo jugoslavenskog JAT-a;

– početak 1972. godine: ubilačka urota protiv jugoslavenskog vicekonzula u Stuttgartu:

– veljača 1976. godine: u Frankfurtu na Majni pada kao žrtva atentata jugoslavenski konzul Edvin Zdovc.

Nabrajanje ne pretendira na potpunost ali pokazuje da se hrvatski rat na njemačkom tlu rasplamsao. München je bio glavni grad podzemnog pokreta. U Ulici Paula Heysea odigrao se 1968. godine dotad najsenzacionalniji slučaj ubojstva: trojica Hrvata ustrijeljena su pištoljima s prigušivačem, među njima šef njemačke filijale udruženja "Ujedinjeni Hrvati Njemačke" Mile Rukavina, i glavni urednik časopisa "Hrvatska sloboda". Pretpostavljalo se da je počinitelj Udba, ali je poli-

cija uzela u razmatranje i konkurentske organizacije. Hrvatska je dijaspora imala puno ruku. Osim Rukavinine skupine tu su bili "Prijatelji Drine", "Hrvatski branitelji domovine", "Hrvatski narodni odbor", ostaci "Hrvatskog oslobodilačkog pokreta" koji je osnovao još Pavelić. U Hrvatskom narodnom odboru, dok se kao njegov predsjednik u Saveznoj Republici Njemačkoj vodio liječnik dr. Branimir Jelić, otvoreno je djelovao nekadašnji ministar unutarnjih poslova fašističke Pavelićeve vlade Mate Frković. Pisao je za časopis "Hrvatska država" koji je uređivan u Berlinu, a tiskan je u Schwabingu. U Münchenu je izlazio list "Mlada Hrvatska". Vjekoslav "Maks" Luburić dao je da se u Saveznoj Republici distribuira "Drina". Iz Münchena su Savezno ministarstvo unutarnjih poslova uplašili viješću da je jedna kovaonica novca dobila narudžbu da iskuje spomen-zlatnike: na jednoj strani s glavom Ante Pavelića, a na drugoj s Hrvatskom – s grbom i natpisom "Nezavisna Država Hrvatska", na hrvatskom. Što da se radi? Najprije je bilo puno razmjene dopisa, a na kraju je narudžba ipak odbijena, vjerojatno ne zbog toga što je Pavelić bio ratni zločinac i Hitlerov vazal, nego zbog obzira – što bi o nama moglo misliti inozemstvo.

Rastući aktivitet i brutalnost nacionalističkih ekstremista povukli su za sobom i na njemačko tlo pojačan angažman Udbe, jugoslavenske tajne službe. Bonn je uzrujano reagirao na novinsku vijest iz Beograda ("Ekonomska politika") u kojoj stoji: "Jugoslavenski sigurnosni organi nisu svoju djelatnost ograničili samo na jugoslavenski teritorij. Posebice su hrvatski sigurnosni organi pokazali u poslijeratnom dobu da se s neprijateljskim agentima, odnosno s neprijateljskom djelatnošću, može obračunati tamo gdje je to neophodno". Tu nije bilo dvojbe. Njemačka se policija nalazila pred rastućim problemima. Sedam ubojstava hrvatskih emigranata moglo je ići na račun jugoslavenske tajne službe. Međunarodni hrvatski lobby imao je svoju temu.

Prva je salva uperena još protiv saveznog kancelara Kiesingera. 1969. godine došla je oštra pritužba iz SAD i Kanade da se miroljubivim emi-

grantima u Saveznoj Republici Njemačkoj ne nudi nikakva zaštita. Socijaldemokratski savezni kancelar Brandt smatrao je da je izložen ne samo još oštrijem tonu nego i osornoj nekritičnosti i ignoranciji. Misleći na Udbine aktivnosti u Saveznoj Republici Njemačkoj, "North American Council for Independence of Croatia" pisao je u veljači 1970. godine: "Da se kriminalne djelatnosti strane sile takve vrste na teritoriju 'demokratski' (u originalu u navodnicima!) uspostavljene vlade Savezne Republike Njemačke još uvijek mogu bez riječi trpjeti zbunjajući je omen koji ne obećava dobro ni stvari slobode ni pravednosti i podsjeća na ne tako davnu eru u njemačkoj prošlosti kada su na sličan način nestajale nade čovječanstva u slobodu i u pravednost". Nevjerojatno, iz hrvatske se prošlosti prijekorno tuče po njemačkoj prošlosti. To klasično svjedočanstvo nesamokritičkog odbijanja prošlosti je na savjet njemačkih diplomata u SAD ostalo bez odgovora. Negdje u isto doba visokorangirani član jugoslavenskog vodstva, Stane Dolanc, potužio se da se po Frankfurtu na Majni ne može kretati bez opasnosti po život. Ustaše su posebno oko glavne željezničke stanice organizirale patrolnu službu koja se drznula da kontrolira pasoše jugoslavenskih putnika. Pravni poredak Savezne Republike Njemačke sigurno je dostatan da ustaše spriječi u tome, ali ipak nedostaje volje za to. Dolanc je bio gost stranačkog kongresa SPD-a u Saarbrückenu i potužio se tamo prisutnome njemačkom ambasadoru u Beogradu Joachimu Jaenickeu. Kasnije je na sebe preuzeo odluku da Udbini agenti smaknu visokoga hrvatskog prebjega u SRNJ.

Patriotski motivirani ubojice bili su aktivni i izvan Njemačke. 6. travnja 1971. godine "predstava" iz ludnice. Dva mlada Hrvata, dvadesetjednogodišnji Miro Barešić i dvadesetpetogodišnji Anđelko Brajković, koji su u Švedsku doputovali kao "gastarbajteri", upali su u Stockholmu u zgradu Jugoslavenske ambasade. Revolverskim su hicima teško ranili ambasadora Vladimira Rolovića koji je ubrzo preminuo. Ubojstvo po narudžbi? Više o tome u slijedećem poglavlju. Obojica su atentatora, nakon što su uhapšeni, osuđena na "doživotni" zatvor. No, u zatvoru

su odsjedili manje od jedne godine. Trojica hrvatskih nacionalista uspjela su pun avion SAS-a, koji je bio na putu od Göteborga prema Stocckholmu, preusmjeriti u Madrid i iznuditi premještanje Barešića i Brajkovića u Španjolsku, uz otkupninu od 500.000 švedskih kruna. Pomogle su ustaške organizacije. U Španjolskoj je još vladala Francova diktatura, Pavelić je umro u Madridu. Rolovićeve ubojice smjestile su se u Paragvaju, gdje su se godinama izvlačile od svake istrage. Jugoslavenska tajna služba htjela se prije svega domoći Mira Barešića, čovjeka s očito visokom kriminalnom energijom. No, on je u Paragvaju odmah našao kompetentnoga zaštitničkog patrona, Dinka Šakića, nekada jednoga od najgorih komandanata koncentracijskog logora u Jasenovcu. U Paragvaj je pobjegao preko Argentine, zajedno sa svojom suprugom koja je isto tako djelovala u Jasenovcu, a bila je polusestra osnivača toga koncentracijskog logora Vjekoslava Luburića. Neugodni i zloslutni politički suradnici dalje vuku ustašku tradiciju iz Hrvatske – i natrag.

Ako se jednog dana ipak nešto pokrene u Barešićevoj stvari, tako je tvrdio šef Udbine kontrašpijunaže Božidar Spasić ("Lasica koja govori"), trebat će to zahvaliti grešci CIA-e. Barešić je, naime, s lažnim papirima i kao bodygard pratio paragvajskog predsjednika Stroessnera u državnom posjetu u Washington. Televizijska je kamera sasvim kratko u slici pokazala Barešića, ali je to za Udbu bilo dovoljno da ga prepozna. Posljedice: diplomatski skandal; SAD su morale Barešića ili izručiti Jugoslaviji ili ga poslati natrag u Švedsku. Dakle, opet "iza švedskih zavjesa". Nakon nekoliko godina uslijedilo je prijevremeno otpuštanje. Barešić ponovo ide u Paragvaj. Kada je Hrvatska postala neovisna i Franjo Tuđman njezin predsjednik, Rolovićev se ubojica vraća u domovinu, slavljen kao junak. Početkom srpsko-hrvatskog rata Barešić polazi u rat protiv Srba sa svojom formacijom koja se zove "Blajburški osvetnici". Poginuo je među prvima. Državna ga je vlast sa svim vojničkim počastima pokopala na zagrebačkom groblju Mirogoj.

Nije prošla ni godina dana od Rolovićevog ubojstva, avion JAT-a, na

letu od Stockholma preko Kopenhagena u Zagreb, rasprsnuo se u blizini jednog češkog sela. Bomba? 23 poginula, svi osim jedne žene. Kao čudo se smatra da je stjuardesa Vesna Vulović preživjela. Pretpostavlja se da je podmetnuta bomba i da je bila namijenjena jugoslavenskom šefu vlade Džemalu Bijediću. A on je navodno uzeo raniji let. U Malmöu su pripadnici hrvatskih ustaša pad aviona slavili kao pobjedu. No, ubilačka je epizoda u svjetlu nepoznanica hladnog rata možda mogla voditi i prema drugim uzrocima. Njemački dopisnik iz Praga, Peter Hornung-Andersen zagrizao je u tegobna istraživanja. Rezultat: pad aviona potaknula je čehoslovačka tajna služba. Greškom.

Rolovićevo je ubojstvo, ma kakvi se motivi navlačili, klasičan primjer novoga beskrupuloznoga hrvatskog terorizma koji se napaja iz nacionalističkog ekstremizma: međunarodni, interkontinentalni, radikalani, u okružju idealisti, zanesenjaci i ideolozi, oslonjeni na isto tako interkontinentalnu hrvatsku dijasporu kao i na antikomunistički duh vremena i agitaciju koja tome pripada. To može objasniti zašto se za terorističke akcije daju zavrbovati i mladi Hrvati i unutar Jugoslavije. Prvotni su uzor bili "Kavranovi ustanici". Radilo se o skupini od više od sto hrvatskih nacionalista koji su pod vodstvom Božidara Kavrana prodrli u Jugoslaviju u rujnu 1948. godine i ubrzo uništeni. Njihovo je oružje dijelom potjecalo od krađa u Zapadnoj Njemačkoj.

1972. godine za uzbudjenje se pobrinula tzv. bugojanska grupa ("ustanici Bugojna"). Njih devetnaest upalo je u Jugoslaviju i prodrlo do bosanskog mjesta Bugojno, očekujući da će, povezani s "hrvatskim proljećarima", pokrenuti narodni ustanak. Zabluda. Sedmorica naoružanih nepozvanih gostiju najprije su se zadržali u Saveznoj Republici Njemačkoj. Oružje je dijelom potjecalo od krađa u Zapadnoj Njemačkoj.

1974. godine na hrvatskoj planini Velebit ustrijeljeni su "velebitski ustanici". Preživio je samo jedan sasvim mlad dečko.

Nacionalističkim je ekstremistima pogodovalo da se hrvatska dijaspora stalno napaja svježom krvlju. Nakon emigranata iz doba oko Prvoga

svjetskog rata i prve Jugoslavije, nakon 1945. godine bile su to Titove žrtve i Titovi protivnici koji su napustili zemlju, a zatim sredinom šezdesetih godina plimni valovi gastarbajtera. Visoka nezaposlenost u nekim dijelovima zemlje i izgledi za zaradu deviza koje će radnici slati svojim obiteljima, a državne su banke profitirale od toga, srušili su skoro sve birokratske prepreke za novu slobodu putovanja. Samo je u Saveznu Republiku Njemačku došlo više od pola milijuna jugoslavenskih gastarbajtera, a privlačile su ih i Španjolska i Švedska. Vruće su zavrbovani, htjeli su davati dobrovoljne priloge i biti spremni za svetu hrvatsku stvar, a ako je spremnost za to bila preslaba, pomagali bi pritisak i ucjenjivanje. Novi razvojni nivo u gospodarskoj, društvenoj i nacionalnoj samosvijesti pojedinačnih republika pomogao je tome da su unutar jugoslavenske federacije na površinu izbile napetosti i krize dotad nepoznatih dimenzija. "Hrvatsko je proljeće" ležalo u zraku, spremno da izbije.

"HRVATSKO PROLJEĆE" – PRITISAK IZNUTRA NA REFORME, BORBA U PARTIJI OKO RAZLIČITIH USMJERENJA, TEROR U DIJASPORI

Njegov je prvi vjesnik osvanuo u kulturnom ruhu, no njegova je poruka bila visoko politička. Opet se radilo o jeziku ali sada ne više o očuvanju i njegovanju zajedničkoga hrvatskosrpskog standardnog jezika, kao što su to književnici i lingvisti objiju strana jednom zaključili u Novosadskom sporazumu (1954), nego o rigoroznom napuštanju svake ideje jedinstva. Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika zvao se papir koji je objavljen u ožujku 1967. godine, četiri godine prije "zagrebačkog proljeća". Groznica očuvanja sasvim autohtonoga hrvatskog jezika uvukla se sve do školskih knjiga u kojima za srpske književnike više nije bilo mjesta. A takvo je odvajanje od svega srpskog bilo samo jedan od brojnih koraka koji su trebali odvratiti od svakog "jugoslavenstva" i srpsko-hrvatske suradnje.¹

U takvoj sam situaciji dobio pristanak u ARD-u (1970-1973. godine bio sam glavni urednik na Radio-Bremenu) da jugoslavenski problem

---

¹ Charles Ingrao/Thomas A. Emmert (izd.), *Confronting the Yugoslav Controversies*, Purdue University Press, West Lafayette/Indiana 2009, str. 23

razmrsim u televizijskom filmu. Nakon što sam četiri godine bio dopisnik iz Moskve i zatim godinu i po proveo u Saveznoj Republici Njemačkoj, bio je to odvažan pothvat. Politički su se i društveni odnosi u zemlji jako promijenili, prije svega do bremenitosti krizama zavezali su se u hrpu reformi u koje je teško prodrijeti. No, od ranije sam imao ljude koji su mi bili bliski, ali su i oni u većini tragali za odgovorima. Jedna iznimka, a ta me ostavila bez riječi. Na izlazu iz zgrade Beogradskog aerodroma netko mi je prepriječio put. Trebalo mi je nekoliko sekundi da shvatim: Novica, prijatelj sa studija, iz Hercegovine. Od vremena moje djelatnosti kao dopisnika iz Beograda, 1960. godine, više mi nije bio dostupan. Morao sam pretpostaviti da je povezan s tajnom službom. Sada, u sjeni aerodromskog portala, dotaknule su me njegove riječi kao svečana izjava: "Znao sam da danas dolaziš. Uvijek sam znao gdje se nalaziš, gdje si radio. Ovdje sam da ti kažem da ću uvijek ostati tvoj prijatelj". Rekavši to okrenuo se i otišao, njegova je žena bila pokraj njega, a ja nisam mogao izgovoriti ni riječi. Kasnije sam od njegove udovice saznao da je do svoje smrti 2004. godine na više visokih škola u zemlji – prije secesionističkih ratova i u Hrvatskoj – predavao pravo i povijest što naravno nije isključivalo djelatnost za tajne službe. Čini mi se mogućim da je i njegov najstariji brat, prije toga viši oficir u JNA, radio za vojnu tajnu službu i imao pristup u krugovima koji su mogli pratiti moju novinarsku karijeru.

Susret s Novicom me uzdrmao, izoštrio je postavljanje pitanja za moju televizijski narudžbu: što je u meni dostupnim informacijama bilo jasno, što oprezan opis, što zataškavanje stvarnosti. Kada je 1971. godine tadašnji slovenski predsjednik parlamenta Sergej Kraigher rekao u jednom intervjuu da je razvitak pojedinih jugoslavenskih republika i autonomnih pokrajina pokazao da posjeduju sve oznake modernih nacija i da je zbog toga "pri rješavanju političkih, društvenih i gospodarskih problema potrebna načelno nova organizacija", što je time mislio? Danas je jasno da je opisao uspon jugoslavenskih republika do nacionalnih država. I jesu li studenti marksisti u Beogradu shvaćali

kamo bi put vodio, kada su kritizirali da Jugoslavija ne treba odumrijeti kao država – kao što je Marx tvrdio – nego da je mnogo više na putu da se (iz pojedinačnih republika) porodi šest država?

U Hrvatskoj su se – pretežno – izricale jasne formulacije. U jesen 1971. godine "hrvatsko proljeće" već je bilo u punom cvatu. Dražen Budiša, tadašnji studentski vođa, nakon 1990. godine vođa nacionalistički orijentirane socijalnoliberalne stranke i umalo predsjednik Republike Hrvatske umjesto Stipe Mesića, izračunao mi je golema gospodarska zakidanja Hrvatske da bi zaključio: "Mi (Hrvati) u stvarnosti živimo u kolonijalnom statusu i *to* u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji." Miko Tripalo, mladoliki šef Komunističke partije u Hrvatskoj, koji je ponovno nacionalno razbuđivanje Hrvata do masovnog pokreta (maspok) ispisao na svoje zastave, iskreno je priznao: "Mi smo (komunisti) bili obuzeti zabludom da je nacionalno pitanje riješeno jedanput za svagda, da političke snage (. . .) više ne trebaju mariti za to". S nekima od svojih sugovornika, među kojima je bio Dražen Budiša kao i govorljivi oporbeni profesor ekonomije Šime Đodan, koji će nakratko biti Tuđmanov ministar obrane, te s nekoliko njihovih prijatelja imao sam priliku večerati izvan grada. U međuvremenu mi je smetalo i bilo mi je neugodno kada bi počinjala runda iskaljivanja nacionalističke veselosti u nacionalističkim pjesmama i u ritmu udaranja šakom po stolu. Obuzimao me neizbježan osjećaj da se "ponovno hrvatsko nacionalno rođenje" počelo preokretati, preokretati u stari nacionalizam.

Naravno da su o tome postojali već i teži simptomi. Kada je Tito, dolazeći u posjetu Hrvatskoj, sletio na Zagrebački aerodrom, dočekala ga je hrvatska himna, a tek nakon nje jugoslavenska. Hrvati su željeli vlastiti novac, vlastito predstavništvo u UN, diplomate koji su obavezni Hrvatskoj i vlastitu vojsku. U središtu Zagreba, na Trgu Republike, mogli su se vidjeti mladi ljudi u crnim uniformama. Mnogi su na rukavu nosili šahovnicu – stari simbol koji su ustaše preuzeli – često i

znak "U" za ustaše, uz to odgovarajući tekst: "Srbi u Srbiju, komunisti u Rusiju, a ovdje može ostati onaj koji nosi U". Zavladała je stara groznica. Vlado Gotovac, tada jedna od najsnažnijih figura iz hrvatske katoličke inteligencije i glavni urednik lista "Hrvatski tjednik", dao mi je da svoj televizijski film završim u mračnoj neizvjesnosti velikim upitnikom nakon "bratstva-jedinstva". Rekao je: "Oni koji napadaju Hrvatsku (zbog "hrvatskog proljeća") de facto napadaju nastojanje da se Jugoslavija i socijalizam evolucioniraju. Zbog toga to nazivamo i hladnim ratom jer se radi o ratu koji daje privid borbe za Jugoslaviju, a faktički je to napad na slobodu". Rat – da, to je rekao. Dvadeset godina unaprijed.

Ono što se u ostaloj Europi pretežito shvaćalo kao oluje "hrvatskog proljeća" u stvari su bile oluje koje su nagovještavale jesen zemlje. Bjesnile su još iza kulisa vlasti, u najvišim partijskim gremijima, dugo zaklonjene od javnosti. No, u sukobu hrvatskoga i srpskoga partijskog vodstva u biti se radilo o sukobu između Hrvatske i Federacije, konkretno: savezne vlade, prije svega s njezinim ministrom vanjskih poslova Mirkom Tepavcem.

Glavni urednik hrvatskog lista "Vjesnik" vratio se iz Zapadnog Berlina s političkim eksplozivom u prtljazi. Od emigrantskih krugova oko Branimira Jelića i iz diplomatskih izvora saznao je da je Jelić ponudio svoje posredovanje između Moskve i Zagreba sa ciljem stvaranja neovisne Hrvatske i da je u tom smislu napisao pismo šefu hrvatske vlade Bakariću. Je li, dakle, hrvatska partija šurovala s ustaškom emigracijom? Natuknica "urota" trenutačno je zatrovala sve rasprave u partijskom vrhu. Zagreb je udario najoštrijim tonovima. Beogradu je predbacio unitarizam, povratak staljinizmu i kavansko politiziranje. Miko Tripalo, hrvatski partijski vođa zahtijevao je da hrvatski službenici u saveznoj vladi budu u prvom redu obavezni Hrvatskoj a ne Federaciji. Ministru vanjskih poslova Mirku Tepavcu predbacio je da kablovskim izvještajima ambasada vodi protuhrvatsku hajku. Tepavac je tvrdio da

su posjetitelji koji su u Zagreb došli iz mnogih glavnih gradova izvijestili da Zagreb zajedno s ustaškim emigrantima nema ni jednu lijepu riječ za Jugoslaviju.² I u taj ključajući bučkuriš tresnula je vijest o Rolovićevom ubojstvu u Stockholmu. Je li to bilo naručeno ubojstvo, zasnovano u Zagrebu zato što je Rolović sasvim stajao na tlu savezne jugoslavenske države? Jedan od nekadašnjih udbinih šefova Antun Duhaček, rekao je da je za to imao indicije ali dokaza nije bilo. Suvremenici su se morali zamisliti zbog riječi ministra vanjskih poslova Tepavca koji je nad grobom ubijenoga govorio u aluzijama: "Živi ne mogu mrtvima ništa objasniti; mrtvi mogu mnogo toga objasniti živima".

Nakon više mjeseci, iza rešetaka su sjedili Gotovac, Dodan i Budiša s mnogim, mnogim drugima iz falange "hrvatskog proljeća", partijski šef Tripalo je odstupio. Tito je opalio. Karakteristično je da mu se pljeskalo u svim dijelovima zemlje, i u samoj Hrvatskoj, ne računajući partijsku propagandu, iz jednostavnog razloga što izrodi hrvatskog separatizma iz ustaškog doba nisu zaboravljeni. Mnoge je ljude progonio strah. No, jugoslavenska se ideja, vidno beskrvnija, indirektno još uvijek očuvala, dokaz je pružio neuspjeh "maspoka". Time je ponajprije propala i strategija koju je čitavo desetljeće slijedilo militantno krilo dijaspore, naime, da se Titov režim može iznutra razbiti pokušajima invazije i bombaškim atentatima na jugoslavenske ustanove u tuzemstvu i inozemstvu. I dalje su se događali napadi i atentati s ciljem da se međunarodna javnost spektakularnim akcijama pridobije za hrvatsku stvar, ali je bilo jasno da se Hrvatska neće tako lako izdvojiti iz savezne republike Jugoslavije. Druga je stvar što je Tito nakon snaga koje su vodile "hrvatsko proljeće" najurio, u gadnoj spletki, i srpske liberalne, sklone reformama – a Jugoslaviju približilo ponoru.

Premda je hrvatska dijaspora slavila "hrvatsko proljeće" kao uspjeh, žestoke su strategijske rasprave početkom sedamdesetih godina po-

² Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza, Filip Višnjić*, Beograd 1990, str. 284 i dalje.

tresale jedinstvo. Neki su od njihovih glasnogovornika dotadašnju totalnu uključenost u zapadni antikomunistički tabor, u "antiboljševički blok", odjednom osjećali kao smetnju. Kao dio "zapadnog bloka" u konfrontaciji prema "istočnom bloku" utvrdilo se u fronti hladnog rata. Tada su se pojavile dvojbe i to utoliko živahnije kada je jedan od navodno najvažnijih hrvatskih saveznika, geostrateški prijeko potrebno uporište Savezna Republika Njemačka, pokazao mogućnost mijenjanja načina razmišljanja putem približavanja. Premda su ga mrzili kao "Tito-vog prijatelja", činilo se da se htjelo učiti od Willyja Brandta. Upravo su obje nakon Pavelića vodeće figure politički militantne emigracije, predsjednik Hrvatskoga narodnog odbora (HNO) Branimir Jelić i graditelj jasenovačkoga koncentracijskog logora Vjekoslav Maks Luburić otkrili da nepromijenjeno uključivanje u hladnoratovsku polemiku ne ide u prilog – onako kako su oni vidjeli – hrvatskim nacionalnim ciljevima. Uz to je došlo razočaranje; prije svega zbog toga što je Zapad, SAD ništa manje nego Savezna Republika Njemačka, bio vrlo hladan prema hrvatskom nacionalizmu. Nije čudno: izostalo je jasno distanciranje dijaspore od Pavelića, a Titova se država, posebno šezdesetih godina, pokazala kao država puna nade i sposobna za promjene.

Tako su Jelić i Luburić odjednom propagirali pomirenje s hrvatskim komunistima. Počelo je na kongresu u Münchenu, 25. kolovoza 1965. godine, a naravno da bi to imalo cijenu. Jelić je od komunista očekivao razumnost. Jamčio im je da će im hrvatski narod oprostiti sva nedjela ako se priključe borbi za samostalnu Hrvatsku – izuzevši naravno one koji su okrvavili ruke hrvatskom krvi. Već su to antikomunisti u dijaspori osjetili kao krajnje neprihvatljivo. Posve su bili konsternirani kada je Jelić u proljeće 1970. godine u svom listu "Hrvatska država" izveo promjenu strategijske paradigme. Ne samo što je vodstvu hrvatskih komunista ponudio razgovore, već je uskoro objasnio i mjerodavne činioce svoje nove logike: da nije zapadni svijet jedina hrvatska nada, da Savezna Republika Njemačka i Italija iza leđa nanose štetu hrvatskim interesima, da Sovjetski Savez stoji pred većim promjenama, i to Hrvat-

skoj ide u prilog. Jelić je rekao da je o tome već razgovarao sa sovjetskim ambasadorom Carapkinom. Predložio je da će mu ponuditi aerodrom pokraj Mostara u Hercegovini i jadransku luku kraj Pule, ako Sovjetski Savez preuzme jamstvo za neovisnu Hrvatsku. Jelić je tvrdio da je Rusija od Lenjina i Staljina do Brežnjeva bila protiv Jugoslavije, a za hrvatsku samostalnost. Hrvati, dakle, nemaju nikakvog razloga da ustraju na antikomunizmu; moraju sada ući u savez sa Krenljom – za sovjetsku Hrvatsku. Je li mislio na Sovjetski Savez kada je u maglovitoj naznaci dao na znanje da je samo "socijalistička sila" spriječila da bude u automobilu jugoslavenskog ambasadora otet i odveden preko Istočnog Berlina?

Jelić je umro 1972. godine, a preživio je dva atentata na svoj život. Nedvojbeno je dugo bio na nišanu jugoslavenskih tajnih službi. Ali je i u svojim redovima stvorio neprijatelje, i to ne samo zbog svoje nove "istočne politike. Već je krajem 1950-ih godina prouzročio krizu u Hrvatskom narodnom odboru jer je godinama zapošljavao bliskog suradnika koji se kasnije razotkrio kao Udbin agent, profesora Miroslava Varoša. Varoš je došao iz Sarajeva, kao i Krunoslav Draganović, izumitelj "ratline" za naciste i ratne zločince. Njih su dvojica blisko surađivali i Draganović je sa svojim "dalekosežnim vezama" branio Varoša od svih prijekora. Treba o tome pročitati kod Marina Sopte, utjecajnog čovjeka ustaške emigracije u Kanadi, koji će kasnije pripremati teren za Tuđmana. Varoš je, kako rezoniraju Aaron i Loftus ("The Unholy Trinity"), Draganovića nagovorio na onaj sumnjivi i do danas do kraja nerazjašnjeni povratak u Jugoslaviju, i na tom ga je putovanju konačno i pratio. "Miroslav Varoš nestao bez traga" – u siječnju 1971. godine javljali su emigrantski listovi.

Usprkos svemu Jelić je u emigraciji bio jedna od najprominentnijih figura sve do svoje smrti 1972. godine. Imao je izvrstan alibi: premda je bio ustaša od prvog trenutka, nije sudjelovao u osnivanju ni u zločinima ustaške države. Nakon što su nacisti 1934. godine u Berlinu

ukinuli njegovu "Hrvatsku službu za tisak", emigrirao je u SAD, kasnije je interniran u Englesku, a uskoro nakon završetka Drugoga svjetskog rata opet je u Berlinu, Zapadnom Berlinu. Kada je 1950. godine u Münchenu osnovan Hrvatski narodni odbor (HNO), nitko za dužnost predsjednika nije bio prikladniji od Branimira Jelića. Uskoro je uslijedilo izdavanje časopisa "Hrvatska država", s naznakama mjesta izlaženja: München / New York / Toronto / Sydney / Buenos Aires / Zagreb (simbolički). Jelić je "mjerodavno utjecao na hrvatsku emigraciju u Saveznoj Republici Njemačkoj, slovio je kao njezin vodeći predstavnik", prosuđivao je Savezni ured za zaštitu ustava. U informaciji koju mi je dao, dodao je da je HNO odbijao nasilne akcije pojedinaca, "ali je ipak zagovarao 'revolucionarne akcije' za ostvarivanje svojih političkih ciljeva". A ti nisu bili nimalo drugačiji od onih zagovornika nasilja: neovisna hrvatska država u svojim "povijesnim i etničkim granicama", dakle, s Bosnom i Hercegovinom do Drine. Povijesna slika vodećih ljudi u HNO o ustaškoj državi, koju su dali 1951. godine u "Hrvatskoj državi" za desetgodišnji jubilej (10. travnja 1941), izaziva čuđenje: "Stvarno značenje desetog travnja nalazi se u činjenici da je hrvatski narod tog dana sâm, bez ikakvoga tuđeg nagovaranja i bez ičije pomoći ostvario svoj stoljećima stari san; da je tog dana odbačena tuđa vojna i civilna vlast (Srbija u prvoj Jugoslaviji – autorova napomena) i proglašena samostalna nacionalna država Hrvatska". Slika o samostalnom pothvatu, bez Hitlera i Mussolinija, još se i danas pojavljuje u mnogim glavama, gdje god se i kada god se 10. travnja slavi kao hrvatska pobjeda.

Branimir Jelić, zvan Branko, nadaren lobist, postao je njemački državljani i član CDU u mjesnoj podružnici Berlin-Wilmersdorf. Njegov je specifičan angažman bio neobičan: bavio se osnivanjem kruga prijatelja CSU u Berlinu kako bi "najjaćemu njemačkom političaru" Franzu Josephu Straussu pomogao da dosegne funkciju kancelara. Bavarska, naravno katolička Bavarska, ulazna vrata za hrvatske gastarbajtere, izbjeglice i tražitelje azila za koje se Jelić snažno zauzimao, bila je najbliža Hrvatskoj, ne samo zemljopisno. Odgovor na pitanje, zašto su baš

tu hrvatski emigranti od ranih 1950-ih godina nalazili bazu za svoje političko djelovanje, Hermann Höcherl, ministar unutarnjih poslova iz CSU u četvrtom Adenauerovom kabinetu, pretočio je u rečenicu tako reći dirljive bezočnosti: očito su imali posebno izražen osjećaj za lijepe krajolike.

Jelić je njegovao kontakte s odgovarajućim ministarstvima Adenauerove vlade koja su znala kako sredstva iz proračuna ministarstva za prognanike dati za rad njegovoga nacionalnog odbora; organizirao je službene prijeme, primjerice za osnivački jubilej ustaške države. Savezni su mu njemački političari iz desnog spektra djelotvorno pomagali; konačno, imali su zajedničkog neprijatelja, a i Jelić se, doduše ne otvoreno, izjašnjavao za primjenu sile. †

Čovjek za revolucionarno nasilje bio je Vjekoslav Maks Luburić, komandant koncentracijskog logora i intimus "poglavnika" Pavelića. Ustaškoj stvari nije više htio služiti iz daleke Južne Amerike, kao što smo već ranije iznijeli, nego iz europske blizine. Preko Mađarske i Francuske, zaustavivši se u Španjolskoj, oženio je generalsku kćer. Već smo podsjetili na njegov susret s franjevcem fra Mandićem i nadbiskupom Šarićem 1951. godine. Nije trebalo dugo da prekine kontakte s Pavelićem koji je u Argentini raspolagao informacijama o njegovim kontaktima sa "zakletim neprijateljem", nekadašnjim srpskim ministrom-predsjednikom u prvoj Jugoslaviji, Stojadinovićem – 1939. godine princ regent Pavle šupirao ga je u izbjeglištvo, a nakon Drugog svjetskog rata nalazi se u Argentini, – i s njim se nagodio da jednog dana, u zajedničkom porivu za širenje, međusobno podijele Bosnu i Hercegovinu; to su četiri desetljeća kasnije iznova pokušali Milošević i Tuđman. No, Luburić je nepopustljivo čvrsto ustrajao na Drini kao hrvatskoj granici, s čitavim područjem Bosne i Hercegovine. Njegovi su ga zvali "general Drinjanin"- "koji živi na Drini". Luburić je u emigraciji ponovo oživio Hrvatski narodni otpor (HNO) koji je prvotno osnovao Pavelić; uz to je pokrenuo organ saveza "Otpor". Kao moto i credo na naslovnoj se

stranici svakog broja mogla pročitati majstorova – Luburićeva – jezgrovita izreka: "Naš stav je jasan, rušiti svaku Jugoslaviju. Rušiti je s Rusima i Amerikancima, s komunistima i antikomunistima. Rušiti ju sa svakim tko je ruši. Rušiti je dijalektikom riječi i dinamita ali je rušiti; jer ako jedna država nema pravo obstojati, to je samo i jedino Jugoslavija".

Luburić, koga je 1969. godine u Španjolskoj bodežom usmratio crnogorski četnik (koji je, doduše, kasnije za sebe zahtijevao smrt), nije, međutim, ostao bez političkih baštinika. U Luburićevom se duhu 1974. godine u Torontu konstituirao Opći savez Hrvatskoga narodnog otpora. Za njegovog je povjerenika, dakle predsjednika, u Saveznoj Republici Njemačkoj izabran Stjepan Bilandžić iz Kölna – čovjek koji je s križarskom braćom sudjelovao u paležu u Mehlemu. Bilandžić je kao odgovorni urednik potpisivao i Luburićev list "Otpor" i to je otprilike bilo jedino što su njemački organi ikada doznali o tom listu. Sa svojim se pozivima trebao boriti za hrvatsku stvar; imao je nakladu od tri tisuće primjeraka i prodavan je po dvije njemačke marke za primjerak. Gdje je u Njemačkoj uređivan i gdje tiskan, ostalo je u tajnosti. Tada je došao kraj strpljivosti nadležnih njemačkih organa. 1. lipnja 1976. godine Savezno ministarstvo za unutarnje poslove trenutačno je zabranilo organizaciju Hrvatski narodni otpor, svrstano kao paravojni ili čak vojnu, i nezini organ "Otpor". U obrazloženju je stajalo da kontinuirani poziv na nasilje ugrožava unutarnju sigurnost Savezne Republike Njemačke, da se ogriješio o sporazumijevanje među narodima i da među garstarbajterima koji žive u Saveznoj Republici Njemačkoj širi razdor i nesigurnost.

Da ništa od toga nije iz zraka isisano, uskoro su pojasnile posljedice ubojstva jugoslavenskog ambasadora Rolovića u Švedskoj. Atentatori su uznapredovali do junaka, hrvatska ih je emigracija slavila kao patriote, a jednako tako i njihove "osloboditelje", otimače aviona koji su iznudili puštanje ubojica na slobodu. Glasovita djela, žrtvovanje za stvar

je zarazno. Skoro neiscrpiv rezervoar islamističkih atentatora-samo-ubojica ilustrira dosad najvišu točku ideološki motivirane zavedenosti. U tom su se smislu Rolovićeve ubojice malo ili nimalo razlikovale od gradske gerile koja je u Italiji i u Saveznoj Republici baš u to doba razvijala svoj ubojiti teror – za svoju stvar; da bi prodrmlali javnost i kakvi su inače još bili cinički, a ipak ozbiljno mišljeni argumenti. Isto tako – jer kako bi moglo biti drugačije – nije manjkalo ni revolucionarne romantike.

Dva su mlada čovjeka stupila na scenu, oba s prezimenom Bušić, a da nisu bili u srodstvu, Zvonko iz sela u Hercegovini pokraj Čapljine, i Bruno iz okolice Imotskog, hrvatskog gradića u unutrašnjosti zemlje "iznad" obalne crte kod Makarske, obojica rođeni baš kada je Pavelić uspostavio svoj ustaški režim. Nacionalizam i katolicizam bili su fanatično izmiješani u tradiciji njihovog podrijetla. Zvonko Bušić, poduzetan čovjek, studirao je doduše u Beču ali kada je tamo upoznao Amerikanku s plavim pletenicama i zarazio je svojim marom, on i Julienne Schultz su krenuli na put za hrvatsku stvar: u Njemačku, u Švedsku, Španjolsku, Kanadu i u SAD. Zvonko je skovao plan za otmicu aviona. Htio je bacati letke nad Amerikom i Europom. Njegov je pojas s eksplozivom bio imitacija. Poduhvat je počeo u New Yorku.

Drugi Bušić, više pisac i nacionalni teoretik, sastavio je letke i tekst oglasa u vodećim američkim dnevnim novinama. Na objavljivanje vijesti o Hrvatskoj primorali su prijetnjom da će raznijeti zrakoplov. No, postojala je samo jedna stvarna eksplozivna naprava – i nju je Zvonko Bušić deponirao u zatvorenom pretincu za prtljagu u New Yorku, u Grand Central Station. To je policiji dao do znanja. I onda je došlo do katastrofe: prilikom pokušaja deaktiviranja poginuo je mladi policajac i Bušić je, na kraju zračnog gusarstva – izručen SAD. Doživotno. Čitava je kasnija Tuđmanova vlada pokušavala intervenirati; uzalud. Pomi-lovan je tek u srpnju 2008. godine. Odvezli su ga avionom u Zagreb i tu su ga slavili. Julienne Schultz, odavno gospođa Bušić, također je mo-

rala odsjediti u zatvoru, ali je uskoro brižno primljena u Zagrebu, u Ured predsjednika Tudmana.

Brunu Bušića, pisca i nacionalističkog intelektualca, 16. listopada 1978. godine u Parizu je na otvorenoj cesti pogodio metak. Emigrantski su mediji odmah znali da je Udba bila počinitelj, odnosno počinitelji, i vjerojatno je tako i bilo, premda je Bruno Bušić zbog svoje politike pomirenja među nacionalistima i komunistima i zbog vizije Hrvatske između Istoka i Zapada imao velike protivnike i u emigraciji. Koliko znam francuska policija nikada nije objavila izvještaj o istrazi.

Ubojstvo Brune Bušića pada točno u doba kada je došlo do doticaja, neizravnog, između nacionalističkog terora hrvatskih emigranata i njemačke gradske gerile pod imenom RAF (Rote Armee Fraktion, Frakcija Crvene armije). To je godina nakon "njemačke jeseni", nakon ubojstva saveznoga državnog odvjetnika Siegfrieda Bubacka, bankara Jürgena Ponta, predsjednika poslodavaca Hannsa Martina Schleyera. Schleyer je kidnapiran. Otmicom se trebalo iznuditi oslobađanje i izlazak iz zemlje vodećeg tima RAF-a koji je sjedio u zatvoru Stammheim. Ali je država ostala tvrda. Palestinci su na to oteli Lufthansin avion, putnici i posada su bili taoci. Ipak je specijalnoj jedinici savezne pogranične policije uspjelo da u dalekom Mogadišu savlada otmičare talaca. Slijedećeg su jutra RAF-ovi teroristi ležali mrtvi u svojim ćelijama. Dogovoreno samoubojstvo. Neki još uvijek sumnjaju. Državu je krvlju i terorom trebalo oboriti na koljena. Odoljela je, ali uz visoku cijenu. Njemačka se uskovitlala kao nikada do tada nakon Drugoga svjetskog rata. Hrvatski su ekstremisti u međuvremenu vodili vlastiti život, umotani u čahuru svoje nostalgije i nacionalističke paranoje. Društvena ih se klima Savezne Republike nije ticala. Svjetovi su ih dijelili od Frakcije Crvene armije premda im je strategija terora bila zajednička. Postoji suptilna razlika: RAF je u vlastitoj zemlji ubijao simboličke likove omražene države, a hrvatski su ekstremisti u inozemstvu ubijali simboličke likove i dužnosnike Titove države. Njihov je neizravan dodir bio predmet žestokog natezanja između Bonna i Beograda.

U središtu je afere Stjepan-Stipe Bilandžić, onaj Bilandžić koji je sudjelovao u napadu na jugoslavensku trgovinsku misiju u Mehlemu i time u ubojstvu domara. Savezno ministarstvo za unutarnje poslove identificiralo je Bilandžića kao predsjednika njemačke sekcije Hrvatskoga narodnog otpora i glavnog urednika revolucionarne postile "Otpor", koji je u Saveznoj Republici uživao politički azil i u Kölnu osnovao obitelj. Jugoslavenska vlada zahtijevala je Bilandžićevo izručenje. Povod: nakon gorkih gubitaka i više promašaja skupina RAF-a, koja operira u pariškom podzemlju, zaključila je da u jednoj arapskoj zemlji priušti predah. Čovjeka za zaštitnicu, koji je za jednoga od četvorice, ovisnika o drogi Petera Jürgenja Boocka, trebao nabaviti i drogu i lijekove, otkrili su tragači kriminalističke policije, pratili i francuska ga je policija uhapsila. Ali su njemački tragači znali da je četvorka članova RAF-a, koja je otputovala iz Pariza, u međuvremenu sletjela na Zagrebački aerodrom. Vodila ih je Brigitte Mohnhaupt, jedna od najtraženijih teroristica. Četvorka je u Zagrebu uhapšena. I onda je započelo natezanje koje je jedan njemački bulevarski list nazvao "trgovinom krvlju": dajte nam Bilandžića (i još jednog Hrvata) i dobit ćete RAF-ove ljude! – takav je bio beogradski prijedlog.

Izručenje? Naravno da je savezna vlada bila zainteresirana za to da se domogne četvoro terorista – ne samo zbog predstojećih hesenskih izbora, kako je Bilandžić kasnije podmetao. Postoji sporazum s Beogradom o izručivanju. Ministar pravosuđa Vogel, prema "Spiegelu", za to ne vidi nikakvu zapreku; tog je mišljenja i kelnski sud. Ipak Bonn ima problem: postoji, naime, Ustavom zajamčeno pravo na azil koje štiti politički progonjene. Savezni ustavni sud upozorava na oprez. Bilandžić se proračunato inscenira, hoće da se govori o njemu. Njegove mu veze sa Zagrebom kazuju da je Aldo Moro, koga su 16. ožujka 1978. godine otele "Crvene brigade" s ozljedama "prokrijumčaren" u Zagreb, mislio je Bilandžić. Moro je dva puta bio talijanski predsjednik vlade, pripadao je vrhu kršćanskih demokrata. Njegova je otmica uzdrmala Europu. Moro u Zagrebu? Za daljnji transport u Prag? Kao što misli Bilandžić.

Planira konferenciju za tisak. No, njegova je story pukla. 9. svibnja 1978. godine Aldo Moro je u Rimu pronađen mrtav.

Slučaj Bilandžić ide dalje. U hrvatskoj emigraciji ključa. Organiziraju se demonstracije za Bilandžića. U Chicagu Hrvati zaposjedaju njemački konzulat, uzimaju osmoro namještenika kao taoce ali odustaju. Dotle službenici bonskog Ministarstva unutarnjih poslova pregovaraju u Beogradu. Bez rezultata. Kada i s kojim je agumentom vlada Schmidta i Genschera konačno otkazala Bilandžićevo izručenje moraju otkriti arhivi. Preživjeli se političari više ne mogu, kako kažu, sjetiti pojedinosti ili o tome ne žele govoriti. Trampa je bila bespredmetna u trenutku kada je Bonn zaključio da Bilandžića neće izručiti. Tada je Palestinska oslobodilačka fronta za sebe zatražila ljude RAF-a i četvoro RAF-ovih terorista napušta Jugoslaviju u studenom 1978. godine. Odlaze u Jemen – na oporavak.³ Da je Bilandžić uživao zaštitu Savezne obavještajne službe (BND), isto tako spada u pretpostavke koje nisu nemoguće. Zagrebački list "Vjesnik" objavio je krajem srpnja 2005. godine sjećanja Stjepana Bilandžića. Natezanje oko svojeg izručenja, u doba najtežih terorističkih turbulencija, zaključuje riječima da je vladi Schmidta i Genschera "uredno pljunuo u juhu."

---

³ Michael Mueller/Andreas Kanonenberg. Die RAF-Stasi-Connection, Berlin 1992, str. 55

TAJNE SLUŽBE NA DJELU

"Nestao Stjepan Đureković!" Emigrantski časopis "Hrvatska država" javio je to u svom broju za rujan 1982. godine. Kamo, zašto, kako je nestao – to je tajna koju je malo ljudi znalo i koja do danas nije razjašnjena u svim pojedinostima. Dakle, čovjek je bio direktor izvoza INE u Zagrebu, najvažnijega jugoslavenskoga naftnog koncerna. INA je opskrbljivala Jugoslavensku narodnu armiju, "strategijski zapovjedni vrh", osiguravala zalihe i nadzirala velika kolanja novca, a da se o javnoj opskrbi benzinom i ne govori. Đureković je, dakle, bio upućen u tajne i primao je priličnu naknadu. Bio je informiran ne samo o stanju u vojsci nego je morao znati i o političkim borbama i spletkama u pozadini zemlje nakon Titove smrti 1980. godine. Uz put se bavio pisanjem knjiga. "Komunizam – velika prevara" i "Ja, Josip Broz Tito" naslovi su dviju njegovih knjiga koje u Jugoslaviji, naravno, nisu našle nakladnika. Odavno je BND-ov diplomatski zastupnik u Beogradu bio u kontaktu s Đurekovićem, a ovaj je pak imao veze s ustaškim krugovima u Saveznoj Republici Njemačkoj. No, onda kada je savezna financijska direkcija u Beogradu podnijela prijavu protiv Đurekovića i više zaposlenika, prije svega i protiv Vanje Špiljaka, sina jugoslavensko-hrvatskoga visokog političara Mike Špiljaka, Đurekoviću je ipak postalo previše vruće pod nogama. Radilo se o 89 milijuna pronevjerenih dolara. BND-ov se zastupnik brzo uključio, osigurao je Đurekoviću putovnicu i odveo ga u Austriju, prije nego što se "probudila" hrvatska policija. U

Bad Reichenhallu značajnog je bjegunca obavještajno preuzeo Ivan Jelić i brinuo se za njega u svom minhenskom stanu. Ivan Jelić bio je brat ustaškog suosnivača i dugogodišnjeg predsjednika Hrvatskoga narodnog odbora Branimira Jelića, a nakon njegove smrti 1972. godine i njegov nasljednik na dužnosti predsjednika. Ivan Jelić je umro 1986. godine.

Utoliko se u bitnim stvarima podudaraju svi izvještaji o pretpovijesti ubojstva Đurekovića. Kako je i tko dao nalog za ubojstvo, o tome postoje dvije verzije. Kontraobavještajni šef jugoslavenske Udbe Božidar Spasić, u svojoj knjizi sjećanja "Lasica koja govori" (1994), piše da je politička dimenzija slučaja Đureković shvaćena kada je Predsjedništvo SFRJ saznalo o pronevjeri, plus pranju novca, plus špijunaži za BND. Sastao se Savjet za zaštitu ustavnog poretka na kojem je ministar unutarnjih poslova, Slovenac Stane Dolanc, inače član tog Savjeta, zatražio – kako piše Spasić – da organi Udbe "likvidiraju" Đurekovića. U Savjetu za zaštitu ustavnog poretka bio je i Mika Špiljak, otac okrivljenog Vanje Špiljaka. Prema tome, za Đurekovićevo je ubojstvo odgovoran i visoki hrvatski partijski dužnosnik Špiljak. Upada u oči da u neobično detaljnom opisu priprema za zločin nekadašnji šef Udbe nigdje ne spominje sudjelovanje svojega nekadašnjeg kolege Josipa Perkovića. Perkovićevo se ime ne pojavljuje u tom kontekstu, ali u drugima da, i to češće. Spasić, na primjer, tvrdi da je Perković u 1990-im godinama, u vrijeme ratova oko raspada Jugoslavije, prihvatio suradnju s BND-om i da je igrao važnu ulogu u kupovini oružja za Hrvatsku iz zaliha Nacionalne narodne vojske (DDR) – suprotno uvedenom embargu za Jugoslaviju. Perković se u vrijeme Tuđmanove vladavine uspeo do dužnosti šefa hrvatske kontrašpijunaže.

I taj se Josip Perković, navodno visoko cijenjen u BND-u, ali isto tako nekadašnji šef kontrašpijunaže u susjednoj zemlji, doduše umirovljen, odjednom našao na njemačkoj listi traženih osoba. Vrhovni državni tužilac pri Vrhovnom saveznom sudu želi istražiti ubojstva hrvatskih emigranata od 1983. do 1989. godine, i ispitivanja se obavljaju od 2004.

godine. Zašto tek tada? Za Perkovićevu je glavu nudeno i 5.000 eura, Senat za zaštitu države pri Vrhovnome pokrajinskom sudu u Münchenu otvorio je početkom 2008. godine sudsku raspravu: smatralo se da je Perković vukao konce Đurekovićevog ubojstva, i to – tom su shvaćanju skloni u Münchenu – na izričit nalog visokoga hrvatskog političara Mike Špiljaka. Taj je, naime, želio spasiti čast obitelji, čast koju je uprljao njegov sin Vanja, i Đurekovića je trebalo ušutkati.

Četiri su muškarca Đurekovića dočekala 28. srpnja 1983. u jednoj garaži u bavarskom Wolfratshausenu, koja je služila kao tiskara. Jedan je pomagač u ubojstvu raspolagao kopijom ključeva, drugi su agenti ispitali navike pisca antijugoslavenskih tekstova s pozivom na borbu, koji je napredovao do vlasnika tiskare. Među četvoricom je, kako kaže Spasić, bio i poznanik žrtve. Đureković se ukočio kada je stupio u garažu i pogledao u cijev pištolja, usrdno je molio za svoj život. Ubili su ga s nekoliko hitaca i masakrirali sjekirom. Počinitelji su umakli preko granice prije nego što je alarmirana policija. Spasić piše: "Naši su momci već bili u Jugoslaviji, pili su viski i kupali se na Svetom Stefanu (na Jadranu). Lijepo društvo".

S druge se strane kaže da je među ubojicama bio i Željko Ražnjatović, zvan Arkan, beogradski gangsterski kralj, koji je u ratu protiv Hrvata i Muslimana zapovijedao zloglasnim dobrovoljcima. Sâmog Arkana kasnije su ubili u beogradskom hotelu "Interkontinental".

Slučajno je baš u trenutku Đurekovićevog ubojstva tadašnji njemački ministar unutarnjih poslova Friedrich Zimmermann (CSU) došao u lov u Jugoslaviju. Kada je čuo što se dogodilo, odmah je spakirao kofere. Emigrantski list "Hrvatska država" ljutito je reagirao što njemački predsjednik Karl Carstens ne samo da nije otkazao državni posjet Beogradu, nego se čak izjasnio za njemačko-jugoslavensku suradnju. "Hrvatska država" je u to doba znatno zaoštrila antijugoslavensku, antisrpsku propagandnu kampanju. Govorili su o "othvaćenju" Hrvatske. Da Dubrovnik, Kotor, čitavu jadransku obalu sve više i više naseljavaju "bal-

kanski cigani". Da su Srbi osvojili i kolonizirali Hrvatsku, a da su se Hrvati morali iseljavati u Australiju i Ameriku. Da su srpski okupatori potisnuli katolicizam i hrvatski jezik. Istovremeno je Hrvatski narodni odbor organizirao da se na Njemačku sruči 150. 000 letaka kako bi zastrašujućim pričama o čestim policijskim kontrolama, požarima robnih kuća, bombaškim napadima, ustanku na Kosovu, željezničkim nesrećama i tako dalje, odvratili turiste od toga da novac troše u Jugoslaviji.

Kada tajne službe postižu uspjehe, to obično ostaju tajne; šute kao zalivene. To prije svega vrijedi za njemačke tajne službe. "Freedom of Information Act" koji je američkoj publici otvorio pogled u "dijamantnu kutiju CIA" – najtajnije procese u Central Intelligence Agency – u našoj je zemlji bio još uvijek samo lijep san novinara i povjesničara. KGB-u je zahvaćeno u arhive kada ga je trebalo preseliti u predgrađe Moskve, i jedan je odvažan, neumoran namještenik prepisao kartone papira, imena i događaja. Taj se zaslužni čovjek zvao Vasilij Mitrokin. Transport arhiva konačno su preuzeli Englezi. Mitrokin je zatim povijest sovjetske tajne službe, s detaljima koji često oduzimaju dah, predočio zajedno s profesorom iz Cambridgea Christopherom Andrewom. ("The Mitrokhin Archive"). Hladni se rat sa svojom razgranatošću, pozadinama i ponorima ne bi mogao shvatiti da su mrakom ostale skrivene borbe tajnih službi Istoka i Zapada. Još uvijek nisu sasvim rasvijetljene. Ipak začuđuje činjenica da se o ulozi tajnih službi u mnogobrojnim knjigama o povijesti hladnog rata u najboljem slučaju raspravlja tek rubno. Naravno da se tajne službe i vlade najčešće vrlo brzo slože oko toga da svoje karte po mogućnosti što manje otkrivaju. Zato ne treba čuditi što se šire spekulacije i netočnosti u vrednovanju onih malo raspoloživih izvora.

Kod Božidara Spasića, nekadašnjeg šefa kontrašpijunaže jugoslavenske tajne službe Udbe, čitamo da mu je naloženo održavanje kontakata s BND-om, Saveznim ustavnim sudom i Saveznim uredom za suzbijanje kriminala. Spasić ne kaže u koju svrhu, s kojim ciljem i jesu

li se zaista odvijali bitni kontakti. Kod Ericha Schmidt-Eenbooma ("Borac u sjeni: Klaus Kinkel i BND") čitamo da je BND od Kinkelovog predsjedanja (1979) imao hrvatsku tajnu službu tako reći u džepu, i da je aktivno surađivao na raspadu Jugoslavije. I da onda ljudi iz njemačke tajne službe nisu imali ni krticu ni žnora koja bi im javljala o planovima ubojstva hrvatskog prebjega u srpnju 1983? Da BND nije imao nikoga u Zagrebu od koga bi saznao nešto o planovima ubojstva koje su pripremali u vodećem vrhu oko Mike Špiljaka – od čega očito polazi vrhovni pokrajinski sud u Münchenu? No, možda je sve bilo drugačije, u toj "divljini ogledala", kako je svijet tajnih službi okarakterizirao dopisnik američkog "Nesweeka" David Martin u svojoj knjizi "Wilderness of Mirrors" o pogibeljnoj igri zavaravanja i samozavaravanja između američke i sovjetske tajne službe u hladnom ratu.

Premda je Josip Broz u sovjetskoj emigraciji prošao i školu tajnih službi, kao jugoslavenskog predsjednika iznenadilo ga je kada ga je njegova tajna služba dala prisluškivati. U lipnju 1966. godine smijenjen je Aleksandar Ranković, nekada, u partizanskom ratu, najbližiji suborac, o čemu ćemo kasnije nešto reći. Kakve su vrste bili Titovi kontakti s agentima tajnih službi u ilegali – prije početka Drugog svjetskog rata, dosad je poznato samo u fragmentima.

"Jedan ga je stvorio, drugi ga je uništio". Ovo je duhovita izreka jednog beogradskog novinara. Misli se na Tita i na dvojicu njegovih najbližijih prijatelja, od kojih je samo jedan imao ulogu u javnosti i to u polovici svoje političke ličnosti. Ostali je dio držao prikrivenim. On je trebao uništiti Tita: Ivan Krajačić. Drugi, Josip Kopinič, davao je prednost ostajanju u sjeni, i to je činio skoro do kraja svog života. Josip Broz (kasnije Tito), Josip Kopinič i Ivan Krajačić susreli su se u Moskvi 1930-ih godina. Sva su trojica radila u agentskoj mreži Kominterne, Komunističke internacionale, koju je Staljin pro forma, iz oportuniteta, obazirući se na zapadne saveznike, raspustio 1943. godine. Josip Kopinič, čovjek koji je djelovao iz sjene, očito je Titu bio najbliži: Slovenac, rođen

1911. godine, mlad komunist u mornarici Kraljevine Jugoslavije, emigrirao je u Beč, odatle u Moskvu, školovan je za agenta 1936. u španjolskom građanskom ratu. Kao potpukovnik potučene republikanske vojske vratio se u Moskvu. Njegov je pseudonim bio Vazduh (zrak). Legenda kazuje da je Kopinič spasio Tita od stratišta kada je nakon prijevoda "Kratkog kursa povijesti KPSS" – predmeta Staljinovog prestiža – okrivljen za trockizam. Kopinič je za vrijeme rata bio u Zagrebu i putem radio-stanice održavao kontakt s Moskvom. 1945. godine preselio se u Beograd, no uskoro je poslan u ambasadu u Istanbul kao trgovinski ataše. Tita je već 1947. godine, pola godine prije stvarnog događaja, mogao informirati o Staljinovim planovima osude Komunističke partije Jugoslavije kao agenture imperijalizma, izvještava srpski izvor. Tito je htio Kopiniča imenovati admiralom flote, ali je ovaj izabrao mjesto direktora brodogradilišta u Puli. Tek je 1983. godine Kopinič autoru Vjenceslavu Cenciću po prvi puta povjerio nešto iz svojega agentskog života. Kada je u tom kontekstu službeno zabilježena i kritika hrvatskih partijskih vođa, Kopinič se povukao u svoju domovinu Sloveniju – zacijelo iz sigurnosnih razloga. Stari lisac. †

Drugi, Ivan Krajačić, rođen 1906. godine, čitavog života Hrvat i to sa strašću. Izučeni je alatničar, no pokusni je rad za ispit pomoćnika položio u partijskoj karijeri u dvadesetim godinama. Mladi je komunist bio tako dobar da su ga poslali na školovanje u Moskvu. Odatle na dokazivanje u španjolskom građanskom ratu. Interniran je u Francusku. U Parizu opet radi za Kominternu, s krivotvorenim dokumentima opet dolazi u Jugoslaviju – ovog puta u Titovoj službi; ilegalno je poslan u Zagreb kao generalni sekretar KPJ. Krajačić je naravno i dalje ostao agent Kominterne i sovjetske tajne službe NKVD, uskoro čak postao glavni agent za Jugoslaviju i za Balkan. Sa svojim ratnim iskustvima iz Španjolske dokazao se i kao partizanski vođa. Njemu je Tito povjerio osnivanje OZNE (Organizacija za zaštitu naroda). OZNA je bila prethodnik UDBE. Do današnjeg je dana samo dijelom poznato što je Tita povezivalo s Krajačićem. O agentskoj se djelatnosti u Moskvi i za Mos-

kvu štjelo što se više moglo, pogotovo o manipulaciji i o metodama za odstranjivanje unutarpartijskih protivnika. To je očito vodilo uspostavljanju povjerenja koje je neuobičajeno u politici, a prije svega na komunističkom području moći. Ivan Krajačić je imao slobodne ruke za sve što je činio. Vjerojatno je bio jedina politička ličnost u Titovoj Jugoslaviji koja je uživala takve privilegije, usprkos bitnoj razlici između dvojice uvjerenih komunista: Tito je prema svojim željama i prema volji bio Jugoslaven, Krajačić Hrvat, i to mu je bilo iznad svega, i iznad Tita.

Krajačiću je morala izgledati kao dar – smjena Srbina Aleksandra Rankovića, Titovog zamjenika i šefa tajne službe (Udbe) na glasovitome "Brionskom plenumu", 4. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije 1966. godine. Njegova uhođenja i proganjanja na svim područjima društvenog života išla su na jetra Srbima i Hrvatima i svim ostalim narodima, a i sámome Titu. A Ranković nije predstavljao samo jaku Udbu nego i snažan centar Federacije – Saveznu vladu. Na oba su područja uslijedile trajne posljedice. Razvitak šest nacionalnih republika vodio je naposljetku nacionalnim državama i dalje decentralizaciji tajnih službi pojedinih republika, što znači jačanju tajnih službi pojedinih republika. Krajačić je bio prisutan na Brionskom plenumu ali se, koliko mi je poznato, nije javio za riječ. Tako je Hrvatska hrabro odmarširala u "hrvatsko proljeće" (1970/1971). Premda je nacionalni uspon propao – ne samo zbog Tita nego i zbog toga što narod nije bio dovoljno jedinstven – događaji koje smo opisali ostavili su tragove sve do ratova za raspad Jugoslavije 1990-ih godina.

Promišljeno i oprezno kormilario je Ivan Krajačić prema svojem cilju, samostalnoj Hrvatskoj, prije svega putem kadrovske politike. Koliko je bio u mogućnosti na vodeće je funkcije poslao dužnosnike koji su mu se činili pouzdanim i koji nisu kompromitirani u "zagrebačkom proljeću". Bivši šef kontrašpijunaže Spasić napominje da je Krajačića već zahvatila bolest i da je postavio potencijalne nasljednike. Čini se da su to tada bili Franjo Tuđman, nekadašnji partizanski general i kasniji

hrvatski predsjednik, Stjepan Mesić, predsjednik koji je još na toj dužnosti, Josip Manolić, izravni Krajačićev štićenik, ranije visokopozicionirani dužnosnik OZNE (kasnije UDBE), jedno vrijeme Tuđmanov predsjednik Vlade, i kao četvrti Josip Boljkovac, prvi Tuđmanov ministar unutarnjih poslova. Koliko je bio velik Krajačićev utjecaj u Hrvatskoj pokazuje ova epizoda: 1984. godine Tuđman se zbog nacionalističkih tekstova našao ponovo u zatvoru. Njegova supruga i prijatelji pokušali su poduzeti sve da ga oslobode. Uzalud. U opticaj se pušta tvrdnja da je Tuđman teško bolestan na srcu, da mu je život u opasnosti. Krajačić uzima telefon i u prisustvu jednog prijatelja naziva Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske: "Ako Tuđman umre u zatvoru, imat ćemo silne probleme. Bolje da ga pustite van, može kod kuće umrijeti."

Tuđman je pušten iz zatvora, ali još dugo nije umro i pogotovo mu nije zatajilo srce. Krajačić je bio španjolski borac, visokoodlikovani partizan, uvjereni komunist, bio je žestoki protivnik ustaškog režima i njegovih baštinika. Prema tome osnovnom opredjeljenju birani su i njegovi potencijalni nasljednici, pa ma kako se kasnije razvijali i ponašali. Spasić, na primjer, izvještava da su najtvrdi borci protiv ustaških emigranata došli iz "Manolićeve štale" u Zagrebu; u tom je kontekstu naveo i Josipa Perkovića, nekadašnjega hrvatskog šefa kontrašpijunaže, koga traže zbog ubojstva. Ipak, pitanje je koliko se čovjek može pouzdati u izvor koji se zove Božidar Spasić?

Izbrbljao se i raniji direktor Udbe Antun Duhaček. Pred dopisnikom lijevih njemačkih listova Jürgenom Elsässerom istaknuo je da najvažnije kockice utjecaja BND-a na hrvatsku tajnu službu – i obrnuto – nisu položene krajem 1970-ih godina, nego tek krajem 1980-ih. Kao rezultat toga bio je da je Josip Manolić, šef hrvatske tajne službe, u veljači 1990. godine u tajnom sporazumu s BND-om dogovorio slijedeće: 1. Suradnja u postupanju prema Jugoslaviji i Srbiji; 2. BND stavlja Hrvatima na raspolaganje sve spoznaje koje se tiču Jugoslavije, uključujući i vojne informacije; 3. Manolić jedan broj svojih informatora u Beogradu i dru-

gdje izravno podređuje BND-u. "Otprilike od svibnja 1990. godine ta tajna služba funkcionira kao privjesak BND-a", konstatira Antun Duhaček, i piše dalje: "Njemačka je strana za svoja ostvarenja zahtijevala potpuno podređivanje hrvatske službe, i to je i dobila". U veljači 1990. godine šef BND-a nije bio Klaus Kinkel nego Hans-Georg Wieck, ranije njemački ambasador u Moskvi, šef BND-a od 1985. do 1990. godine. Prilikom jedne priredbe u Berlinu zamolio sam ambasadora Wiecka za razgovor o Hrvatskoj. Odgovor je bio, na žalost: Ne.

Duhaček je u svojim tvrdnjama, prema Elsässeru, otišao još dalje. 1993/1994. godine BND je zahtijevao "čišćenje" hrvatske tajne službe od nekadašnjih partizana. To je u stvari stajalo dužnosti dotadašnjeg šefa tajne službe Josipa Manolića, visokoodlikovanog "starog borca", premda je Franjo Tuđman ipak htio zatvoriti jaz između nekadašnjih partizana i nekadašnjih ustaša u Hrvatskoj – slijedeći ideje graditelja koncentracijskog logora Luburića. Ipak se neprijateljstvo partizana prema ustašama i dalje rasplamsava? Zašto je BND zahtijevao udaljavanje "partizana" iz tajne službe? Navodno zato što se njima nije vjerovalo i to, kako kaže Duhaček, iz iskustva borbi protiv njih u Drugom svjetskom ratu. To bi trebalo ilustrirati da je duh staroga nacizmom zaraženog Gehlenovog aparata, duh staroga njemačkog bratstva u oružju s ustaškim fašistima, u BND još dugo ostao živahan. Hoće li se BND sâm jednom o tome izjasniti? I prije svega o tvrdnji da se marljivo bavio raspadom Jugoslavije, dok se savezna vlada u Bonnu još držala jugoslavenskog integriteta. Ni detaljizirane informacije slobodnog novinara Vladimira Konstantinovića ne daju više informacija o tome.¹

Izbor ljudi za buduće vodeće uloge koje je Ivan Krajačić (umro je 1986) okupljao oko sebe imao je začuđujuću dalekovidnost. Dinamiku koja će se kasnije razviti u Hrvatskoj nikako nije mogao predvidjeti. Dvojica od tih, Mesić i Manolić, kasnije će se razići s Tuđmanom i osno-

¹ Vladimir Konstantinović/Erich Schmidt-Eenboom, Republik Kroatien, u: Geheimdienste. Info, Erich Schmidt-Eenboom (izdavač), Weilheim 1995, str 618-678.

vati vlastitu stranku, a treći, Boljkovac, izbačen je iz kabineta, navodno na poticaj srpskog predsjednika Miloševića i hrvatskih huškača koji 1990/1991. nisu željeli nagodbu nego rat. Iz grupe te četvorice kao pobjednik je izašao Tuđman. Bila je to pobjeda koja je ratove oko raspada Jugoslavije potpalila isto tako kao i nacionalizam Slobodana Miloševića. Toj se tvrdnji često suprotstavlja ukazivanjem na rezultat: da je Tuđman ipak pomogao da se probije samostalna Hrvatska. No, ne bi li to išlo i bez rata? Pitanje treba usmjeriti objema stranama, i Srbima i Hrvatima. "Rata ne bi bilo da ga nismo željeli, " tako je Tuđman rekao 1992. godine u centru Zagreba, na Jelačićevom trgu. Poznavatelj Balkana Norbert Mappes-Niedick citirao je tu izjavu u časopisu "Blätter für deutsche und internationale Politik". Do čega bi došlo, formulirao je jedan od posljednjih jugoslavenskih ministara vanjskih poslova, Mirko Tepavac: "Jugoslavija je mogla opstati samo kao demokracija ili se mogla dostojanstveno razići". Bila je to – on je to znao – iluzorna predodžba.

NASTUPA FRANJO TUĐMAN

Rado se oblačio u bijelo odijelo, slično maršalskoj uniformi. Kao Tito. Dobro se osjećao i uživao u luksuzu Brijuna. Kao Tito. Njegovao je autokratski stil vladanja. Kao Tito, ipak ne sasvim. Franjo Tuđman nije imao problema da se brani od srpskih nacionalista kada se radilo o tome da ono pozitivno iz prvotne federativne strukture u socijalističkoj Jugoslaviji istakne nasuprot "velikosrpskom centralizmu". Konačno, on je nekada kao Titov partizan život stavio na kocku za socijalističku Jugoslaviju, u vojsci je napredovao do generala, zatim postao sveučilišni profesor i direktor Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Ali je proigrao karijeru kada se u razmišljanju priklonio hrvatskom nacionalizmu. Samostalna hrvatska država i potpuno i konačno razdvajanje od Srbije, to su tada za povjesničara Tuđmana bile glavne točke. Obilato ih je našao u povijesnoj literaturi učenih franjevac a i smatrao da su dokazane u događajima 20. stoljeća. Čak su ga se dojmili argumenti za pomirenje nekih političara u egzilu, među kojima Vjekoslava "Maksa" Luburića, komandanta ustaškog logora u Jasenovcu. Tuđman je zbog svojih novih uvjerenja više puta osuđen na zatvor, ali je kasnije od toga mogao izvući korist jer je zatvor bio prikladan da među nacionalističkim emigrantima kompenzira njegovu ulogu nekadašnjega Titovog partizana. Za hrvatske je organe ipak ostao kažnjavani disident. Utoliko više začuđuje da je 1987. godine dobio putovnicu što je odmah dalo povoda za pretpostavku da su u hrvatskoj tajnoj službi

nakon dugotrajnoga birokratskog natezanja nacionalisti preuzeli odlučujuću ulogu. Tudman se, naime, spremao na PR-turu (propagandnu turneju): u Kanadu, u SAD i u Saveznu Republiku Njemačku.

Termin je obećavao dramu. Završetak hladnog rata probio je sve dotadašnje političke parametre, Gorbačov je udahnuo novi vjetar ne samo u Sovjetski Savez nego i u čitav istočni blok. Vjetar se mogao pretvoriti u oluju. Ni Jugoslavija nije mogla ostati nedodirnutu od toga. Ipak se jedva moglo predvidjeti kako će nagli razvoj događaja snažno potresti temelje Titove Jugoslavije, pogotovo s obzirom na to da su različite unutarnje političke krize prodrmale stabilnost zemlje. Gospodarstvo i državne financije su se urušavali, inflacija se popela u nevidene visine, devalvacija dinara opljačkala je građane i, udružena s visokim zaduženjem u inozemstvu i nužnošću drastičnih programa štednje, podjarivala je socijalne i političke napetosti. Uz to su došli ustavni sukobi. Tito je preminuo 1980. godine. Njegova ideja kolektivnog predsjedništva s rotirajućim predsjednikom iz pojedinih republika bila je sve prije nego genijalan potez. Reforme koje su vodile prema budućnosti sâm je ugušio, na kraju i one kozmopolitski orijentiranog Srbina Marka Nikezića koji je težio novom federalizmu otvorenih unutrašnjih tržišta. Nikezić se puno trudio oko toga da se Titu oduzme uloga arbitra koji odlučuje o svemu. Unatoč tome nije se moglo misliti na zajedničke korake srpskih i hrvatskih reformista, ni 1970-ih godina ni kasnije kada su se Hrvatska i Slovenija pobunile protiv federacije, protiv pomoći za razvoj nerazvijenih dijelova zemlje, posebno Kosova. Tamo se 1981. godine studentski revolt proširio u masovne demonstracije. Nedvojbeni reformski napredak koji je nakon ustavne reforme 1974. godine vidljivo podigao životnu i obrazovnu razinu kosovskih Albanaca više nije bio dovoljan nacionalističkim snagama. Na Kosovo i na Univerzitet u Prištini širokogrudno su pozivani nastavnici i profesori iz Albanije koji su dovlačili virus maoizma u liku diktatora Envera Hodže. Studentske demonstracije koje su zahvatile čitavo Kosovo pokazale su se kao inicijalno paljenje fitilja kasnijih političkih događaja s razornom snagom koja je trebala uništiti ostatke federacije.

Na drugom kraju Jugoslavije, na sjeverozapadu, slovenski i hrvatski secesionisti zabilili su sjekiru u saveznu državu, još s tobožnjom namjerom da od nje žele napraviti savez država. Smrt Jugoslavije bila je programirana. Ali još nitko nije znao kako će se ta smrt pripremiti i, što nitko nije slutio, kako će strašno udariti. U ključanju umirućega Titovog komunizma dizali su se otrovni mjehuri nacionalizma.

Tri godine nakon Titove smrti – od stare *vodeće* garniture više nisu bili živi ni Slovenac Edvard Kardelj ni Hrvat Vladimir Bakarić. Nastupila je sveukupna generacijska promjena – i onda su se u srpskoj inteligenciji 1983. godine po prvi puta artikulirali novi nacionalisti koji su pripremali široku osnovu vlasti za Miloševića. Memorandum SANU, prvotno zamišljen kao interna podloga za raspravu, ipak je 1986. godine dospio u medije. Vjerojatno je namjerno lansiran. Pretpostavlja se da je tadašnji srpski predsjednik Ivan Stambolić potakao njegovo objavljivanje kako bi javnost probudio protiv srpskog nacionalizma. Godine 2000. Stambolića su oteli i ubili progonitelji koje je poslao Milošević. U Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) autori su razmotrili žrtvenu ulogu Srbije u povijesti; ona se osobito manifestirala od 1945. godine, dakle, u Titovoj Jugoslaviji, bilo u ekonomskom zapostavljanju u odnosu na Sloveniju i Hrvatsku, bilo "dodjeljivanjem" velikih skupina srpskog stanovništva ostalim republikama – prilikom prvog povlačenja granica nakon Drugoga svjetskog rata, prije svega u korist Hrvatske, bilo u trpljenju albanskog "genocida" nad Srbima na Kosovu. Zahtijevane su korekcije. Doduše, nije bilo govora o velikosrpskim intencijama, nego je jasno došlo do izražaja da se želi daljnji opstanak Jugoslavije. Srpski parlament u Beogradu trebao je 1991. godine konkretizirati te ideje u izjavi: "Očuvanje Jugoslavije ima posebno značenje za Srbe, jer bi im omogućilo da ostanu zajedno i da ostvare svoje nacionalne interese".¹

Nacionalni interes za Srbe u Hrvatskoj (Krajina i Istočna Slavonija),

¹ Ana S. Trbovich, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, New York 2008, str 196

koji je došao do izražaja u Memorandumu SANU, našao je odgovarajući ekvivalent u tezama franjevačkog povjesničara Dominika Mandića, prije svega u onima gdje je tražio spajanje svih Hrvata, u slučaju potrebe i putem razmjene stanovništva. Franjo Tuđman prisvojio je te teze, samo što je umjesto o "razmjeni" govorio o "humanom preseljenju". "Razmjenjivanje" je učvršćeno već u nedoradenim ustaškim vizijama i prije preuzimanja vlasti 1941. godine. Pavelićev kasniji ministar unutrašnjih a zatim vanjskih poslova Mladen Lorković propagirao je tada parolu: Srbi van, hrvatski emigranti u zemlju! To je bilo prije nego što je najveći dio Srba u tadašnjoj Hrvatskoj pao kao žrtva genocida. Etnički obrazloženi prostorni zahtjevi takve vrste kakvi su se u drugoj polovici osamdesetih godina prošlog stoljeća javili i sa srpske kao i sa hrvatske strane morali su dovesti do kolizije. Vraćanje unazad u 19. stoljeće koje je na izlasku iz 20. stoljeća navijestilo rat.

Tuđman je dobro zapažao. Srbi i Slovenci uznapredovali su s nacionalnim i nacionalističkim zahtjevima prema saveznoj državi, i vidio je da je tada došlo vrijeme za djelovanje. U osnovama je njegovih uvjerenja da Hrvati pripadaju Hrvatskoj bez obzira na to jesu li nastanjeni u domovini ili su emigrirali. "Iseljena Hrvatska" morala bi isto tako biti važna i suodlučivati kao i domovina. U tom je smislu svim Hrvatima u dijaspori obećao aktivno izborno pravo a svoju je riječ kao predsjednik i održao. Težište njegovih propagandnih putovanja između 1987. i 1989. godine bila je Kanada; u međuvremenu, 1988. godine i Savezna Republika Njemačka – još prije pada Berlinskog zida. Rastuća važnost Bonna za nadolazeću Hrvatsku već se mogla nazrijeti.

U Saveznoj Republici Njemačkoj Tuđman je svoju poziciju gradio ponajprije na odjeku među hrvatskim emigrantima i gastarbajterima. Bili su dobro organizirani, učinkovito umreženi, tolerirani u javnosti, poticali su ih Katolička crkva i konzervativni mediji. Hrvatska je bila u odsjaju zadovoljstva milijuna njemačkih turista koji su se vraćali s godišnjeg odmora na Jadranu, "jugoslavenskih restorana" koji su pretežno

čvrsto bili u hrvatskim rukama i bili popularni. Istodobno se toleranost prema ultraradikalnim terorističkim skupinama nakon "njemačke jeseni" 1977. godine kretala prema ništici. Najradikalnije hrvatske organizacije – Hrvatsko križarsko bratstvo i Hrvatski narodni otpor, uključujući postilu "Otpor" koja je propovijedala nasilje, bile su zabranjene. Otkako su se i SAD pod predsjednikom Carterom jasno postavile prema terorizmu, dajući do znanja da on ne može računati na razumijevanje, nasilni su čini za hrvatsku emigraciju postali zastarjeli kao borbeno sredstvo. Tako Tuđman u Münchenu i Kölnu, kao i drugdje, nije bio bitno usmjeren na novu konfederaciju koja je, doduše, neminovna jer povijesni narodi neće duže dopuštati da budu podređeni hegemonijalnoj sili (Srbiji, napomena autora). U tom je smislu Tuđman otklonio nesporzane: "Po svojoj smo tradiciji blisko povezani sa Srednjom Europom i s Njemačkom. . . Hrvatska će s Njemačkom imati bliskije veze nego i s jednom drugom zemljom".² To znači: u svakom slučaju bliskije nego sa Srbijom. I savezni kancelar Helmut Kohl govorio je, na stranačkom kongresu CDU 1991. godine u Dresdenu, o tradicionalno bliskim odnosima između dviju zemalja. Ostalo je otvoreno na koje su se povijesno-političke veze pozivala oba državnika. Naravno da Tuđman ustašku prošlost zemlje nije mogao jednostavno šutke preskočiti, ali je pazio da ne ozlovolji aktualne i potencijalne pokrovitelje u dijaspori. Tako se naklonio na sve strane i izjavio da je Nezavisna Država Hrvatska bila, doduše, "kvislinška" država, fašistička država, ali da je istodobno bila izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda za neovisnošću. Bio je to zločudan izraz pozitivnog impulsa.³

Hrvatski PR-rad u Bonnu koji teži cilju počeo je tek oko 1990. godine. Hrvatski novinar Nenad Ivanković nazvao ga je u svojoj, 1993. godine objavljenoj knjizi, "Bonn – druga hrvatska fronta". Fronta je bila otvorena za međunarodno priznanje Hrvatske. No, ponajprije je u hrvatskoj

² Foreign Broadcast Information Service – Eastern Europe (FBIS-EEU, 26. 4. 1990

³ Marcus Tanner, Croatia. A Nation Forged at War, New Haven/London 1997, str. 223

strategiji trebalo učiniti jedan drugi korak koji je imao apsolutni prioritet – u Kanadi.

Uvijek je Katolička crkva hrvatski narod držala zajedno, u domovini kao i u dijaspori. Činilac moći prvog reda, premda su i unutar crkve postojali tabori koji su međusobno konkurirali. Za to je primjer Hercegovina gdje su se za vlast i za utjecaj borili franjevci i Vatikanu vjerna crkvena vlast. No, isto se odigravalo i u Sjevernoj Americi. Od početka velikih useljeničkih valova iz Istočne i Jugoistočne Europe Chicago je bio središte hrvatskog katolicizma u Sjevernoj Americi i isto tako moćno franjevačko središte. No, tada se odjednom u kanadskom Torontu pojavila skupina koja je željela vidjeti više agresivnosti, tvrdi nacionalizam i antikomunizam. Folkloristički obojene komemorativne svečanosti za ustaškog vođu Pavelića i sjećanje na njegovo osnivanje države svakoga 10. travnja nisu joj bile dovoljne. 1977. godine ta je skupina kupila gradilište nedaleko Toronta i u Norvalu – protivno vatičanskoj volji – osnovala novi hrvatski društveni i kulturni centar. Privlačio je Hrvate iz čitave provincije Ontario, lansirao ideje i programe za rušenje komunizma u Jugoslaviji, za uništavanje Jugoslavije; u Ontariju je izlazio list "Otpor", koji je zabranjen u Njemačkoj, sakupljan je novac i, što je možda bilo najvažnije, Norval je uznapredovao do novoga franjevačkog središta u tradiciji Širokog Brijega. U Širokom su Brijegu kod franjevaca školske klupe derali važni članovi osnivačkog foruma, potjecali su iz tog mjesta ili iz dalje okolice, u svakom slučaju iz Hercegovine, kao kasniji Tuđmanov ministar obrane Gojko Šušak. Neovisna država Hrvatska i njezino proširenje sve do Drine bile su temeljne odrednice njihovog mišljenja. Sada su trebali samosvjesnog čovjeka i čovjeka svjesnog vlasti iz domovine koji bi sa sobom donio dovoljno karizme i jake volje da bi za njihove ciljeve ujediniio i mobilizirao domovinu i dijasporu. Ako je htio uspjeti, Tuđmanu je za propagandu prioritet morala biti Kanada – Toronto i Norval. Doduše, nekima se tamo mrštilo čelo da se za njihovu naklonost trudi bivši "komunjara", no Tuđman je mogao predočiti preporuke. Za svoja je uvjerenja išao u

zatvor i u svrhu njihove potvrde ponio je knjigu, svježu iz tiskare; svoju akademsku posjetnicu, svoj povijesno-politički credo: "Bespuća povijesne zbiljnosti".

U Norvalu i drugdje u hrvatskoj dijaspori knjiga je ostavila dojam – ako ju se htjelo uzeti na znanje. Nije je lako čitati, ali je mogla zadovoljiti Tuđmanove sljedbenike. Ona relativizira. Gdje god se govori o neuralgičnim točkama u najnovijoj hrvatskoj povijesti, autor pruža rastećuće pandane, pa ma koliko bili dvojbeni. Tako priznaje da je Pavelićev ustaški pokret srpsko pitanje htio u svrhu "etničke homogenizacije hrvatske države" razriješiti na radikalnan način: trećinu Srba likvidirati, drugu trećinu iseliti, treću pokatoličenjem prisiliti na lojalnost. Takav je program, zaključak je koji izvlači Tuđman, (srpskom) četničkom pokretu i velikosrpskim krugovima poslužio kao konačan dokaz za to da s Hrvatima ne može biti pomirenja i zbog toga je objavljen program koji nije ništa manje radikalnan od ustaškog: čišćenje srpske zemlje od nesrpskoga, to znači hrvatsko-katoličkog i muslimanskog stanovništva "do granice sa Slovenijom", nakon pobjede saveznika nad Hitlerom.⁴ Logičan spretan potez izjednačavanja je zamagljivanje očiju. Činjenice i ono što je zamišljeno ili čak planirano ne mogu se usporediti.

Broj Židova koji su za vrijeme Drugoga svjetskog rata umoreni širom svijeta, i koji istraživač holokausta Raul Hilberg procjenjuje na približno šest milijuna, Tuđman smatra neznanstvenim, previsokim; nastalim nakon rata iz emocija preživjelih kao i pretjeranošću u obračunu s ratnim zločincima. Posebno pretjerano povećanje broja žrtava vrijedi za koncentracijski logor u Jasenovcu. Uobičajeni broj od 700.000 stiliziran je u Titovoj Jugoslaviji kao mit, od tog je broja samo u Jasenovcu trebalo biti dvadeset tisuća Židova. Tuđman naprotiv navodi izvještaje prema kojima su hrvatski Židovi na temelju njemačkih naredbi odvezeni na istok; drugi se dio spasio u talijanskoj zoni. Ostavio je otvorenim kakve je predodžbe povezo s transportom na istok.

⁴ Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb 1989, str. 115

Emigraciju je kod Tudmana fasciniralo njegovo viđenje "etničke nacije" koje je razložio u mnogo uvažavanih predavanja. U Ontariju je govorio da su "nacionaliteti ili nacije sa svim svojim manifestacijama etniciteta i državnosti bili i ostali najviša socijalna konfiguracija ljudske zajednice".⁵ Uskoro je postao jasniji, objasnio je da će od boga dane nacionalističke snage povijesti neizbježno potkopati temelje takvih multinacionalnih jednostranačkih država (kao što je bila Jugoslavija – napomena autora) i veličao "nacionalno samoodređenje kao nezaustavljivu dinamiku povijesti u maršu prema naprijed". Bio je skeptičan prema Europskoj uniji jer se jedinstveni svijet može dosegnuti samo sve većim uvažavanjem nacionalne individualnosti. Pogibeljna dinamika koja stoji kao suprotnost pravu na nacionalno samoodređenje i zaštiti ljudskih prava svanula je tada tek malom broju.

Bosna i Hercegovina – unutar kanadske emigracije danasve prisutna, bila je vruća tema. Franjo Tudman i njegovi domaćini složili su se da republika Bosna i Hercegovina, kakvu je stvorio Tito, predstavlja umjetnu tvorevinu i da svojim velikim dijelom pripada Hrvatskoj. Jer, njihovo je uvjerenje, da su većina muslimanskih Bošnjaka prvobitno Hrvati, katolički Slaveni koji su na islam prešli samo zbog ekonomskog prilagođavanja. Kada su, naime, Turci prisvojili Bosnu, domaće je plemstvo u velikom broju prešlo na islam i povuklo za sobom i seljačke slojeve stanovništva. Katoličanstvo je u Bosni pretrpjelo velike gubitke. No, islamizirano je bosansko plemstvo sačuvalo svoja temeljna prava i begovi slavenskog podrijetla igrali su kao pristaše porte veliku ulogu na Balkanu. Posljedica je bila orijentalizacija Bosne koja je zahvaćala duboko. Socijalne strukture koje su iz toga nastale trajale su sve do praga 19. stoljeća, svi su neredi u 19. stoljeću potjecali više od socijalnih i političkih napetosti u okviru turskog carstva nego od buđenja nacionalne svijesti koja se kod ostalih Slavena već odavno bila probudila. Otkako je Austro-Ugarska zaposjela Bosnu i Hercegovinu 1878. godine hrvatski je element dobio jači polet jer je ojačala i Katolička crkva. Na-

---

⁵ Paul Hockenos, *homeland calling, exile patriotism and the balkan wars*, Ithaka/ London, 2003, str. 42

suprot tome, Srbi su svoj utjecaj mogli proširiti tek onda kada je na kraju Prvoga svjetskog rata pod srpskom kraljevskom dinastijom Karađorđevića osnovana Jugoslavija. Tada su Hrvati, Muslimani i Srbi stajali jedni nasuprot drugima, ujedinjeni često ne samo u mržnji.

"Bosna je zemlja mržnje", pisao je 1920. godine prijatelj pjesniku Ivi Andriću. No, baš su to 1953. godine, prilikom mog boravka u studentskom domu Sarajevskog univerziteta, osporavali mladi "Jugoslaveni". S obzirom na preklapanje sve tri skupine u usko isprepletenoj mješavini stanovništva, koja se proširivala još Židovima i drugim manjinama, ne začuđuje da su se razlike više definirale religijom negoli po narodnom biću ili po naciji. Novičin je brat Veljko, koliko se sjećamo, odgovornim za ustaške zločine smatrao katoličanstvo, a ne hrvatstvo. U Beogradu se bosanski rat navješćivao i tako da su se Muslimanima izrugivali kao "Turcima". Teza da su bosanski ratovi 1992-1995. godine bili i vjerski ratovi nije isisana iz prsta, premda rat oko raspada vodeći politički slojevi na svim stranama shvaćaju kao međunacionalni sukob i u biti kao borbu za teritorij.

Tuđmanovi nazori i nazori emigranata razilazili su se oko pitanja dokle smije ići hrvatski zahtjev prema Bosni i Hercegovini. Do Drine? To bi bilo najveće proširenje Hrvatske na istok. Tuđman je mogućom smatrao podjelu Bosne i Hercegovine između Hrvata i Srba – miroljubivo rješenje, kako je mislio – ukoliko se očigledno nepoštivanje prava muslimanskih Bošnjaka uopće može prihvatiti kao prijedlog za rješenje. Marin Sopta, Tuđmanov putni menadžer, egzilni političar u ustaškoj tradiciji, našao je za Tuđmanove predodžbe miroljubivog rješenja bosanskog problema samo blagi smješak: "Šušak, Beljo i ja dolazimo iz tog kraja i znali smo da se problem Bosne i Hercegovine ne može riješiti miroljubivo. Bez prolijevanja krvi ne može se riješiti". Sopta je to rekao u intervjuu s Hockenosom.⁶ Korisno je tu njegovu rečenicu pročitati dva puta.

---

⁶ Ibidem, str. 45

Sopta je diskretno uređivao Tuđmanove susrete s najradikalnijim snagama iz dijaspore, što su neki od starih Tuđmanovih prijatelja htjeli spriječiti. Ali je Tuđman za svoje ciljeve trebao radikale i to mu je moralo postati jasno u Norvalu. Tu je prekoračio Rubikon. Vidljiv znak: u Zagreb je poveo Šuška, trebao mu je isto tako kao veza prema dijaspori, kao što su i snage oko Šuška morale u čamac uzeti Tuđmana da bi srušili Jugoslaviju i komunizam. Šušak je čak ostavio dojam na mnoge ljude, u velikoj mjeri i na Clintonovog ministra obrane Williama Perryja. Katolički obilježen nacionalizam uveo je iz "kraja" zajedničkog porijekla o kojemu je govorio Sopta. "Kraj" je bio Široki Brijeg, grad zapadno od Mostara, zapravo zapadna Hercegovina. No, tko se tamo rodio prije završetka Drugog svjetskog rata mogao se nazivati hrvatskim državljaninom, jer je Hercegovina od 1941. do 1945. godine pripadala ustaškoj državi, a Šušak je došao na svijet malo prije kraja rata.

Studirao je najprije u Rijeci, 1960-ih godina preko Austrije je otišao u Kanadu, tamo se probijao preko prigodnih poslova svake vrste – malo su mu se nepošteno izrugivali kao pečenjaru pizze – prije nego što je sâm postao poduzetnik. Znao je kako da Tuđmanu za izbornu kampanju, koja mu je predstojala 1990. godine, za prve višestranačke izbore, pribavi veliki novac emigracije. Zatim je mnogo veće iznose novca prikupio godinu dana kasnije, 1991. godine, za naoružavanje Hrvatske. Šušak je ovlašteno sudjelovao već na osnivanju Tuđmanove stranke Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) 1989. godine. Nagrada nije izostala. Najprije je djelovao kao ministar za povratnike i useljenike. Cilj je trebao biti da se vrate tisuće i tisuće izbjeglih Hrvata, u Tuđmanovom žargonu "iseljeni Hrvati". Kao da su svi zemlju napustili pod prisilom i nikada im ništa drugo nije bilo na umu nego da se vrate u staru domovinu. Mjesta bi za njih bilo dosta – tamo gdje su u tom trenutku još stanovali Srbi. Nakon dvije godine Šušak je preuzeo Ministarstvo obrane, premda, prema vlastitom priznanju, nije imao blagog pojma o vojnim stvarima.

Tudman se na kanadskom putovanju povezao s najreakcionarnijim krilom hrvatske dijaspore, a na tom su se putovanju potvrdila i pojačala njegova antisrpska i antisemitska uvjerenja. "Hvala Bogu", u nepromišljenom je trenutku 1990. godine u Zagrebu rekao, "žena mi nije ni Židovka ni Srkinja". Dalje se u Tuđmanovoj politici i u njegovoj stranci HDZ-u jasno mogu pratiti ideološki tragovi ustaških stopala:

- zajedničko pozivanje na praoca separatne hrvatske državnosti, Antu Starčevića;
- mržnja prema Srbima i cilj etnički homogene države;
- nacionalističko katoličanstvo i
- netolerantnost prema Muslimanima u vlastitoj zemlji, koja se u bosanskom ratu iskalila u jezivom obliku, grozoti.

Tuđman je mogao u svoje planove za samostalnu Hrvatsku uključiti i mogućnost da Srbima koji su stoljećima naseljeni u Krajini i u Slavoniji pruži jamstva za autonomiju i to utvrdi u ustavu. Upotreba ćirilice, vlastite novine i radiostanice – zašto ne? Nije to učinio, izabrao je drugu varijantu: Srbe je iz povijesno izraslog položaja konstitutivne nacije, uz Hrvate, sveo na nacionalnu manjinu – da bi ih kasnije sasvim protjerao. Na to se pripremao korak po korak, praćen proširenjem diktatorske vlasti HDZ-a.

Ulrich Schiller

ŽARIŠTE POŽARA – KRAJINA

Krajina – vojna granica, u jugoslavenskim ratovima oko raspada jedan od najčešće spominjanih krajolika, ali ujedno i jedan od najmanje shvaćenih. Preko Krajine, koja je odavno postala sinonim srpsko-hrvatskog sukoba, prenosile su se suprotnosti u ratove oko raspada i vjerske ratove 1990-ih godina. A kako zapadna diplomacija nije vidjela i nije razumjela razliku između manjine i (su)državotvorne nacije, ili nije htjela vidjeti, svi su pokušaji da se rat zaustavi u svojim počecima ostali uzaludni.

Provincija Krajina bila je habsburški izum. Da bi se mogao fleksibilnije osigurati protiv turskih napada s juga i jugoistoka, car je 1520. godine između svojega i Otomanskog carstva dao postaviti pojas zabranjenog pristupa, *cordon sanitaire*. Pojas se pružao od jadranskoga obalnog područja sjeverno od Splita pa sve do Slavonije prema istoku. Na tu zemlju, koja je do tada bila slabo naseljena, Car je pozvao koloniste, obećao im dalekosežnu samoupravu, pravo na vlastiti jezik i crkvu. Za uzvrat je očekivao stalnu spremnost za vojnu zaštitu Carstva od turskih napada. Graničare je uzeo u zemlju. Pozivu su se odazvali uglavnom Srbi, jer su i sami živjeli i trpjeli pod turskom prijetnjom.

Godine 1630. car Ferdinand II. potvrdio je sporazum i još ga je proširio. U "Statutu Valachorum" odstranio je svaku jurisdikciju hrvatskog plemstva i lokalnih hrvatskih vlasti nad graničarima i izravno ih je pod-

redio kruni. Time je stvorena provincija koja je odvojena od Hrvatske – Slavonije i koja je u dalekosežnoj autonomiji uređivala svoje prilike. Čvrsto je određena i dužnost seljaka da u slučaju opasnosti u roku od svega nekoliko sati na noge dignu postrojbe spremne za borbu. Ne treba nikoga čuditi da iz tih utanačenja nije izrasla samo vanjska lojalnost Srba u Krajini prema Habsburškoj monarhiji – sve do njezinog kraja – nego i svijest o privilegiranom statusu, uz carsko jamstvo. Promjenu političke klime donio je nacionalizam 19. stoljeća. Pomutio je glave i zatrovao mišljenje. Njegov je hrvatski zagovornik bio Ante Starčević (1823 – 1896) koji je navijestio točno ono što su kasnije preuzele ustaške vođe i nakon toga Franjo Tuđman: da u Hrvatskoj može postojati samo jedna "politička nacija", hrvatska. Kao što je Mađarska kada je postala dio dvojne monarhije Hrvate smatrala "političkim Mađarima", tako je Hrvatska htjela sa svojim Srbima postupati kao s političkim Hrvatima. To Srbi nisu mogli progutati. No, njihova je strateška važnost za cara pala na ništicu od kada je, 1878. godine, Austrija vladala Bosnom i Hercegovinom. Car je pustio da provincija Krajina uđe u Hrvatsku. Stvoreno je novo stanje, s tipično vlastitom dinamikom. Hrvatska koja je povećana za Krajinu imala je odjednom priličan broj Srba pravoslavne vjere (1910. godine oko 25 posto). Jesu li Srbi i dalje bili izjednačeni s Hrvatima, kao što je car Franjo Josip uvijek isticao, jesu li, dakle, pripadali državotvornom narodu, ili su bili "samo" manjina?

Hrvatske su ustaše, kada su im fašističke države Njemačka i Italija dale vlast i moć, od svih konzekvencija koje se mogu zamisliti, izabrale najstrašnije: uništenje, prisilno prekrštavanje i izgon Srba. Zločin nad narodom. I prije nego što su Pavelićevi sljedbenici u ljeto 1941. godine hercegovačke Srbe u velikom broju bacali u kraške jame, počeli su s onima koji su bili najbliže – u Krajini su pokrenuli ubijanje. Odmah nakon što im je 10. travnja 1941. godine dodijeljena vlast, hapsili su Srbe i Židove. U velebitskom gorju zapadno od grada Gospića, ustaše se podigle prvi koncentracijski logor Jadovno. Bilo je to mjesto sakupljanja onih koje očekuje smrt; među njima je bio i otac Slavka Gold-

steina kome je uspjelo da svojem sinu ostavi potresno pismo. "Ovdje je počeo hrvatski holokaust", rekao je nedavno hrvatski predsjednik Mesić prilikom komemorativne svečanosti na rubu duboke jame smrti. Već se tu Vjekoslav "Maks" Luburić, s eskadronom smrti, istaknuo kao vođa lova na Židove i Srbe. Uskoro u zapadnoj Krajini više nije bilo ni jednog Srbina koji u svojoj široj rodbini nije oplakivao neku žrtvu umorstva.¹ Krvavi pokolji Srba u mjestima Blagaj i Slunj duboko su se usjekli u pamćenje. Nemoguće ih je bilo zaboraviti. Kada je Franjo Tuđman u veljači 1990. godine na osnivačkom skupu svoje nove stranke, HDZ-a, izjavio da ustaška država nije bila samo fašistički zločin nego i izraz povijesne težnje hrvatskog naroda za samostalnošću, ponovo su oživjeli svi do tada latentni strahovi hrvatskih Srba; odatle potječe njihova prijemčivost za parole iz Beograda da svi Srbi moraju ubuduće živjeti u jednoj državi, koja ih je tjerala jednom Miloševiću u zagrljaj.

Nakon izborne pobjede HDZ-a u travnju 1990. godine, Tuđman, izabran za predsjednika tada još "Socijalističke" Republike Hrvatske, nanovo je raspirio nacionalnu euforiju. Opet se, kao u vrijeme Pavelićeve vlasti, jezik čistio od srbizama, mediji su podvrgnuti oštrijem nadzoru, novinari iz miješanih brakova proglašeni su nepodobnima za profesiju, kao "nehrvatski". Prema riječima novog direktora, Televizija se mora razvijati da bude "katedrala hrvatskog duha". Uništeno je oko tri tisuće spomenika, junaci ustanka protiv Pavelića i protiv njemačke okupatorske sile, komunisti i partizani, skinuti su sa svojih spomenika, ulice i škole s imenima starih boraca prekrštene su, školske knjige prerađene.²

Srbe u Hrvatskoj uhvatio je paničan strah, a strah pred novom ustaškom državom i dalje je podjarivan iz Beograda. Umjereni predstavnik krajinskih Srba, Jovan Rašković, iznova je pozivao na autonomiju, hitno pregovarao s Tuđmanom u Zagrebu. Poznavao je užarene glave krajiš-

¹ S. Goldstein, 1941: godina koja se vraća, str. 371

² Ibidem, str. 278

kih seljaka. Predviđajući eksplozivnost, opominjao je Tuđmana: "Kažem vam, oni su (Srbi) lud narod". Drugog se dana Rašković s tim citatom našao u novinama. Bio je to kraj njegove uloge. Miloševićev čovjek nije bio. To je tek trebao postati njegov nasljednik Milan Babić.

Novi hrvatski Ustav, koji je usvojen 1990. godine, sadržavao je upravo ono što je godinu dana ranije Milošević napravio s Kosovom i Vojvodinom: uskraćivanje autonomije koju je jamčio Titov Ustav (1974). O tome da je Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda i država srpskog naroda u Hrvatskoj, kako je doslovno stajalo u Ustavu iz 1974. godine, sada više nije bilo govora. Srbi su dobili status jedne od više nacionalnih manjina. Hrvatsko službeno pismo bila je isključivo latinica. Naredni su koraci Srba u Krajini slijedili dramsku logiku: osnivanje vlastite stranke i proglašenje "Republike Srpske Krajine", državice s ugrađenim eksplozivom.

Nije bio potreban neki poseban senzibilitet za povijesne pouke da bi se prepoznala opasnost od eksplozije koja se nalazila u Tuđmanovom snižavanju statusa "njegovih" Srba od državnog naroda do manjine bez autonomije. U Njemačkoj bi se samo trebalo sjetiti Sudetskih Nijemaca. Kada se 1918. godine raspalo habsburško carstvo i Nijemci u Čehoslovačkoj izgubili status državnog naroda i postali manjina bez autonomije – koju su im Česi uskratili – otkazali su lojalnost novoj državi. Nijemci i Česi, partneri zajedničke povijesti u Češkoj i Moravskoj, postavili su se jedni prema drugima kao neprijatelji, tako reći preko noći. Još sam 1931/32. godine sa svojim ocem u zavičajnom gradiću u grofoviji Glatz pješice išao preko njemačko-češke granice, granice koju je označavalo tek nekoliko malih kamenova preko puta. Samo nekoliko godina kasnije lanci bunkera ležali su na uzvisinama na graničnoj crti za koje su se Česi nadali da će ih zaštititi od njemačkog Reicha. Već opremljeni i popunjeni posadom 1938. godine predali su se bez borbe. Sudetska kriza i "protektorat" stajali su na kraju puta koji je svima nanio samo patnje.

Ne, njemačka se vanjska politika nije bavila prividno tako zamršenom poviješću i pretpoviješću i tome pripadajućom ulogom velikih sila u prijašnjoj Jugoslaviji. Još i više: ni ustaški režim u Hrvatskoj, oslonjen na Hitlera, ni posljedice brutalne njemačke okupatorske vlasti u Srbiji nisu "prorađeni" u istom smislu kao Varšavski geto, Lidice, Oradour i ostala mjesta njemačkih ratnih zločina. Područje Genscherove moći i akcije bili su sukob Istok-Zapad i kroćenje tog sukoba. Za balkansku strategiju na kraju istočno-zapadnog sukoba nedostajali su mu: pretpostavka, nepristranost, dalekovidnost i osjećaj. S Kohlovim klišejima o "osjećajima mržnje koji su rasli stoljećima", mržnje među narodima, nisu se mogli rješavati novi problemi.³

Početkom 1990-ih godina s obje je strane, iz Srbije i iz Hrvatske, na jugoslavensku kuću postavljen fitilj za nadolazeći rat. Kraj Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) na partijskom kongresu u veljači 1990. godine razvalio je jednu od posljednjih kopči. Ostao je bez snage i krezub, i njegovi su se tragovi izgubili u metamorfozama prema grubom nacionalizmu, u Srbiji i Crnoj Gori kao i u Sloveniji i Hrvatskoj koje su se jasno usmjeravale prema secesiji. Tadašnji se Tuđmanov ministar obrane Martin Špegelj već od jeseni 1990. godine bacio na kupovanje oružja u alarmantnoj mjeri, prije svega u Mađarskoj, ali i preko Savezne Republike Njemačke iz arsenala nekadašnje Nacionalne narodne armije DDR-a (NVA). Kupovao je protuavionsko oružje, artiljeriju, tenkove, municiju, kalašnjikove u velikim količinama, čak i MIG-ove iz nekadašnjih sovjetskih zaliha u DDR-u. Krajinu je želio vojno urazumiti. Tuđman se, doduše, još protivio, ali je tisuće Srba istjerao iz državne službe, prije svega iz policije koja je bila naoružana, bez osjećaja za duboko usađene osjećaje straha kod Srba, bojazni od ponavljanja traumatskih iskustava iz Drugoga svjetskog rata.

Srpsko se vodstvo, s druge strane, slagalo s vrhom Jugoslavenske narodne armije; Srbima je omogućilo da ih dopadne oružje iz vojnih

³ Helmut Kohl, *Erinnerungen*, sv. 3: 1990-1994, Muenchen 2007, S. 647

zaliha. Ministar obrane, Srbin Veljko Kadijević, bio je uvjeren da predstoji novo izdanje ustaške države i zato se (i zato ih je?, Srbe) htio naoružati kao i mnogi srpski oficiri koji su u Hrvatskoj nakon 1941. godine izgubili svoju rodbinu.

KAKO JE POČEO RAT I KAKO SE BONN NIJE OBAZIRAO NA UPOZORENJA O "FINALU" U BOSNI

Podjela Bosne i Hercegovine bila je Tuđmanova opsesija. Uvijek se iznova nadovezivao na tradiciju Banovine Hrvatske koja je u srpsko-hrvatskom sporazumu (Cvetković-Maček) iz 1939. godine Hrvatskoj dodijeljena kao koncesija. To je opet trebala postati "prirodna i povijesna" granica za duhovni i teritorijalni integritet svih Hrvata. Za to je Tuđman tražio razumijevanje i podršku u Europi i u SAD, za to je trebao strategijskog partnera. To je mogao biti samo Slobodan Milošević. U Karadževiću je vjerovao da ga je našao, 26. ožujka 1991. godine.

O tom je susretu Hrvoje Šarinić, najbližiji Tuđmanov pouzdanik, pojedinosti priopćio Tuđmanovom biografu Darku Hudelistu. Drama. Dugo je to ostalo nepoznato. Tuđmanovi su apologeti stavili upitnik iza Hudelistove verzije. Dramu ovdje ipak dajemo, skraćenu. Dakle, do susreta je došlo na zagrebačku inicijativu. Tuđman je poslu pristupio s oprezom. Nije htio pobuditi dojam da se nalazi u inferiornom položaju, a nadao se da bi Milošević mogao pridonijeti smirivanju stanja u Krajini, jer tamošnje Srbe nije vidio drugačije nego kao beogradskoga trojanskog konja kojim se može manipulirati. Milošević je potvrdio sastanak, pozvao je Tuđmana u Karadževiću – zlokobno mjesto, jer je

ipak tamo Tito nakon "hrvatskog proljeća" maknuo s položaja hrvatsko vodstvo. Karadordevo se nalazi u Vojvodini i bilo je jedno od Titovih lovišta. O trojanskom konju u Krajini Milošević, doduše, nije htio razgovarati. Ubrzo nakon otvaranja sastanka, ustao je, Tuđman mu se priključio, i obojica su otišla u park. Na puna četiri sata. Samo u četiri oka. Šarinić je uhvatio još jednu Miloševićevu napomenu koja mu je dala misliti. "Možemo naći zajednički jezik", rekao je srpski predsjednik. Što je imao na umu? Šarinić je pomislio da se radi o Bosni.

Prilikom leta natrag u Zagreb Tuđman je – kako kaže Šarinić – izvadio iz torbe papir. Rukom pisan, Miloševićev papir. Bio ga je ponio sa sobom. Šarinić je čitao: o velikoj opasnosti daljnjeg proširenja Muslimana u Bosni i Hercegovini; da teže jedinstvenoj Bosni u kojoj će samo oni imati vlast i vladati čitavom državom, dok bi Srbi i Hrvati postali manjine. Milošević je napomenuo da su mu papir pripremile njegove tajne službe. Tuđman je rekao Šariniću: "Ima nešto u tome". To ukazuje u kakvim se uzorcima mišljenja Milošević kretao po Bosni.

Šarinić je smatrao da je Tuđman bio pod snažnim dojmom četvorosatnog razgovora i onda je i rekao: "Mislim da s Miloševićem možemo naći zajednički jezik i riješiti probleme". Ponovo "zajednički jezik". Prilikom rastanka u Karadordevu, Milošević je još predložio da se o onome o čemu je razgovarano razmisli kod kuće i da se onda ponovo nađu. Na završnu Miloševićevu napomenu Tuđman je podsjetio u svom malom savjetničkom krugu: "Uzmi sve Muslimane, ja ih ne trebam."

Nastavak razgovora Tuđman-Milošević dogodio se 19. travnja u Tikvešu, opet u Titovom lovnom području sjeveroistočno od Osijeka. Tuđman Šariniću objašnjava cilj pregovora dok ide prema helikopteru, u susret Miloševiću: Milošević treba djelovati na Srbe u Hrvatskoj da se urazume, da se povuku pa da se ponovo može uspostaviti suverenitet nad čitavom Hrvatskom – "onda ćemo razgovarati o Bosni". Milošević izbjegava, krajiške Srbe proglašava luđacima. Nastavlja se natezanje oko podjele Bosne, povjesničar Tuđman ne odustaje od novog povla-

čenja granica, Milošević se čvrsto drži povećanja vlasti. Svoje karte još skriva.

Pa ako se Šarinić, kao što to spominje Tuđmanov biograf Hudelist, u svojim memoarima u nekim detaljima ne podudara s ovdje ponovo datom verzijom Karadorđeva, opisani susret Tuđmana i Miloševića može vrijediti kao dio koji je bitan za shvaćanje jugoslavenskog rata, kao dramatičan element za otvaranje vrlo velike tragedije u nekadašnjoj Jugoslaviji. Šarinić vidi tri razloga za Tuđmanov cilj podjele Bosne: prvo, opsjednutost Banovinom Hrvatskom; drugo, pritisak "hercegovačkog lobbyja" u vlastitim redovima u koji se ubrajaju kasniji ministar obrane Gojko Šušak i njegovi prijatelji; konačno, želja da se korekcijom hrvatske granice "hrvatsko pitanje" konačno riješi.

Dan prije sastanka u Tikvešu, Tuđman je imao sastanak sa slovenskim vodstvom. Ono je naznačilo mogućnost odvojenoga, samostalnog izlaska iz Jugoslavije u neovisnost, što je Tuđman nastojao svakako spriječiti. Tada je rekao: "Odmah nakon našeg izdvajanja (zajedno iz Jugoslavije) težište će krenuti prema Bosni. Daljnji opstanak Bosne i Hercegovine protivan je hrvatskom interesu".

U tom je smislu Tuđman informirao predstavnika Europske zajednice, premda je njemu, kao nedvojbeno i Miloševiću, moralo biti jasno da ustrajanje na podjeli Bosne ne može značiti ništa drugo nego rat. Bosanski su im Muslimani stajali na putu. Hrvatski su emigranti u Kanadi to vidjeli posve jasno kada su isključili mogućnost miroljubive podjele Bosne i Hercegovine u Tuđmanovom smislu.

Onda sastanak u Bonnu, 18. srpnja 1991. godine, tri tjedna nakon hrvatskog proglašenja neovisnosti. Najprije savezni kancelar Kohl, zatim ministar vanjskih poslova Genscher, Tuđman sa Šarinićem. Hrvatski predsjednik objašnjava situaciju, odnos sa Srbima, ističe komplicirano pitanje Bosne i Hercegovine. Šarinić piše dalje: "Kada ga je Kohl pitao kakav izlaz vidi iz teškog stanja, Tuđman je svoje stajalište

razložio na možda najodlučniji način. Pod pretpostavkom da su Nijemci naši prijatelji i da nas podržavaju, odgovorio je slijedeće: "Uz pomoć Europske unije i SAD treba Srbe prisiliti da stupe u pregovore o podjeli Bosne, plus mala muslimanska država". To Šarinić doslovno iznosi iz svojih memoara pred izabranim krugom u Zagrebu u ljeto 2008. godine. Nasuprot Genscheru, povjesničar Tuđman još je izvodio da je geopolitički Bosna apsurd, relikv turske kolonije.

Slijedećeg dana, 19. srpnja 1991. godine, u vanjskopolitičkom odboru Bundestaga – Tuđman opet, prema Šariniću, tumači da je Bosna i Hercegovina relikv turske kolonije; da je komunistička tvorevina, povrhu toga stalna opasnost islamske države u Europi, čak i ako se Jugoslavija raspusti ali Bosna želi ostati pod jugoslavenskim krovom. Tuđman je pripremio osebujan argument: ako se Jugoslavija raspadne, neće više postojati ni stari komunistički savezni ustav a s njim ni svi sadašnji republički ustavi. Ne postoje više republike nego narodi koji se moraju nanovo organizirati i nanovo povući svoje granice – da li "etničkim čišćenjem", "humanim preseljavanjem" ili ratom, to je u tom trenutku ostalo otvoreno.

Njemački kancelar Kohl počeo je razgovor o "teškom stanju". Nije moglo biti dvojbe o tome što je mislio. Dogodilo se nešto do tada, tako se meni činilo, neshvatljivo za tadašnju Europu nakon hladnog rata, nakon ujedinjenja Njemačke i nakon kraja podvojenosti na Istok i Zapad. Opet se pucalo, u Jugoslaviji, bilo je mrtvih. Sve je počelo u proljeće 1991. godine okršajem s policijom na Plitvičkim jezerima u Krajini. Hrvatski su Srbi u Krajini ustali protiv nacionalne politike predsjednika Tuđmana i od kada je u Kninu počeo odlučivati radikalni Milan Babić, jedva je još moglo iznenaditi da je ustanička iskra preskočila na istok, prema Srbima u Slavoniji. Rat time, doduše, još nije bio neizbježan, ali su napetosti rasle, osobito tamo gdje su na plodnim ravnicama prema Dunavu, na južnom rubu Habsburške monarhije, stoljećima složno živjeli Hrvati i Srbi, Česi, Mađari, Rusini i do 1945. godine i Nijemci.

Jedna je provokacija pokrenula lavinu. Najodgovorniji za to bio je Tuđmanov novi čovjek iz Kanade, Gojko Šušak. On i drugi aktivisti HDZ-a htjeli su obići to područje napetosti. Osječki šef policije Josip Reichl-Kir trebao je skupinu odvesti što je moguće bliže Borovom Selu, pretežno srpskom mjestu između Osijeka i Vukovara. Srbi iz staroga gradskog središta su u predgrađu Tenja, od straha pred hrvatskom nacionalnom gardom, podigli barikade protiv novoga hrvatskoga gradskog naselja. Reichl-Kir, Hrvat njemačko-slovenskog porijekla, predviđao je zlo. Svakodnevno je putovao između hrvatskih i srpskih mjesta, posredujući i pregovarajući kako bi se uklonile barikade i smirile napetosti. I onda se desilo to da su Gojko Šušak i ostali pratioci ispalili tri tromblonske mine prema Borovom Selu, nasumce. Mala materijalna šteta. Ipak se lavina pokrenula. Četvorica hrvatskih policajaca htjela su u Borovom Selu skinuti jugoslavensku zastavu i podići hrvatsku sa šahovnicom. Na svoju ruku. Dvojica su morala pobjeći, dvojica su ostala ranjena. Srbi iz Borovog Sela napunili su puške. U stvari je hrvatska policija počela naredni pothvat. Autobus, do kraja popunjen policajcima, trebao je osloboditi zarobljene u Borovom Selu. Bilanca toga 2. svibnja 1991. godine bila je dvanaest mrtvih, više od dvadeset ranjenih Hrvata.

U Hrvatskoj je došlo do uznemirenosti, "teroristi" u vlastitoj zemlji. Radikali u Zagrebu kao i u Beogradu udarili su u ratne bubnjeve. Gube se glasovi onih koji obuzdavaju sukob. Reichl-Kir, osječki šef policije, premda je već molio hitan premještaj u Zagreb, na licu mjesta još ne odustaje od pokušaja sporazumijevanja. Hrvatskom ministru unutarnjih poslova Josipu Boljkovcu nekoliko dana ranije povjerio je da ga (Kira) namjeravaju ubiti. Prvog srpnja 1991. godine, Reich-Kir se, zajedno s ravnateljem osječke gradske uprave, koji se također trudio oko sporazumijevanja, čovjek s tradicijom starog građanstva tog grada, još jedanput vozio automobilom Srbima na barikadama u Tenji. Na povratku se dogodilo to da su hrvatski pomagači policajaca zaustavili auto, došlo je do eskalirajuće prepirke i onda je policajac Antun Gudelj

ispalio na automobil čitav šaržer metaka iz svog automatskog pištolja. Tri mrtva: Reichl-Kir, ravnatelj gradske uprave i srpski pratilac.

Hici u Tenji uspoređivani su s umorstvom austrijskog prijestolonasljednika i njegove supruge 1914. godine u Sarajevu i – koliko god je usporedba ipak šepala – hrvatski su je ekstremisti u tom trenutku shvatili kao signal za suzbijanje srpske pobune silom. Tadašnji namjesnik Branimir Glavaš sâm je slao prve protutenkovske ručne bacače na Borovo Selo. Kao "serijskog ubojicu u maskirnoj uniformi" okarakterizirao ga je BBC-ov reporter Misha Glenny a u "Daily Telegraphu". Paul Jenks moćnoga je osječkog namjesnika nazvao gangsterom. Očito se Glavaš još potrudio da opravda taj glas o sebi. Dokazani su mučenja i ubojstva srpskih civila; zbog toga je dospio na sud i u proljeće 2009. godine u Osijeku osuđen na deset godina zatvora. No, kako mu, kao saborskom zastupniku, zbog razloga oportunistički nije oduzet imunitet, mogao je izbjeći izvršenje zatvorske kazne. Prešao je preko granice u Bosnu i Hercegovinu. U međuvremenu je tamo sagradio kuću. U sudskom procesu protiv Glavaša u veljači 2009. godine kao svjedok optužbe nastupio je i ondašnji hrvatski ministar unutarnjih poslova Boljkovac. Objasnio je da je rat počeo u Borovom Selu, da nije bio nužan, nego namjeren. Boljkovac, koji je težio sporazumijevanju, neposredno je nakon ubojstva Reichl-Kira smijenjen s dužnosti ministra. Tuđman je bio informiran o svim događajima oko Borovog Sela, tvrdio je Boljkovac kasnije u intervjuu. Vjeruje da je Gudelj djelovao po višem nalogu, jer je trebalo odstraniti krunskog svjedoka događaja u Borovom Selu, Reichl-Kira, kako bi se ekstremistima utro put u rat.

Antun Gudelj, koji je ispalio smrtonosne hlice u Tenji, našao je dovoljno vremena da u miru pobjegne u Australiju. Bio je australski državljanin. U Osijeku mu je u međuvremenu, 1994. godine, priređen sudski proces. U odsutnosti je dobio dvadeset godina zatvora. Htio je pobijati presudu i tako se postavio, očito očekujući da će biti izmijenjena. Njemačka ga je policija uhapsila u frankfurtskoj zračnoj luci i

izručila Hrvatskoj. Početkom srpnja 2008. godine u Osijeku je osuđen na dvadeset godina zatvora. Reichl-Kir je svoje angažiranje na sporazumijevanju platio životom, a Gojko Šušak je nakon kanonade u Borovom Selu nagrađen dužnošću ministra obrane.

I Paul Jenks, reporter "Daily Telegrapha", skupo je platio svoje upuštanje u carstvo nekadašnjega provincijskog namjesnika Branimira Glavaša. Glavaš je u prvim ratnim tjednima 1991. godine odobrio osnivanje posebne vojne jedinice, međunarodne brigade, i komandu nad tom jedinicom, koja se sastojala od neonacista, nekadašnjih ustaša, pripadnika Legije stranaca i zelenih beretki, prenio na Eduarda Rozsu Floresa, čovjeka bolivijsko-mađarskog porijekla. Flores je bio učinkovit preko svake mjere tako da mu je predsjednik Tuđman udijelio počasno hrvatsko državljanstvo. Tada se u Floresovu brigadu upisao i švicarski novinar Christian Würtemberg; kao što se kasnije pretpostavljalo, učinio je to u namjeri da izvještava o brigadi plaćenika i pustolova. Očito je Eduardo Flores posumnjao u to, jer je kasnije tvrdio da je Würtemberg bio "krtica". "Krticu" je trebalo eliminirati. Würtemberg je tri dana mučen u blizini Osijeka i konačno zadavljen, 12. siječnja 1992. godine. Njegov nestanak bez ostavljenog traga alarmirao je njegovog prijatelja Paula Jenksa iz "Daily Telegrapha". Odvažni je kolega počeo tragati. Zacijelo je morao biti blizu razjašnjenju, jer je nakon četiri dana i on nestao. Eduardo Rozsa Flores i hrvatski govornici izdali su službenu obavijest da su Würtemberga i Jenksa ubili srpski snajperisti – kao i pola godine prije toga reportera SZ Egonu Scotlanda. U stvarnosti je to bilo umorstvo. John Sweeney iz BBC-a u temeljitom je istraživanju otklonio svaku sumnju. Njegovi su izvještaji o umorstvima novinara u Osijeku zadobili u travnju 2009. godine zamršenu aktualnost. Eduardo Rozsa Flores, nekadašnji šef brigade, zajedno s dvojicom ortaka, ubijen je u jednom hotelu u Santa Cruzu. Tvrdilo se da su planirali ubojstvo bolivijskog predsjednika Eva Moralesa.

Događaji koji su vodili početku rata bili su u svojim važnim pojedinostima jedva poznati njemačkoj saveznoj vladi kada je 18. srpnja

1991. godine imala razgovor s Tuđmanom. Dugo je prikrivano da početak ratova oko raspada Jugoslavije nije samo djelo srpskih ekstremista. Utoliko je i na pitanje o krivici složenije odgovoriti nego jednostavno reći da ona leži na Srbiji. Jer je onda vojni pohod Jugoslavenske narodne armije (JNA) protiv Slovenije i Hrvatske, koji je potekao od Srbije – nakon odluke o njihovom izdvajanju iz Federacije – pohod kojim se prije svega htjelo "osvojiti" i razoriti velike dijelove Hrvatske, naravno potvrdio i učvrstio te sudove. Za javnost u Njemačkoj bilo je to presijecanje. Pokušaj da se pomoću vojske zajedno održi republika koja se raspada, stanovnici uzmu kao taoci i da se razori Vukovar – pisao je tada Helmut Lippelt, savjetnik kod zelenih – ne može se opravdati nikakvim ukazivanjem na povijesnu i političku složenost.¹ To što su se srpski dobrovoljci, eskadroni smrti umiješali na strani JNA i pokrenuli prve kolone izbjeglica kao posljedicu "etničkih čišćenja", to je za javni diskurs oko priznavanja i oko trenutka priznavanja odredilo smjer secesionističkih republika.

Kada je Tuđman 18. srpnja u Bonnu potražio Kohla i Genschera, rasprava je nacionalno i internacionalno još stajala na svojim počecima, no hrvatskom je predsjedniku u vojnom pogledu voda došla do grla. Kohl je govorio o "teškom položaju". Da su Kohl i Genscher više znali o povijesti prijašnje Jugoslavije i bili dosljedni u prosuđivanju Tuđmana moglo se nešto učiniti na diplomatskom planu. Ne znamo kako je reagirao savezni kancelar kada je na pitanje Tuđmanu što misli učiniti u "teškom položaju" dobio odgovor da se raspravljalo o podjeli Bosne. U Kohlovim se "Sjećanjima" taj susret ne spominje. Genscher ga u svojim sjećanjima, doduše, spominje ali ništa ne kaže o sadržaju razgovora. Nemoguće je da ni jedan ni drugi nisu shvatili težinu Tuđmanovih iskaza u pogledu podjele Bosne. Isto se tako ne može predočiti da kancelar i njegov ministar vanjskih poslova ne bi prije državnog posjeta bili informirani o strukturi ličnosti svog gosta. Takvo što spada u diplomatski

¹ Helmut Lippelt, *Jugoslawiens Tragödie und die deutsche Aussenpolitik*, u: Rudolf H. Dittel (izdavač), *Europäischer Konfliktfall Ex-Jugoslawien*, Königsbrunn 1993, str. 246

zanat. Morali bi znati da njihov gost usmeno i pisano iznosi zahtjeve prema bosanskom teritoriju, da se nakon putovanja u Kanadu oslanja na ultradesno krilo hrvatske dijaspore, da o Židovima i bosanskim Muslimanima iznosi potcjenjivačke opaske, da je pravi pravcati nacionalist s određenim korijenima u ustaškoj fašističkoj ideologiji i da ne preza od promjena granica – čak i silom – kao ni od "razmjene stanovništva" u svrhu etničke homogenizacije. Ili njegove tekstove nitko nije čitao? U najboljem bi se slučaju moglo pretpostaviti da je savezna vlada, da bi Hrvatsku spasila od "kasnokomunističkih Srba", sve ostalo gurnula pod tepih. Jedan je Genscherov suradnik tada povjerio jednom posjetitelju da je Tuđman fašist, ali da veću opasnost predstavlja Jugoslaven-ska narodna armija.

Što bi moji prijatelji, moji stari prijatelji u staroj Jugoslaviji, rekli o novom ratu na svojem tlu? Žarko želeći odgovore iskoristio sam priliku za to kada sam iz Washingtona došao na dopust. Ubrzo nakon Nove godine 1992. U Villachu je slovenska carinska i pasoška kontrola ušla u vlak, samo malo kasnije kroz odjeljke su išli hrvatski carinski i pasoški službenici. Tolari koje sam morao kupiti u Jesenicama, da bih kupio sendvič, iza slovenske granice više nisu vrijedili. Posljednja stanica Zagreb, cesta i željeznička pruga prema Beogradu, nalazili su se na ratnom području. Nova stvarnost – to je bio tek početak.

Otišao sam Borisu, svojem prijatelju i kolegi iz zajedničkog dopisničkog doba u Moskvi. Razgovaramo, tražimo razjašnjenja, a njih nema. Odrvatio je svoj život unatrag, bezobzirno, nemilosrdno, nepravedno u pobijanju svoje mladosti. Gnjev je rastao u njemu. "Pljujem na svoju prošlost", vikao je nekadašnji Titov partizan, temperamentni Dalmatinac koji se borio protiv talijanske okupacijske sile. "Taj je momak željeznom rukom sprečavao da Srbi i Hrvati rasprave svoje probleme, sve je htio prekriti, u loncu s poklopcem koji je onda postavljen. Sada je lonac eksplodirao". Kada hrvatska televizija pokazuje sela i gradove koje je JNA pretvorila u prah i pepeo, guši ga bijes. Na Dubrovnik su

pucali, Dubrovnik, jadranski biser; doduše, grad nije mnogo oštećen, ali odbojna simbolička snaga tog čina ljuti kao i kod Vukovara, baroknog grada na Dunavu, koji je uništen, zajedno s mnogim svojim stanovnicima. "Srbi imaju zlo u svojim genima", izbija iz Borisa. Odmah shvaća da je otišao predaleko. Onda Vlado Gotovac, predsjednik Matice hrvatske. Poznao sam ga kao prominentnog aktivista u "hrvatskom proljeću" (1971). Gotovac vidi neuljepšan srpski mesijanizam na djelu. Za njega je krivnja za rat jasna. Srbi su zli, agresori. Objašnjava da je korijen srpske svijesti o poslanju trojstvo pravoslavlja, države i nacije. Srbija tako dugo neće postati stvarna europska zemlja dok ne pukne to trojstvo. Čini se da se Gotovac za Hrvatsku pod Tuđmanom ne boji. Što je Tuđman potajno smjerao s Bosnom, kako bi Hrvatsku etnički "homogenizirao", što je shvaćao pod demokracijom u Prokrustovoj postelji – čini se da Gotovac nije vidio i mnogo toga se još nije vidjelo.

Zagreb me rastužio. Melankolija je bila posvuda na ulicama, strah i hvalisavi nacionalizam jedno kraj drugoga. Mnogi izlozi zakovani, kazalište zabarikadirano vrećama pijeska. Je li to još bilo mjesto na kojemu sam gledao velike drame Miroslava Krležę, kroz koje se čini da još puše dah habsburških vremena?

Pronašao sam taksistu koji je bio spreman da me vozi u Karlovac. "Ali samo do ulaza u mjesto", upozorio me. Karlovac je bio ratno područje, udaljeno od Zagreba jedva 60 kilometara, autoput. 1954. godine tuda sam se vozio tandrkajućim autobusom po prašnjoj seoskoj cesti. Onda je izgrađena autocesta, u selima su sagrađene nove kuće, vlastitom izgradnjom, zidarskom žlicom, opeka po opeka. Seljani su dirinčili za bolje dane. Za ove? Turanj, karlovačko predgrađe, leži pod prašom i pepelom. Na gradskom su području minobacači izbušili rupe po ulicama, žbuku strgnuli s kućnih zidova. Na mostu preko Korane stoji kamion s kojega vise debla, ispred njega džip, spljošten, s pogocima metka u vrata, otpad, krhotine, lim, lutajući pas, osamljeno pile – sve krajnje deprimirajuće. Ljudi? Većina je pobjegla. S povorkama izbje-

glica koje su označile ovo stoljeće, a čini se da će ga i završiti. Zašto u Europi treba još jedanput gledati takve slike?

Juraj Bene odjednom daje puni gas. On je časnik za tisak hrvatske Narodne garde, juri sa mnom cestom koja je često na nišanu srpskih snajperista. Ovdje je prije nekoliko dana smrtno pogođen zagrebački snimatelj. I još je u jednom od svojih filmskih izvještaja snimio tako mudra razmišljanja: kako daleko izvjestitelj svoj život treba staviti na kocku da bi zadovoljio poslodavca, da bi opslužio glad širom svijeta za senzacionalnim televizijskim slikama? Odgovor se nametao. Ugovoren je prekid vatre, zapravo već po petnaesti put, ali se nitko ne bi kladio da će se održati. Dok smo jurili otvorenom cestom, nije ispaljen ni jedan hitac. Možda zato – ili premda? – što je dan pravoslavnog (srpskog) Božića. Kasnije sjedim sa spomenutim časnikom za tisak, koji je po zanimanju predavač na višoj ekonomskoj školi. Razgovaramo u zgusnutoj vojničkoj gužvi u zadimljenoj krčmi. Jedan od mladih vojnika blista u novoj novcatnoj maskirnoj uniformi. "Imam tetu u St. Louisu, ona mi je poslala. Naši emigranti u Americi puno čine za nas", kaže. Moj se pratilac, koji se od nastavnika pretvorio u časnika za tisak, sjeća da se u predavanjima iz povijesti, u vrijeme njegovog djetinjstva, nikada nije govorilo o pozadini srpsko-hrvatskog sukoba. "Antifašistički su Titovi partizani pobijedili fašističke ustaše i partizanska je pobjeda bila pobjeda za komunizam". Točka. Zašto su Srbi ili barem njihovi ekstremni nacionalisti sada krenuli protiv Hrvata s tolikom mržnjom protiv Hrvatske, to mu nije išlo u glavu. Dijeli strah svojih zemljaka od Srba ali nema predodžbu o strahu Srba pred Hrvatima.

Kada sam ponovo napuštao Zagreb, kroz otvorena je vrata i prozore kreašao najnoviji petparački šlager "Danke Deutschland!" Hans-Dietrich Genscher je veliki čovjek, onaj koji je herojskom odlučnošću još prije Božića, protiv svih skeptika u međunarodnoj areni, navijestio: Savezna Republika Njemačka priznat će Hrvatsku i Sloveniju. I to je i učinio.

U Beogradu se drugačije čitalo. Možda i nije. Mogle su se čitati i čuti

groteskne spekulacije. Ponovo ujedinjena Njemačka želi kao novi jaki "igrač" u Europi pripremiti "Četvrti Reich", uzeti ono što joj je u Drugom svjetskom ratu uskraćeno, sredozemnu luku na primjer, obnoviti oružano bratstvo nacista s ustašama, i ostale maštarije. Sve one imaju povijesnu pozadinu. A zabrinuti u međuvremenu imaju druge brige, utemeljenije.

Beograd se, do kojega se u to doba moglo doći samo preko Beča i Budimpešte, s jedne strane veselio blagoj zimi – s inflacijom su i cijene energenata jako porasle – s druge se strane siva magla tako deprimantno složila na dušu kao smog na pluća. Kavane na Terazijama ipak su od jutra bile dupkom pune; gdje bi inače muškarci mogli u povjerenju razgovarati o stanju; o ratu, o mnogo ranjenika u beogradskim bolnicama, o strahu pred glađu i novim oskudicama, o Slobi i Miri – bračnom paru Milošević, i o tome koliki je zapravo Mirin utjecaj na supruga Slobodana – o sablasti nove fašističke ustaške države koja želi sići s jugoslavenskog tavana.

Politički su profesionalci još uvijek bili jako zaokupljeni pokušajima objašnjavanja raspada Jugoslavije. Zoran Đinđić, kasniji (i još kasnije ubijeni) premijer, tada šef opozicione Demokratske stranke, bio je uvjeren da će odsustvo svake rasprave o nacionalnom pitanju postati kobno za zemlju. Bez otvorene rasprave koja bi kanalizirala energije taj će problem neposredno dobiti smisao pitanja teritorijalnog suvereniteta, i sukob će, upozoravao je Đinđić, morati završiti u ratu. U tjedniku "Vreme", tada jedinim opozicionim novinama uz "Novu Borbu", pisao je Stojan Cerović: "Nametnule su se nacionalne ideje jer su bile jedine veličine koje su narodi poznavali". Sve ostalo, moral i zakon, demokracija i ljudska prava, jednostavno se nakon pada komunizma nije nudilo, jer je komunistička ideologija izvan snage stavila vrijednosti te vrste. Nije čudno, kaže Cerović, da se makijavelisti i demagozi najrazličitijih boja sada služe nacionalnim emocijama.

Stan arhitekta i kipara Bogdana Bogdanovića nije bilo teško naći. Već

su u njegovoj ulici strelice pokazivale put prema njegovoj kući, pa u kući, po hodnicima, sve do stana, bile su crne strelice, iznad toga kistom napisana riječ "ustaša". "To je medijski fanatizam", ljuti se Bogdanović. Ovdje su na djelu bili nahuškani mladi ljudi, jer je Bogdanović u jednoj televizijskoj emisiji istupio protiv rata. Okrenuo je leđa Srpskoj akademiji nauka, jer nije mogao podnijeti novi dogmatizam i trovački nacionalizam. Oduzeli su mu atelje, njemu, koji je za nekadašnji koncentracijski logor u Jasenovcu projektirao i izgradio čuveni Kameni cvijet.

Nakon što sam posjetio Olgu, dugogodišnju prijateljicu ruskog porijekla, spopala me do tada nepoznata depresija. Olga je insistirala na tome da su bosanski Muslimani – pogrdno nazivani "Turci" – smrtonosna opasnost ne samo za ostatak Jugoslavije nego i za čitavu Europu. Ako se ne prisilimo na borbu protiv islama, da će nju još prisiliti da nosi maramu! Bio sam zdvojan kada sam u toj nekada tako razumnoj ženi naletio na meni potpuno nepristupačnu tvrđavu indoktrinacije. Očajan sam argumentirao: tek će svaki rat zapravo radikalizirati bosanske muslimane; oni ipak nikada nisu bili fanatici, previše su Europljani! Uzalud. U jednom sam trenutku ustao i otišao. Odjednom mi je bilo mučno do povraćanja.

Sergije Lukač stanovao je na Dedinju. Osim beogradske mogao je pratiti i zagrebačku televiziju. "Pripovijedaju iste jezovite priče", razjario se, samo su nekako drugačije, suprotno komentirane. Iz redakcije je donio najnoviji primjer crnog humora. Pitanje: zašto u Bosni još nema rata? Jer se Bosna direktno kvalificirala za finale! Sergije je to znao: kada u Bosni podivlja furija rata, onda nema ograda. Rođen je u Sarajevu 1920. godine, ali je odrastao u Mostaru. "U Mostaru je bila njegova duhovna kolijevka", napisala je njegova supruga Ognjenka u knjizi sjećanja. Strasni je novinar umro 2004. godine. Studirao je u Grenobleu, Beogradu i Zagrebu, godinama je pisao za tjednik NIN, na Beogradskom je univerzitetu utemeljio katedru za novinarstvo i kao pasionirani

lakoatletičar istraživao uzajamne veze sporta i društva. Njegov je otac bio liječnik. Prava balkanska biografija: Srbin iz Like, 1914. godine pozvan u austrougarsku vojsku, poslan u Rusiju, prebjegao, sa srpskom jedinicom dospio u Albaniju, nakon rata završio studij medicine u Švicarskoj. Tako je došlo do toga da je Sergijeva majka bila Švicarka. Roditelji su dom našli u Mostaru, otac je u mjesnoj bolnici osnovao kirurgiju. Obrazovanost, europski duh, poznavanje jezika, tolerancija – sva je ta dobra Sergije stekao u Mostaru, a multikulturalni grad je bio humus njegovog razvitka, negove beskrajne znatiželje. Gdje bi inače kao mladić mogao jače iskusiti ukrštanje europske kulture iz Rima, Bizanta i Konstantinopola. Volio je Mostar. Bio je "kod kuće" među svjedocima suživota triju vjerskih skupina: Karađoz-begove džamije (16. stoljeće), pravoslavne katedrale, katoličke crkve. Znao je pripovijedati o prividno osamljenom životu muslimana iza zidina njihovih dvorišta.

Jedna je od pouka koje je naučio da je onaj koji je imao vlast nametao sebi svojstvene parametre reda: Turci, Austrijanci, srpska kraljevska kuća, Tito. To je senzibilnom spletu različitih nacija – Hrvata, Srba, muslimanskih Bošnjaka – davalo određenu kontroliranu stabilnost. Ako je taj okvir otpao, kao u doba ustaške vladavine (1941-1945), postalo bi strašno. Sergijev je to otac morao neposredno osjetiti. Ustaše su ga uhapsile i htjele ustrijeliti nad Neretvom. Sportski očeličenom muškarcu uspjelo je jednim skokom umaći u rijeku. Na neki je način dospio do Splita i odatle, uz talijansku pomoć, u Švicarsku. Sin Sergije pobjegao je u Beograd. Kao partizan je ranjen, ali je sportskom ambicioznošću i željeznom disciplinom pobijedio sve kasnije posljedice.

Prijatelj se plašio najgorega. Nakon što je Njemačka priznala Sloveniju i Hrvatsku, pripomogla je, kao što je bio uvjeren, da se uništi jugoslavenski okvir; pitao se što će onda nastati od Bosne i Hercegovine? Da je "jugoslavenski okvir" bio načet još prije Titove smrti, načele su ga unutrašnje i vanjske snage koje su sezale od egoizma pojedinih republika preko nacionalističkog cvjetanja "hrvatskog proljeća" kao i

Miloševićeve "revolucije" i reformske nesposobnosti SKJ, sve do militantnog antikomunizma i antijugoslavenstva u dijaspori, to je kritičkim novinarima u "Vremenu" ili u "Novoj Borbi" bilo dobro poznato. Ali se činilo da se najgore može izbjeći, dok Jugoslavija opstoji kao cjelina. Njezino bi raspuštanje trenutačno izazvalo ratni rizik. Već je srpsko-hrvatski rat donio dovoljno krvi i suza, razaranja i proganjanja, no "finale" u Bosni, kako je Sergije Lukač to nazivao, izmahnulo bi svakoj predodžbi i procjeni. A bilo je dovoljno znakova upozorenja. Nisu li bile dovoljne okrutnosti u balkanskim ratovima na početku 20. stoljeća i onda u ogorčenim bratoubilačkim ratovima za vrijeme Drugog svjetskog rata da bi se ustuknulo od užasa pred svakom igrom s vatrom bosanskog rata?

Sigurno nije bila "igra" ono što se odigralo u vezi priznavanja Hrvatske. Nije se radilo o neupućenosti. Diplomati iz vlastite kuće, poput posljednjeg njemačkog ambasadora u Jugoslaviji Hansjörga Eiffa², upozoravali su Hansa-Dietricha Genschera, njemačkog ministra vanjskih poslova, na posljedice separatnog priznavanja Slovenije i Hrvatske po Bosnu i Hercegovinu. Eiff se plašio – a s njim u biti i svi zapadni ambasadori u Beogradu – da će razvoj događaja u Bosni i Hercegovini izmaći kontroli ako se Jugoslavija ne održi. I podjela Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske, ili pak priključenje Srbiji ili Hrvatskoj, ili čak neovisnost, u postojećim bi granicama pri zamršenim i isprepletenim demografskim odnosima vodili ratu, argumentirao je Eiff. Uzalud. I generalni sekretar Ujedinjenih naroda Perez de Cuellar govorio je o "eksplozivnim posljedicama" ako dođe do separatnog priznanja još prije Božića 1991. godine. On nije generalno dovodio u pitanje pravo na samoodređenje i njegov smisao, ali je upozoravao da u ovom trenutku selektivno priznavanje ugrožava posljednje otoke multikulturalnog suživota u Bosni i Hercegovini i u Makedoniji.³ Uzaludno je bilo i to upo-

² Hansjörg Eiff, *Zehn Jahre deutsches Konfliktmanagement im früheren Jugoslawien*, u: Rafael Biermann (izd.), *Deutsche Konfliktbewältigung auf dem Balkan*, Baden-Baden 2002, str. 159

³ Helmut Lippelt, *Jugoslawiens Tragödie*, str. 256

zorenje. Na kraju je i bosanski predsjednik Izetbegović osobno požurio u Bonn da bi odvratio kancelara Kohla od priznanja. Ako Slovenija i Hrvatska istupe iz Jugoslavije, tako je Izetbegović zapisao u svojim memoarima,⁴ Bosna neće ni pod koju cijenu ostati u krnjoj Jugoslaviji ili čak ostati dio velike Srbije. Bosanski bi Muslimani u slučaju nužde Bosnu branili i oružjem. Ali u Bonnu Kohla nije pokolebao, nije ga uspio potaknuti da nešto učini.

Na kraju je arbitražna komisija, s Francuzom Badinterom na čelu, a koju su sazvali Europljani, pozvala hrvatskog predsjednika Tuđmana da do priznavanja Hrvatske ishodi promjenu Ustava koja će Srbima u Hrvatskoj zajamčiti dalekosežna manjinska prava. O ponovnoj uspostavi konstitutivnih prava Srba nije bilo ni riječi. Tuđman je obećao. Sve je to ostalo samo na izjavama. I Njemačka se vlada zadovoljila Tuđmanovim obećanjima. Nakon provođenja priznanja u djelo, nitko više nije pitao. O pravu Srba u Hrvatskoj na samoodređenje nije bilo govora. Nisu imali to pravo. Takvo je bilo mišljenje voditelja Odjela za Jugoslovensku Europu u Ministarstvu vanjskih poslova, Michaela Libala, oslonjeno na međunarodnu pravnu stručnu ekspertizu. Obrazloženje: načelo teritorijalnog integriteta prenosi na hrvatsku vladu autoritet i nad svim područjima koja nastanjuju Srbi⁵. Pravo na samoodređenje imaju samo pojedinačne republike, ne narodi ni nacije.

Bosansko se pitanje alarmantno razvijalo već ranije, u jesen 1991. godine. Vođa bosanskih Srba, Radovan Karadžić, zasuo je bosanske Muslimane strašnim prijetnjama. Dijelom javno, ali pretežno u telefonskim razgovorima s osobama svog povjerenja. Bosanski sigurnosni službenici prisluškiivali su i snimali razgovore i snimljeni materijal neposredno davali dalje "zapadnim velikim silama". O tome izvještava

---

⁴ Ana S. Trbovich, *A Legal Geography*, str. 224

⁵ Michael Libal, *Limits of Persuasion. Germany and the Yugoslav Crisis, 1991-1992*, Westport/Connecticut 1997, str. 9. Na stranicama 115-116 Libal objašnjava da nove nacionalističke manifestacije pod Tuđmanom nisu bile razlogom da se ponovnom rođenju hrvatske države ne uskratiti podrška protiv Srba. Tuđmanove bosanske planove ne spominje.

Florence Hartmann u svojoj knjizi "Mir i kazna".⁶ Hartmann je bila glasnogovornica i savjetnica za Balkan Carli del Ponte, glavnoj tužiteljici Haškog tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, a uvid u snimke Karadžićevih telefonskih razgovora imala je u Tribunalu. Ovdje samo jedan primjer: "Oni (vođe bosanskih Muslimana) ne shvaćaju da će doći do prolijevanja krvi i da će Muslimani biti protjerani. . . Ti će ljudi nestati kao od potresa ako (nakon raspada Jugoslavije) ustraju na bosanskoj nezavisnosti" (Karadžić, 15. listopada 1991. godine). Drugim riječima: bosanski su Muslimani stajali na putu srpskim planovima podjele. I hrvatskim. Tuđman je pripremao separatnu hrvatsku državu unutar Bosne i Hercegovine. Upregnuo je nacionalističke usijane glave svoje sestrinske stranke HDZ u Bosni i Hercegovini i osvojio je. Dostadašnji predsjednik Stjepan Kljuić lišen je vlasti, na njegovo je mjesto, na vrh, uzdignut oportunist, Tuđmanov vjerni sljedbenik Mate Boban. Time su stvorene pretpostavke za vlastitu, hrvatsku tvorevinu unutar Bosne i Hercegovine. 3. srpnja 1992. godine Boban ju je i formalno krstio kao "Herceg-Bosnu". Dvije su stvari odlikovale nekadašnjega komunističkog funkcionara: od početka je "Herceg-Bosnu" promatrao u Tuđmanovom smislu kao prvi stupanj pripojenja matičnoj zemlji Hrvatskoj i pokrenuo ono fanatično neprijateljstvo prema islamu koje je uskoro od središnje Bosne napravilo krajolik krvi, suza i koncentracijskih logora. To ga je na neko vrijeme dovelo na stranu srpskog vođe Radovana Karadžića, jer je Boban u njemu prepoznao "brata u Kristu". Boban i Karadžić čak su se susreli u Grazu da bi raspravljali o suradnji protiv bosanskih Muslimana, no na kraju su se njihovi putovi opet razdvojili, vjerojatno zbog razlika u pogledu budućnosti Mostara. Hrvate je njihov put vodio prema uništavanju i progonu bosanskih muslimana iz doline Lašve i okolnih područja, sve do masakra u Ahmićima i u Stupnom Dolu (travanj 1993), Srbe u razaranje Sarajeva, zajedno s dušom grada, i na kraju do pakla u Srebrenici i nepojmljivog ubojstva oko

⁶ Florence Hartmann, *Peace and Punishment*; srpsko izdanje: *Mir i kazna*, Beograd 2007, str. 114

osam tisuća Muslimana, a na zapovijed generala Mladića (srpanj 1995. godine).

U studenome 1993. godine Milošević više nije tajio svoje planove. U razgovoru s Tuđmanovim pouzdanikom Šarinićem izjavio je: "Sasvim vam otvoreno kažem da ću sa Srpskom Republikom u Bosni, koja će prije ili kasnije postati dio Srbije, srpsko nacionalno pitanje riješiti 90 posto, i to jednako tako kao što je Tuđman s Herceg-Bosnom riješio hrvatsko nacionalno pitanje"⁷. Tako je, dakle, Bosna trebala biti ras-trgana između Srbije i Hrvatske. Konstelacija bosanskih ratova od 1992. do 1995. godine bila je 1995. već dugo programirana.

Vratimo se još jednom u završnu fazu priznavanja Hrvatske. Petog studenog 1991. godine Tuđman je ponovo bio u Bonnu, taj put u pratnji svoga diplomatski posebno iskusnog savjetnika Marija Nobila.⁸ Glavna tema: skorašnje priznanje Hrvatske i Slovenije. Kohl i Genscher obećali su da će još do Božića (1991. godine) donijeti pozitivnu odluku i povući za sobom što je moguće više ostalih zemalja. Kancelar Kohl dao je poticaj: hrvatski kardinal Kuharić mogao bi zamoliti Papu da u tom smislu izvrši pritisak na Poljsku. Vatikan je ionako aktivan. 26. studenoga – kako izvještava Mario Nobilo u svojoj knjizi "Hrvatski feniks" – kardinal kurije Sodano okuplja veleposlanike Engleske, Francuske, Belgije, Italije, Austrije i Savezne Republike Njemačke da bi im uručio apel Svete Stolice da Sloveniju i Hrvatsku priznaju u roku od mjesec dana. Njemački, austrijski i talijanski ambasadori ističu da njihove vlade ionako stoje neposredno pred tom odlukom.⁹

U daljnjem toku njemačko-hrvatskog sastanka 5. studenoga 1991. godine u Bonnu, Tuđman je Kohlu pokušao objasniti teritorijalno načelo Velike Srbije: ako bi Beograd nastavio s odgovarajućim planovima u Bosni i Hercegovini, Hrvatska bi se umiješala radi obrane Hrvata u

---

⁷ Ibidem, str. 112

⁸ Mario Nobilo, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata, 1990-1997*, Zagreb 2000, str. 160

⁹ Ibidem, str. 173

Bosni i Hercegovini. Predsjednik ističe neophodnost međunarodnog posredovanja kako bi se u Bosni i Hercegovini povukle "pravedne granice". Bosna treba kao "komadić zemlje" razdvojiti Srbiju i Hrvatsku. Ni Tuđmanov pouzdanik Mario Nobilo ne izbjegava zaključak da bi takav plan značio građanski rat u Bosni i Hercegovini.¹⁰ Ostaje neobjašnjivo kako je, u takvim okolnostima, njemačka vlada mogla dalje forsirati priznavanje Hrvatske. Ne samo što je, kao i njezini prethodnici, imala obavezu prema istočnoj politici i završnim helsinškim aktima, što su je obavezivala načela odustajanja od sile i nepovredivosti granica, nego je ta načela potvrdila još početkom kolovoza 1991. godine kada je Genscher, zajedno sa svim ministrima vanjskih poslova Europske zajednice, upozoravao na opasnost svake promjene i unutrašnjih granica u nekadašnjoj Jugoslaviji. Ipak su Kohl i Genscher isključivo gledali na Srbiju. Uporno su tvrdili da priznavanje Slovenije i Hrvatske promiče mir, jer da Jugoslavensku narodnu armiju upućuje na ograde i internacionalizacijom sukoba oduzima temelje agresiji. Ambasador (izvan službe) Eiff vjeruje da je u svakom slučaju postojala jedna varijanta politike priznanja, da se slijedio plan Europske zajednice, koji je predložio lord Carrington, i da je uređivanje svih problema – uključujući Bosnu i Kosovo – stavljeno ispred priznavanja zainteresiranih republika.¹¹ To bi sigurno iziskivalo puno vremena i strpljivosti. Slovenija je odbila plan, Srbija je igrala na vrijeme. No, da je pritisak na Bosnu i Hercegovinu na to da sa svoje strane zahtijeva neovisnost, prema Eiffu, ublažen, miroljubivo bi rješenje za Bosnu imalo šansu kakva nakon priznavanja Hrvatske više nije postojala.

Nije bilo miroljubivog rješenja. Ipak je papir sa sažetkom osnovnih gledišta Ministarstva vanjskih poslova, koji vidljivo nosi rukopis nadležnog stručnjaka za Jugoistočnu Europu, Michaela Libala, iznio veliku pohvalu dalekovidnosti njemačke diplomacije, jer da je Njemačka "ra-

¹⁰ Ibidem, str. 162

¹¹ Hansjoerg Eiff, *Zehn Jahre deutsches Konfliktmanagement*, str. 159

nije i temeljitije nego većina njezinih partnera i saveznika shvatila" da je srpska politika raspad Jugoslavije učinila nezaustavljivim. Papir sa signaturom spisa potječe iz ožujka 1993. godine, dakle, iz vremena kada je u Bosni i Hercegovini odavno divljala ratna furija. Tuži se da međunarodno priznavanje Bosne nije – kao u hrvatskom slučaju – "djelovalo prigušujuće na srpsku agresivnost". Srbija je, na žalost, s pravom računala na to "da međunarodna zajednica ne bi bila spremna novu državu učinkovito zaštititi od razaranja". A Hrvatska? I Tuđmanovi planovi? Nije se moglo raditi o tome da se srpska uloga prikaže bezazlenijom. Ali je u pozicijskom papiru jednostranost tjerala mak na konac. Libal je kasnije postao poznat kao autor knjige koja opravdava njemačku politiku u jugoslavenskoj krizi.¹²

I njemački kancelar Kohl u ljeto 1993. godine, nakon susreta na vrhu G7 u Tokiju, sasvim pod dojmom "dramatičnog zaoštavanja na ratnom poprištu Bosne i Hercegovine", sâm je došao do sasvim realističke prosudbe: "Po prvi puta / u Tokiju / postalo je sasvim jasno i nedvosmisleno potcrtano: Srbi i Hrvati ne smiju očekivati da bismo mi, G 7, još i honorirali rezultat nasilnih promjena granica i etničkih čišćenja", stoji u njegovim "Sjećanjima".¹³

"Najteži prigovor njemačkoj politici priznanja ide dotle da je svojoj hrvatskoj politici dala karakter modela, da je ignorirala posljedice za Bosnu i Hercegovinu. Savezni kancelar Kohl i ministar vanjskih poslova Genscher nose punu mjeru sukrivnje za naglu etnizaciju i krvavu eskalaciju u regiji", piše Bruno Schoch.¹⁴ Odjednom je čitava Europska zajednica i nakon priznanja Hrvatske postala svjesna propusta i opasnosti u pogledu Bosne i Hercegovine, ali je kao rezultat proizašlo samo pogoršanje stanja. Badinterova je arbitražna komisija preporučila refe-

¹² M. Libal, *Limits of Persuasion*, v. raniju napomenu

¹³ H. Kohl, *Erinnerungen*, sv. 3, str. 602

¹⁴ Bruno Schoch, *Anerkennung als Ersatzhandlung. Ein kritischer Rückblick auf die deutsche Jugoslawienpolitik*. U: Peter Schlotter et. al (izd.) *Der Krieg in Bosnien und das hilflose Europa*, Frankfurt am Main 1992, str. 43

rendum – da se vidi žele li ljudi u Bosni i Hercegovini neovisnost ili ne žele. Komisija je postavila uvjet da u sve tri nacionalne skupine – Srbi, Hrvati, Muslimani – dovoljno ljudi preda svoje glasačke listiće. EZ je, međutim, kada je stigao rezultat, preferirala ignoriranje činjenice da je većina jedne od tri skupine, Srbi, bojkotirala glasanje. Time je rezultat bio ne samo fatalan nego i ilegalan. Ustav Bosne i Hercegovine iz 1990. godine, koji se temeljio na nekoj vrsti običajnog prava, predviđao je u više dopuna da u republici BiH, s tri nacionalne jedinice, zaključke ne smije donijeti samo jedna, ili dvije skupine zajedno, protiv treće. Već je Memorandum o neovisnosti, koji je u bosanskom parlamentu donesen u jesen 1991. godine, bio nelegalan, jer Srbi nisu sudjelovali u njegovom donošenju. To se moglo znati. I kada se govori o nacionalnim "jedinicama", treba biti jasno da je Bosna i Hercegovina velika tepih-krpara, sastavljena od nacija i narodnosnih skupina, međusobno isprepletenih, izmiješanih ženidbama i poviješću, a razdvojenih više socijalnim i vjerskim kriterijima, nego etničkim. Načelo teritorijalnog integriteta nikada se nije moglo uračunati.

Prvog ožujka 1992. godine referendum u Bosni i Hercegovini još nije bio sasvim zaključen. U Sarajevu su pucali na srpsku svatovsku povorku na putu kroz muslimanski kvart u središtu grada. Jedan mrtav, jedan ranjen – pravoslavni svećenik. U trenutku su narasle napetosti, ljudi su podizali barikade, okružili su ih ratni gnjev i strah od rata. Što je tada počelo, jednom je rečenicom rezimirao Misha Glenny, reporter BBC-a i analitičar jugoslavenskih ratova: "Čitava je regija živa ispečena na žaru na otvorenoj vatri".¹⁵ Slika kolektivne mahnitosti našla je analogiju u pojedinačnoj stvarnosti. U Hercegovini, kod Loznice, gdje je otac morao promatrati smrt svojeg sina u plamenu.

Post scriptum: Sugovornicima kojima sam dao na čitanje ovaj rukopis, najčešće se nametalo pitanje: zašto je njemačka vlada pod Kohlom i Genscherom dopuštala hrvatskom predsjedniku Tudmanu da

¹⁵ Misha Glenny, Jugoslawien. Der Krieg der nach Europa kam, München 1993, , S. 274

radi što ga je volja, čak ga je i podržavala, premda je poznavala njegove planove prema Bosni i Hercegovini. Jasni odgovori na to pitanje još nisu mogući. Moguće je navesti samo niz izvedenica i pretpostavki. Evo ih nekoliko:

– To je nadilazilo Kohlove i Genscherove snage, i nisu bili dorasli zadaći "menadžeriranja" sukoba u Jugoslaviji; imajući doduše iskustva iz istočno-zapadnog sukoba, o Balkanu su malo znali ili nisu imali pojma, a osim toga ih je apsorbirala drama njemačkoga ponovnog ujedinjenja.

– Genschera su iznenadile okrutnosti u tom ratu, do kojih je došlo (na primjer Vukovar), i time je pitanje krivnje za njega jednom zauvijek riješeno.

– Prenošenje prava na samoodređenje s Njemačke na Hrvatsku temeljilo se na zabludi: umjesto demokratskog načela, Njemačkoj je podmetnuto etničko.

– Vezanje mišljenja u parametre hladnog rata: Hrvatska je bila Zapad, jer je katolička i jer je i nadalje imala ulogu žrtve. Srbija je slovila kao Istok, bizantinska, "kasnokomunistička". Strategijski jasne fronte.

JANKO BOBETKO I OPERACIJA "ŠAKAL"

Jeste li čuli za operaciju Šakal? Hrvatski Čagalj. U opsežnoj literaturi o jugoslavenskim ratovima skoro nije ni spomenuta. Neobičan fenomen. Hrvatska je povelala niz vojnih pohoda, pothvata, a svaki je od njih dobio ime: Tigar, Maslenica. Medački džep, Bljesak, konačno – Oluja. I svaki je od njih više ili manje intenzivno povezan s imenom nekog generala, ovdje s Jankom Bobetkom. "Šakal"? Ta je operacija tijesno s njim povezana, bio je to njegov pothvat. Sâm ju je opisao, pod tim imenom, u svim pojedinostima i tako točno, s vojnim pripremama i strukturama napada, da je liberalni hrvatski list "Feral Tribune" – koji je u međuvremenu prestao izlaziti – imao neugodan predosjećaj da bi Bobetko – kada bi netko pročitao knjigu – mogao biti optužen, ili u Hrvatskoj za odavanje vojne tajne ili u Den Haagu za sudjelovanje u ratnim zločinima. Tako je u svojoj knjizi "Sve moje bitke" otvoreno položio karte na stol; knjigu je pisao da bi samome sebi podigao spomenik.

Zašto je "Šakal" naišao na tako malu pažnju, teško je objasniti. To uopće nije obrazloženo, jer je operacija bila prvi hrvatski vojni prodor na teritorij Republike Bosne i Hercegovine, s ciljem da neke njezine dijelove protupravno pripoji Hrvatskoj. Ali, prije svega: operacija je startala samo tri mjeseca nakon međunarodnog priznanja Hrvatske koje je ipak bivšu Jugoslaviju trebalo približiti miru. I Bobetko se, dakako, bavio razlozima i argumentima. Upravo su u ožujku i travnju

1992. godine bosanski Srbi pod svojim vodama Karadžićem i Mladićem počeli napadati bosanske gradove, od Bosanskog Broda preko Bijeljine, Zvornika i Višegrada do Prijedora, osvajati ih i etnički "čistiti". Za tu su svrhu priskočile i paravojne bande iz Srbije, udarile su, prijetile požarom i ubijale. Zbog svoje brutalnosti u svijet su ponijele imena kao "Arkan" i "Tigar". Koliko su daleko htjele prodrijeti na jug?

Šestog travnja 1992. godine Europska zajednica i SAD priznale su Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu, neovisnu državu. 10. travnja, tri dana kasnije, general Bobetko je od predsjednika Tuđmana dobio ovlasti za vojnu akciju koja je trebala ući duboko u Bosnu i Hercegovinu. U drugu državu. Zemlje Europske zajednice još su u mjesecu ožujku svečano objavile da će se suprotstaviti svakom pokušaju podrivanja teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Bobetko, punašan, samodopadan, svjestan moći, bio je u to doba Tuđmanov najvažniji vojni savjetnik, kao i savjetnik ministra obrane Gojka Šuška. Rođen 1919. godine kod Siska, južno od Zagreba, Bobetko se 1941. godine priključio Titovim partizanima nakon što su članovi njegove porodice pali kao žrtve ustaškog terora. Pošao je životnim putem profesionalnog oficira. Jugoslavenska narodna armija (JNA) isključila ga je 1971. godine zbog njegovog sudjelovanja u "hrvatskom proljeću", ali ga je vojska nove hrvatske države primila raširenih ruku.

U proljeće 1992. godine Bobetko je stekao uvjerenje da su "četnici", kako su općenito nazivali srpske vojnike, zajedno s jedinicama JNA, dovoljno jaki da bi sa sjevera mogli prodrijeti do hrvatske obale. Posljedica toga bila bi da bi Dubrovnik na jugu mogli odsjeći od sjeverno položenih hrvatskih dijelova sa Splitom i Zadrom. Bio je uvjeren da Hrvatskoj prijeti smrtna opasnost. Kako su mu prilike bile poznate s lica mjesta, Bobetko je ponudio da pod imenom "Šakal" preuzme obranu priobalnog područja, uključujući južnu Hercegovinu i napadačke operacije koje iz toga proizlaze. Ministru obrane koga je potražio uvečer 10. travnja 1992. godine objasnio je da je to jako hitno. Gojka Šuška

brzo je uvjerio i oko 21, 30 h istog dana obojica su se obratila predsjedniku Tuđmanu. Bobetko je, kako se u njegovoj knjizi može pročitati, objasnio situaciju i dodao da najhitnije treba osigurati čitavu dolinu Neretve, na obje strane rijeke, od ušća – najmanje do Mostara. U lučkom gradu Ploče htio je postaviti svoj Glavni stožer. Bilo mu je potrebno predsjednikovo opunomoćenje da bi na funkciju mogao stupiti kao glavnokomandujući "južne fronte". Samo sat kasnije dokument je imao u rukama. Kopiju s oznakom mjesta i vremena, Tuđmanovim potpisom i predsjedničkim grbom u zaglavlju pisma, Bobetko je objavio u svojoj knjizi "Sve moje bitke".¹ Već 11. travnja 1992. godine stigao je u Ploče, malo kasnije krenule su njegove naredbe podređenim službama uključujući i mornaricu; potrajalo je nekoliko dana dok njegov borbeni stroj nije u potpunosti krenuo.

Bobetko nije imao smetnji da gradonačelnicima i općinama južne Hercegovine naloži mobiliziranje svih resursa. Arogantan čin, jer su dotična civilna nadležstva, od kojih je to tražio, bila organi države Bosne i Hercegovine i nije poznato da li se Izetbegović s Tuđmanom sporazumio oko neograničene zapovjedne vlasti hrvatskog generala. Vojno su kratkoročno bili saveznici protiv bosanskih Srba. General, kojem nije bilo dovoljno to kako je predstavljao vlastite kvalitete i sposobnosti, obradovao se visokom ugledu koji je uživao kod ljudi na "hrvatskim područjima" – dakle, u zapadnoj Hercegovini, na desnoj obali Neretve. Bio je, kako se sam izrazio, ponosan na to da za Hrvatsku očuva "dio njezinog prostora".² Ali što bi nastalo od Hercegovine, pitao se u teatralnoj zabrinutosti, ako bi "četnici", Srbi, ostali sa svojim snagama na lijevoj obali Neretve, u Tasovčićima, Prebilovcima i Klepcima, "kao čir koji je duboko prodro u tkivo hrvatskog naroda?" Čireve općenito treba odstraniti, operacijom otkloniti

Napadački su planovi Janka Bobetka ciljali na Prebilovce, Tasovčiče

¹ Janko Bobetko, *Sve moje bitke*, Zagreb 1996, str. 202

² *Ibidem*, str. 248

i Klepce. Planirao je "koncentriranom vatrom" uništiti neprijateljske artiljerijske položaje na području "kosturnice". "Kosturnica" je spomenkapelica u Prebilovcima o kojoj će još biti govora. Navodi angžirane snage: postrojbe regularne hrvatske vojske (HV), jedinice tvorevine "Herceg-Bosne", dakle vojnog sredstva Tuđmanove stranke HDZ u Bosni i Hercegovini (HVO), te borbene jedinice Hrvatske stranke prava (HOS), koje su pod Dobroslavom Paragom izravni nasljednici ustaša. Bobetkove udarne snage su po svojoj vojnoj kvalifikaciji bile ne poblize definirane "diverzantske skupine". Noću su se prebacivale na istočnu obalu Neretve da bi neprimijećeno zauzele položaje u blizini sela koja će napasti.

Početak napada: 7. lipnja 1992. godine oko četiri sata, slogan "Omega".

Geografija neretvanskih krajolika pojavljuje se u Bobetkovim operacijskim planovima kao u turističkim vodičima. Močvare Hutovo, nekada veliko, važno područje zaštite prirode, polazna su točka za klin napada koji se treba probijati prema sjeveru kroz zavičajno selo mog prijatelja iz studijskih dana. Zauzimanje Čapljine bilo je za Bobetka prvi test uspjeha njegovih postrojbi. Zato "neprijatelja" predstavlja jačim nego što je bio, jer je garnizon JNA od 300 ljudi već davno zatvoren i oni su iznenadno odletjeli eskadrilom helikoptera JNA. Ipak, "rat sada juri preko jugozapada Bosne i Hercegovine kao tornado", kao što zapauža holandski sociolog Mart Bax, "jedinice Hrvatske vojske i milicije BiH Hrvata u najkraćem su roku čitavu regiju očistile od Srba". Čapljina je ubrzo postala grad "slobodan od Srba". Međutim, mir se tamo nije vratio. Franjevci koji su 1970- ih godina vjersku prevlast izgubili u korist mostarskog biskupa hitno su sada natrag uzeli "svoju" katedralu; to nije išlo bez oružanih sukoba – kao kasnije u Mostaru. Slijedeće, 1993. godine, muslimanski dobrovoljci zahtijevaju vlast nad Čapljinom, radi čega su napali skladište oružja bosanske teritorijalne obrane i opljačkali ga. Napetosti između Hrvata i Muslimana se zaoštravaju. Ra-

dijski izvještaji iz Zagreba raspiruju žar kada upozoravaju na opasnost od terorističkih božjih ratnika s Bliskog istoka. Mudžahedini s novcem i oružjem zaista su aktivni na Neretvi i u to su vrijeme jedina pomoć u koju su se bosanski muslimani mogli pouzdati. Bosanski predsjednik Izetbegović, sam tvrdi musliman, nikada nije tajio da u Bosni želi sagraditi "božju državu" – zacijelo drugačiju, a ne mudžahedinsku.

No, Bobetkov vojni pohod "Šakal" u ljeto 1992. godine najprije je imao za cilj izaći preko Čapljine na Počitelj, nekada slikovitu enklavu orijentalne arhitekture; minaret i džamija blještavo bijeli, podignuti 1563. godine, uzdižu se prema stijenama neretvanskog prokopa. Iznenaden, zadivljen, ganut, stajao sam 1953. godine pred tom slikom. Do danas mi je ostala u sjećanju. Tamo je redatelj Helmut Käutner snimio dijelove svoga glasovitoga partizanskog filma "Posljednji most" (1953). Kao da je (1992. godine) "Otomanski grad-muzej na Neretvi" pogodio potres, piše holandski sociolog: "Stanovništvo je odvezeno u zarobljenički logor. Više nema traga bogatoj muslimanskoj tradiciji. A zapravo je to i bio plan, jer je Počitelj trebao postati katolički grad što će se između ostaloga demonstrirati podizanjem moćnoga franjevačkog križa na vrhu najvišeg uzvišenja nad mjestom".³

Razaranje uzduž Neretve je neograničeno. Ostatak JNA, po broju nevelik, dezorijentiran i demoraliziran, morao se povući, većina seoskih stanovnika nagnala se u bijeg prema sjeveru. Počelo je pljačkanje i palež. Prebilovci su još i danas, s iznimkom nekoliko manjih novogradnji, ruševina. Pravoslavni manastir u Žitomislčićima, svjedočanstvo srednjovjekovne graditeljske kulture sjajnog značenja dignut je u zrak, kao kasnije i mostarska pravoslavna katedrala; u zrak su Srbi dignuli važnu džamiju u Foči, jednako tako i Hrvati četiri džamije u Stocu. Hrvati

³ Mart Bax, Warlords, priests and the politics of ethnic cleaning: case-study from rural Bosnia Hercegovina. U: Ethnic and Racial Studies, svezak 23, London 2000, str. 16 i 20. O razaranju Počitelja vidi i: Michael A. Sells, The Bridge betrayed, Religion and Genocid in Bosnia, University of California Press, Los Angeles 1998, str. 104.

su se također, kao i Srbi, malo sustezali prilikom uništavanja islamske arhitekture u Sarajevu ili u Banjaluci.

Jedan je vojnik koristio sramotne čine da bi sastavio pjesmu o popularnom generalu Bobetku, prostačku, izražajnu. Bobetko je tu pjesmu zacijelo shvaćao kao svjedočanstvo svoje slave i unio ju je u svoju knjigu:

"Nije majka rodila junaka
Ko je majka generala Janka
Dok je sunca Srbi će ga kleti
Što im stuče vojsku na Neretvi
Spržio im Klepca i Gnjilišta
Bila sela sada nema ništa
Prebilovci selo na zlu glasu
Sad po njemu divlje svinje pasu"

Novica je nakon bosanskih ratova još jedanput bio u Loznici, u svojem selu u koje sam prije više od pola stoljeća k njemu svratio kao gost. U svojoj knjizi "Srpske jame kod Prebilovaca" napisao je: "Loznica je opustjela, mrtvo selo. Strah vas obuzme ako prolazite među ruševinama uzduž dvorišta koja su obrasla korovom i šibljem. Zmije traže sunce. Čovjek bez riječi gleda srušene zidove kuća u kojima je nekada otkucavao život. Posvuda se čuje zov sove ili lupanje ptice krilima koja se izgubila negdje u noći. Onda opet posvuda zavlada tišina. Grobna tišina". Oprostio se. Loznica je obrasla. Divlje obrasla. Najnovije fotografije to pokazuju.

Tko će to podnijeti? I kako? Dva puta u pedeset godina rat, ubojstva, smrtni udari protiv mog naroda, protiv moje obitelji, dva puta unutar ljudske dobi progon i izgon, mutatis mutandis od istih snaga. Njegove idejno-političke stavove kao posljedicu rata oko raspada mogu prosuđivati samo prema onome što je napisao, i tko može sa sigurnošću reći je li to točna slika. O Miloševiću se nije izjasnio. Šešelja, vodu srp-

skih radikala koji se sam predao Haškom tribunalu, odbio je. O generalu Mladiću i o srebreničkim ubojstvima u knjizi nije ništa napisao. Vidljivo je, međutim, njegovo slaganje s Memorandumom SANU o žrtvenoj ulozi Srbije u povijesti i o njezinom zakidanju pod Titom. Novica se zatvorio u pozicije 19. stoljeća, u jedinstvu naroda, crkve i države prepoznao je jedino jamstvo budućnosti. Isključio je samokritička razmišljanja. Njegov je gnjev prema hrvatskom katolicizmu išao tako daleko da je okrivio Rim i papu da su kod Hrvata pothranjivali genocidni impuls protiv Srba.

Početak 1960-ih godina članove porodica žrtava kraških spilja pogodila je nova nevolja. Duboki su ponori zabetonirani. Čini se da je time nestala svaka nada da bi se barem nekima od mrtvih priredio dostojan pokop. Komunistički režim nije htio iznova potpaliti stare emocije ni ometati idilu "bratstva-jedinstva", premda se u međuvremenu rasplinula u iluziju. Godine 1989, na kraju komunizma, rođaci žrtava iznova su postavili zahtjev za otvaranje jama. Godinu dana kasnije iz okružnog je središta, iz Čapljine, stiglo odobrenje. Počeo je neobičan zajednički rad koji je izgledao sablasno. Vođeni speleolozima mladi muškarci i žene spustili su se pomoću užeta u pljesnive dubine masovnih grobova. Tome je prisustvovao Milenko Jahura, beogradski advokat – u jami Šurmanci je izgubio velik dio svoje obitelji – i izvještavao o događaju. Ispod kamenja i nanosa – koje su izvršitelji zločina naknadno nabacali – našli su bodljikavu žicu i lance, kojima su žrtve bile vezane jedna uz drugu, kao i sitnice koje su nadživjele vrijeme. I našli su kosti, kosture. Za identifikaciju više nije bilo ničega. Ali su za pravoslavne vjernike najvažniji bili kosturi, simboli mučeništva hercegovačkih Srba. Tako su za sve poginule iz jama u Prebilovcima simbolički podignuli kapelicu, s kriptom, koja je ponudila prostor za sarkofag u koji su položene kosti. Tamjan, pjevanje, srpski patrijarh Pavle posvetio je mjesto sjećanja, tisućama koje su pristigle iz bliza i iz daleka podario je blagoslov 4. kolovoza 1991. godine. Samo godinu dana kasnije sve je pretvoreno u prah i pepeo. Odvažni Bobetkovi borci razorili su kapelicu i kriptu,

ostatke digli u zrak, poravnali mjesto, kosti očito rasuli u vjetar. Kosturnica je "završila" u pozdravnom govoru hrvatskog generala. Najprije uništiti ljude, a onda mjesta žrtava. Ništa ne smije podsjećati na zločine počinilaca. To se naziva "dovršen posao".

Udruženje rođaka koji su ostali iza mrtvih i potomaka žrtava hrvatske politike u istočnoj Hercegovini, "Srpsko nacionalno društvo Prebilovci", vladi u Zagrebu obratili su se s molbom da ih obavijesti o tome gdje se nalaze kosti mučenika koje su bile pohranjene u sarkofagu u crkvi za sjećanje za pravoslavne vjernike. Pitali su i za stvari koje su pripadale mrtvima iz kraških jama. 25. rujna 2006. godine hrvatsko Ministarstvo za vanjske poslove i europske integracije odgovorilo je Srpskom društvu u Prebilovcima. U njemu među ostalim stoji: "U pogledu navodnih zločina i patnji pripadnika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini upozoravamo da se kod navedenih stvari radi o teritoriju druge suverene države i da, uza svo dužno poštovanje prema žrtvama, moramo konstatirati da Republika Hrvatska ni na koji način nije nadležna za stvari koje ste naveli". A Janko Bobetko – zar hrvatski general nije u Hercegovini ostavio nikakve tragove?

Takvo što čuti 2006. godine iz Ministarstva za vanjske poslove, koje još resi naslov "za europske integracije" – to je kao da su Nijemci Ruse i ostale narode koje su napali odbili napomenom: "Žao nam je, ali nismo nadležni za ratne štete kod vas". Tolika bezosjećajnost naspram očitom oskrvnuću mrtvih mora utoliko više začuditi ako se poznaju trajna nastojanja "Narodnog saveza brige za njemačke ratne grobove". Svuda gdje su njemački vojnici pali u neprijateljskoj zemlji njihovi su posmrtni ostaci, gdje god je to bilo moguće, ekshumirani i pokopani na zajedničkim grobljima. Kako radovi stoje pod motom "Pomirenje preko grobova, rad za mir", nekadašnje su neprijateljske zemlje, prije ili kasnije, dale odobrenje za to. A katolička se Hrvatska, kandidat za EU, zatvara za svaki razgovor o oskrvnuću mrtvih u Prebilovcima i oko njih.

General Janko Bobetko, projektant i izvršilac operacije "Šakal" u Hercegovini, svoju je misiju još jedanput potvrdio 1994. godine kada je hrvatskom ministru vanjskih poslova, u pisanom obliku, potvrdio odlazak svih hrvatskih borbenih postrojbi iz "doline Neretve južno od Mostara". Tamo su bili od 1992. godine. Potvrđivanje je bila krajnja nužnost, jer je međunarodna javnost odavno postavljala pitanje – i to sve hitnije – da je u Bosni trebalo potražiti postrojbe regularne Hrvatske vojske. Skandalozni napadi na konvoje s opskrbom za muslimansko stanovništvo u Bosni, s ubojstvima i pljačkom, dali su povod za istraživanje, a masakr Muslimana u dolini Lašve i etnička čišćenja potakli su Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda da zaprijeti sankcijama s teškim posljedicama. Mario Nobile, već citirani diplomat, za zločine nad Muslimanima proglasio je, doduše, odgovornima u prvom redu fanatične "kriminalce i švercere" iz redova bosanskohercegovačkih Hrvata, ali je punu mjeru odgovornosti dodijelio i "Zagrebu", to znači Tuđmanovoj vladi. Da na kraju ipak nisu uvedene sankcije, kaže Nobile, Hrvatska treba zahvaliti prije svega Njemačkoj. Njemačka, doduše, nije za to nagrađena, kao što će uskoro pokazati napadi na život njemačkog administratora Europske unije u Mostaru, Hansa Koschnicka.

NAPADI NA "MOST" – I NA HANSA KOSCHNICKA

U strahu sam očekivao taj trenutak, nadajući se da do njega nikada neće doći. Ali kada je stigla vijest o razaranju staroga mostarskog mosta – građevina je razorena paljbom, njezini su dijelovi, koji su predstavljali povijest, otkinuti i popadali u Neretvu – to kao da me u srce probolo. Dogodilo se to 9. studenoga 1993. godine. Uvijek iznova 9. studenoga. Prijatelji su se čudili, moja im se potresenost zbog jednog mosta činila neobičnom. "Zar ti je most važniji od ljudi?" pitao me jedan od kolega u Washingtonu, odakle sam kao dopisnik izvještavao za "Die Zeit". Neumjesno, nedopustivo pitanje. Stari most je bio srce grada Mostara. Više od toga. Divili su mu se milijuni ljudi. Značio je nešto milijunima ljudi iz tolikih zemalja, jer svatko tko je iz daljine vidio njegov bijelosivo svijetleći strmi luk, ili je s vrha luka pogledao u zeleno svjetlucajući bistru vodu Neretve, ponio je sa sobom nešto važno: most je bio dio tkiva koje nas opasuje kao povijest. Naraštaji su ga njegovali i pružali dalje kao živu baštinu. Od svoje je izgradnje 1566. godine za svaki naraštaj bio neophodan dio organizma, bio je poveznica između dva dijela grada, most između Istoka i Zapada. Sve dok hrvatski topnici, zaslijepljeni nacionalističkim razarajućim gnjevom, nisu odlučili demonstrirati svoju mržnju prema islamu i prema svim bosanskim Muslimanima, bez ustručavanja i nečasno u svojoj zloradosti.

Bio je to već drugi rat u Mostaru, rat u ratu. Najprije, u travnju 1992.

godine, samo tri mjeseca nakon što je Europska unija priznala Hrvatsku i nakon igre s vatrom oko prava na samoodređenje, jedinice JNA, zajedno sa srpskim dobrovoljcima, sjurile su se u Mostar. Hrvati i Muslimani još su zajedno stali u obranu Mostara. To je bilo u doba kada je general Bobetko kovao svoje planove za osvajanje Hercegovine. Tada kada su se Srbi, odbijeni, povukli u planine, ispraznili istočni dio Mostara i bosanski Muslimani nadrlu u prazan, već jako razoren gradski dio. To nije odgovaralo Hrvatima koji su u rukama imali zapadni dio grada. Zahtijevali su čitav Mostar. Željeli su Mostar bez Muslimana – i svoje su oružje uperili protiv dotadašnjih saveznika; bio je to početak 1993. godine. Istočni su Mostar izrešetali do kraja. Protjerano je trideset tisuća ljudi, od toga je deset tisuća "internirano" u logore. Ovdje nećemo opisivati kako su izgledali logori takve vrste, kakve su torture morali podnijeti njihovi stanovnici. Preživjeli su čučali u ruševinama istočnog Mostara, bez vode i električne energije, upućeni na pomoć koja je povremeno stizala probijanjem blokade. Kao đavolji znak koji označava pobjedu na kraju su se na nebo iznad Neretve uzdizali oblaci prašine od artiljerijskih udara na Stari most.

U proljeće 1994. godine uz zapadnu se pomoć oformila hrvatsko-muslimanska federacija što ju je predložila njemačka savezna vlada. U Washingtonu je potpisan sporazum. Na to je Europska unija pokazala spremnost da u Mostar pošalje upravitelja koji će djelotvorno pomoći ujedinjavanju oba dijela grada, glavnog grada Hercegovine. Izabran je Hans Koschnick, nekadašnji bremenski gradonačelnik. Europu bi u žarištu balkanske politike – i balkanskih ratova! – predstavljao njemački socijaldemokrat. Bosanski su se Muslimani radovali i bili puni nade, Hrvati su grizli usne od ljutnje i odbojnosti. Za sebe su htjeli imati čitav Mostar. U vezi s Koschnickom, poznavateljem Jugoslavije po povijesti i po vlastitom nazoru, Hrvate je ipak opterećivala mrlja jer je kao predstavnik SPD-e više puta bio kod Tita. Čovjeka kao što je Koschnick ta "mrlja" nije zabrinjavala. Njegova je zadaća imala visoku političku i moralnu težinu, a on je bio pravi čovjek. Kamo god je došao, ispunio

bi prostoriju, to je bilo poznato još u Bremenu. Govorio je glasno i brzo. Ali se prije svega pokazao djelotvornim i odlučnim, nikada dogmatičnim. Nije bio od onih koji su uvijek željeli imati pravo. Njegova je deviza u Mostaru bila: "Ne pričajte toliko, učinite nešto"! Nije ostavljao dvojbe da s ponovnim ujedinjenjem grada misli ozbiljno, da ima u vidu obje strane i da nije došao s darovima nego da pruži pomoć za samopomoć. Radilo se o školama, bolnicama, stanovima, o infrastrukturi. Europska unija nije škrtarila s investicijskom pomoći. Kada je Koschnick 23. srpnja 1994. godine stupio na dužnost, bilo mu je jasno da će se Stari most ponovo izgraditi.

Nisu prošla ni dva mjeseca, a hrvatski su mu nacionalisti na svoj način iskazali dobrodošlicu. Ispalili su raketu na hotel "Ero" u kojemu se smjestio Koschnick, točno na apartman europskog upravitelja – i pogodili su. Bilo je uvečer, u vrijeme kada je Koschnick uobičajeno već ležao u krevetu. Ali nije toga 11. rujna 1994. godine. S jednim se posjetiocem dogovorio da se nađu u hotelskom baru. Hanzeatski je protestant osjećao da je imao anđela čuvara. Što se tiče počinioca, Koschnick je skoro siguran da je kod atentata svoje prste imao čovjek koji je upravo došao iz Savezne Republike Njemačke: Mladen Naletilić, zvani Tuta, hrvatski emigrant, u Mostaru kolovođa paravojne jedinice. Zapovijedao je kažnjeničkim bataljonom ("Kažnjenička bojna") koji se regrutirao od kriminalaca, zatvorenika – puštenih na slobodu, i stranih plaćenika. U Njemačkoj je Naletilić očito stekao nešto ili čak veću količinu novca, i to najrazličitijim putovima. Pjevanjem na Bodenskom jezeru, u predgrađu Hausen je vodio bordel koji je bio povezan s noćnim klubom. Pod izmišljenim imenom Mladen Veselić radio je za najmanje tri tajne službe: za BND, UDBU i za "Crvene brigade" koje su sloville kao bugarska organizacija. Pričalo se i o vezama s RAF-om i naravno sa CIA. Prema istraživanjima hrvatskog tjednika "Nacional" bio je član emigrantske skupine "Ujedinjeni Hrvati Njemačke", organizacije koja se specijalizirala za ideološki i financijski motivirano njegovanje kontakata s jugoslavenskim gastarbajterima. Prvotno je to bilo

stjecište izbjeglih ustaša-fašista. Krajnje okretan kolovoda "Ujedinjenih Hrvata Njemačke", Mile Rukavina, ubijen je 1968. u Münchenu zajedno s još dvojicom funkcionera; navodno su ga ubili agenti UDBE.

Nije poznato kakvu je ulogu Naletilić-Tuta igrao u emigraciji. Njegova se unosna djelatnost kao pjevača protekla kroz 1970-te i 1980-te godine. Kada je počeo rat u nekadašnjoj Jugoslaviji, vratio se u Hrvatsku. Razvio je bliske kontakte s predsjednikom Tuđmanom i ministrom obrane Šuškom. Za njih je obavljao prljave poslove, kako to stoji u jednom izvoru. Primjer: navodno su Naletilić i njegovi plaćenici ubili Blaža Kraljevića, vođu postrojbi fašističke Stranke prava, premda se ipak kao saveznik borio protiv Srba. No, Kraljević se usuđivao proturječiti Tuđmanu; nije htio surađivati u cijepanju Bosne. Bosna je trebala ostati čitava. Zbog toga su ga dobro prihvaćali mnogi Muslimani. Dovoljan razlog da ga se makne. Samoga Mladena Naletilića ni visokopozicionirani zaštitnici nisu mogli trajno zaštititi da ga ne dohvati Haški sud (ICTY). 2003. godine osuđen je na dvadeset godina zatvora.

Koschnick je svojeg anđela čuvara trebao u Mostaru još jedanput, 7. veljače 1996. godine. U međuvremenu je predsjednik Tuđman vratio Krajinu, srpsko je stanovništvo protjerao iz svoje domovine i u Daytonu je (1995. godine) bosanski rat i formalno okončan. Neki su se osilili i počeli praviti važni, pa tako i hrvatski gradonačelnik Mostara. Koschnick je kasnije s punom sigurnošću utvrdio da su se agresivni gradonačelnik i njegov šef policije krili iza pokušaja linčovanja njega i njegovih suradnika. Da, linčovanja upravitelja s mandatom Europske unije! Odjednom je nekoliko stotina ljudi zatvorilo ulicu. Koschnickov službeni automobil i vozilo njegovog pratioca bili su ukliješteni. Mnoštvo je postajalo agresivno, htjelo je prevrnuti automobil. U tome nije uspjelo, oklopljena je limuzina bila preteška. Nekolicina je skočila na krov, drugi su Koschnicku prijetili kroz prozor. Tamo je stajala i policija i promatrala gužvu! Da bi demonstrirao svoju nepokolebljivu volju, Koschnick je pripalio cigariljos. Samo jedan, inače bi mu u automobilu

ponestalo zraka, opomenuo ga je njegov službenik za sigurnost. Konačno su stigla vozila koja će ga osloboditi iz opsade. Tjeskobna scena iz auta Koschnicka je još dugo pratila. S hanzeatskom je suzdržanošću kao "diplomatsku nesmotrenost" označio ono što je u stvari bio politički skandal ili naprosto svinjarija; prilikom sastanka ministara vanjskih poslova Europske unije u Rimu, koji je slijedio, diplomati nisu ni prstom mrdnuli za svog upravitelja u Mostaru. Čak su hrvatskog gradonačelnika Mostara, Miju Brajkovića, posjeli za pregovarački stol!

To je bilo previše; to Koschnick više nije mogao podnijeti. U skladu sa svojim nalogom borio se da se grad postupno opet ujedini, pri čemu su ga Bošnjaci podržavali, ali su ga Hrvati bojkotirali. I sada su ministri vanjskih poslova Europske unije dezavuirali svog upravitelja time što su se zauzeli za Brajkovićevu poziciju¹ – očito zato da bi oraspoložili Tuđmana. Brajković je bio u potpunosti Tuđmanov čovjek i čovjek njegove nacionalističke politike.

Koschnicku odlazak iz Mostara nije lako pao, jer se radilo o centralnom eksperimentu: o pokušaju da se ponovo pokrene multikulturalni život, po čemu je Mostar nekada bio glasovitiji nego Sarajevo. Nije htio kapitulirati, premda su Hrvati u zapadnom dijelu grada vodili čistu "politiku blokade". "Dogovore se s nama, čini se kao da je sve uređeno – onda odu kući, razgovaraju sa svojom strankom, s ljudima koji djeluju iz pozadine – i opet je sve ponovo drugačije."² Hrvatski tvrdolinijaši, sa svojim gradonačelnikom Brajkovićem na čelu, sabotirali su Koschnickov nalog da se Hrvati i Muslimani opet povežu, gdje god je to moguće. A Brajković to sabotiranje uopće nije skrivao.³ Zašto je tako bilo i zašto je tvrdolinijašima bilo lako igrati, to je Koschnick morao spoznati vlastitim promatranjem. "Mora se biti ovdje – piše – da bi se osjetio gorak okus i mržnja među ljudima. Prvih sam se mjeseci uvijek

¹ Wolfgang Petritsch, *Bosnien und Herzegowina, 5 Jahre nach Dayton*, Klagenfurt 2001, S. 45

² Hans Koschnick/Jens Schneider, *Brücke über die Neretva*, München 1995, S. 173

³ "Spiegel", intervju od 12. 2. 1996

iznova pitao zašto je napetost toliko snažna – nije to mogao biti samo nacionalizam, čista ideologija nije za to dovoljna. Tek sam polagano naučio kako se to ovdje stvarno događalo: obje strane znaju gdje je tko ovdje pucao na koga, tko je muškarce odveo u logore, tko je ovdje pucao kao snajperist, dakle, tko je ubijao. Ovdje ljudi to znaju. Tada su održavali vezu na istim radijskim frekvencijama – i tu su mogli čuti naredbe one druge strane. Kakve tragove i možda i neodoljive želje za revanšom to ostavlja za sobom, to sam ranije potcjenjivao.

Protjerivanje Koschnicka iz Mostara i dva napada na njegov život nisu se mogli dogoditi bez znanja Zagreba. Za Genscherovog je nasljednika Klaua Kinkela to bila pljuska u lice. Konačno, još se dobro pamtila njemačka euforija – "Danke Deutschland! Danke Genscher!", i saveznici su kao i protivnici znali koliko je puta njemačka vlada držala zaštitničku ruku nad Hrvatskom. To je vrijedilo i u vrijeme Koschnickovog protjerivanja jer je Bonn snažno djelovao na sprečavanju međunarodne osude Hrvatske zbog njezinoga vojnog prisustva u Bosni i Hercegovini i zbog povrede ljudskih prava na vlastitom teritoriju.⁴ Predsjednik Tuđman, uvijek spreman da priredi iznenađenje, sâm je ocijenio složeni odnos sa "silom zaštitnicom". Prema zagrebačkom "Vjesniku" od 28. srpnja 1993. godine, objasnio je to pred hrvatskim novinarima: "U svjetskoj se javnosti pogrešno misli da je Njemačka nama pomogla u određenom smislu; to nije točno." Tuđman se postupno okrenuo prema Americi.

---

⁴ Mario Nobilo, Hrvatski feniks, str. 168

MEĐUGORJE, MJESTO HODOČAŠĆENJA

Katoličkog biskupa otela je fanatizirana svjetina, prijetila mu i ponižavala ga – i toga je u Mostaru bilo u doba Koschnickovog mandata. Drugačije nego sukob između katoličkih Hrvata i bosanskih Muslimana, taj ga sukob – koji je izbio među franjevačkim pristašama i službujućim biskupom Perićem – ipak nije neposredno dotaknuo. Ali je silno izoštrio osjećaj hanzeatskog protestanta za ulogu i za dugotrajne vjerske sukobe na Balkanu. Borba za vlast – a to nije verbalno pretjeravanje! – između franjevačkog reda i katoličke crkvene vlasti vraća natrag na aneksiju Bosne i Hercegovine 1878. godine koju su proveli Habsburgovci. Do tada su franjevci posjedovali monopol nad duhovnom skrbi potčinjenog stanovništva, koji su mu dodijelili turski osvajači, i nisu pomišljali da ga predaju bez borbe. Iz te je borbe za samopotvrđivanje proizašao njihov neometani hrvatski nacionalizam.

Godine 1993. u prilično razorenom Mostaru pristaše franjevac, tako je izvijestio američki novinar Michael Jones, u praznoj su dvorani uredile privremenu crkvu, i na oltar stavile fotografije 300 mrtvih hrvatskih vojnika. Biskup Ratko Perić pred tim je oltarom trebao zapaliti svijeću – to je ispred biskupovog sjedišta zahtijevala gnjevna gomila. No, biskup se sustezao jer da crkva nema odobrenje. Gomila je jurišala na njegovu rezidenciju, silom ga odvušla na ulicu i onda u automobil koji ga je dovezao do crkve. Odbijao je da izađe iz auta. Sati ponižavanja i

prijetnji. Na kraju, u posljednjoj minuti, kada je prijetila eskalacija do fizičkog nasilja, pojavio se poglavar Franjevačkog samostana i nagovorio gomilu da se vrati kući.¹

Dok se tako nešto događalo u Mostaru, odavno je tinjalo unutar-katoličko razračunavanje oko teme koja je imala velike i za crkvenu vlast neugodne dimenzije, oko Međugorja; točnije, oko toga što je Međugorje donijelo na atlas katoličkih svetišta. Međugorje leži između Širokog Brijega i Šurmanaca u blizini Mostara u Hercegovini. Je li Marijino pojavljivanje, koje je tamo doživjelo šestoro seoske djece u lipnju 1981. godine, istinito? Je li to bila pobožna mašta, mistika, iluzija, pravljenje važnima? Ili vrlo jednostavno – prevara? U katoličkom su svećenstvu mišljenja podijeljena, pape se nisu odredili, Vatikan mjesto nije priznao kao svetište. Samo su franjevci, koliko se može primijetiti, jedinstveni u vjerovanju – ili se barem takvima pokazuju – da je "gospa", majka božja, govorila djeci koja su u međuvremenu podrasla i uvijek iznova govori "vidjelicama" i podsjeća na pomirbu i na dobra djela. Kaže se da se pred njima pojavila već više tisuća puta kao što domaći jamče hodočasnici iz čitavog svijeta. Iz toga je izrasla golema industrija putovanja i usluga, novčani izvori ključaju za nekadašnje seljane, uključujući njihove "vidioce", cvjeta prodaja suvenira. Posebno se u Americi među katolicima razvila velika kulturna zajednica. Tko bi to doveo u pitanje?

Prvotni mentor "vidjelica", franjevački pater Tomislav Vlašić, također je vidio gospu, tvrdi da ju je vidio četrdeset tisuća puta. U srpnju 2009. godine papa Benedikt XVI. lišio ga je svake službe i svih časti – zbog hereze, neposlušnosti, seksualnih i ostalih grešaka. Neki u papinu kažnjavanju vide prvi korak da se umanjuje kulturno značenje Međugorja. Drugi smatraju da je to kao činilac vjerskog rasta i utjecaja previše važno a da bi se tako moglo predstavljati. Kao i uvijek, odgovor bi mogao ispasti između prevare i vjerske revnosti – ništa manje nije zanimljivo

---

¹ E. Michael Jones, *Der Međugorje Betrug*, Münstair/Schweiz 2001, S. 470 i dalje

pitanje zašto se Marija navodno pojavila baš u Međugorju. I oko toga ima više varijanti. Ovdje treba reći samo to: povijesno i psihološki ne pojavljuje se baš slučajno.

"Gospa" se pred vidjelicama pojavljuje uvijek na strani brda koja je okrenuta prema selu. A što se nalazi na drugoj strani brda gospa nikada nije govorila a zacijelo je nitko nije ni pitao: grotlo pakla, kraška jama Šurmanci u kojoj su 1941. godine stanovnici Prebilovaca, kao i Srbi iz drugih mjesta, našli strašnu smrt koju smo već opisali – djelo ustaških pandura. Zapadna je Hercegovina sa središtem Široki Brijeg, nedaleko Međugorja, kao što smo spomenuli, bila bastion i kovačnica kadrova ustaškog pokreta. Ministar unutarnjih poslova u ustaškoj državi, Andrija Artuković, išao je u školu za redovnike, Tuđmanov ministar obrane Gojko Šušak potječe iz Širokog Brijega, i Zvonko Bušić, "zračni gusar", a isto je tako i ne malo ustaških zanesenjaka iz Drugoga svjetskog rata došlo iz dalje okolice. Franjevački su redovnici, zajedno s ustaškim i njemačkim SS jedinicama, 1945. godine do posljednjeg metka branili samostan Široki Brijeg od partizanskog napada. Partizani su se nesmiljeno osvetili. U zločinu kod Šurmanovaca sudjelovali su i stanovnici Međugorja. Ne malo hrvatskih katolika tog kraja ne može zaboraviti to što se dogodilo, čak i kada bi htjeli. Godinu dana nakon Titove smrti taj se pritisak "ispraznio" preko dječjih usta, tako na primjer piše Michael Jones. Po tome su franjevci odmah shvatili i iskoristili priliku, kako bi otklonili osjećaje krivnje i kompenzirali ih Marijinim kultom koji se rasprostro širom svijeta.

O želji u Međugorju za zaboravljanjem izvještavao je Holandanin Mart Bax, dugogodišnji profesor političke antropologije i sociologije na Amsterdamskom univerzitetu i idejno nedvojen svjedok. Bax je nekoliko ljeta putovao u Međugorje kako bi proniknuo u ishodišta lokalnih etničkih sukoba. Jednog je dana, 1992. godine, čuo udar eksplozije u nevelikoj udaljenosti. Htio je saznati što se dogodilo. Njegov se hrvatski prijatelj i domaćin Franjo pravio gluhim. Kada ga Bax ni nare-

dnih dana nije ostavljao na miru, Franjo je bez riječi upalio Volkswagen i krenuo u smjeru Šurmanaca. Zaustavio se na mjestu gdje se mogao parkirati. U jednoj litici koja se obrušavala prema riječnom koritu Neretve, isklesane su stepenice i tu je, na platou, Bax vidio ostatke spomenika. Uz bujicu psovki, kaže Bax, Franjo je dao na znanje da su "kompići" digli u zrak "četnički spomenik". Franjo je zatim pljunuo na ostatke spomenika i krenuo nazad. Da je tamo bilo spomen-obilježje, posvećeno mrtvima iz jame, potvrdio je i beogradski odvjetnik Milenko Jahura. Opisuje ga kao obelisk visok nekoliko metara, i priložio je snimke razorenih ostataka.

Vraćajući se nizozemski je profesor htio više saznati – zašto je spomenik podignut, zašto je srušen. Tu se Franjo razbjesnio. Mart Bax opisuje njegovu reakciju: "Zašto, zašto, zašto? Uvijek želiš znati zašto? Nisi možda primijetio da ljudi neće odgovoriti na tvoja pitanja o Šurmancima? (Jesam.) Nisi primijetio da ni jedan taksist niti itko drugi neće voziti u Šurmance? (Jesam.) Nisi primijetio da se ljudi ponašaju kao da Šurmanci ne postoje? ... Ljudi odbacuju smeće na cestu prema Šurmancima i uopće nema putokaza prema tamo... Možeš kupiti razglednice i fotografije svakoga ovdašnjeg mjesta, samo ne Šurmanaca... Za nas ovdje Šurmanci su mrtvi, želimo ih zaboraviti."

Baxu je, kao što ovaj i piše, franjevački pater potvrdio da su ustaše 1941. godine ubile mnogo Srba kod Šurmanaca i pobacali ih u jamu. Ali, onda je došao veliki ali: za neprijateljsko držanje hrvatskih stanovnika Međugorja prema Šurmancima krivica je prebačena na nešto drugo. Još se i danas ljutito prisjećaju ponižavanja koja su osjećali kada su po naređenju komunističkih vlasti morali ići na dobrovoljni rad za podizanje spomenika. Tako baš svako mjesto ovdje ima svoju tajnu, dodao je svećenik.² Bax je svojim izvještajima i analizama iz Hercegovine stekao mnoge neprijatelje. Čak su ga sumnjičili da uopće nije bio na licu mjesta. Smatralo se da mu se treba usprotiviti, bez ulaženja u

² Mart Bax, *Međugorje – Religion, Politics and Violence in Rural Bosnia*, Amsterdam 1995, str. 119-121

njegove teorije o porijeklu etničkog nasilja, u koje treba sumnjati. Njegovo navođenje mjesta i opisi okolnosti početka rata na Neretvi slažu se s ostalim izvorima, izvještajima svjedoka i fotodokumentima.

"Gospa" nije mogla spriječiti slijedeći rat. Bosanski ratovi od 1992. do 1994. godine doduše nisu neposredno dotakli Međugorje, ali je ono dovoljno sudjelovalo u njihovom odvijanju i u posljedicama. Milicionari i muškarci domobranstva aktivno su pomagali kada se radilo o tome da se iz Međugorja i okolice protjeraju bosanski Muslimani, da se opljačkaju ili da se odvedu u logore slične koncentracijskim logorima, i to na tisuće. Svećenici su blagosiljali hrvatske vojnike za njihovu revnost u naporu da se od zapadne Hercegovine učini čisto katolički dio Hrvatske.³ Franjevački je pater pouzdano potvrdio autoru izvještaja, Johnu Pomfretu, da bosanski Muslimani nisu ništa drugo nego "islamizirani Hrvati", a koje je sada indoktrinirao arapski fundamentalizam. Hrvati ih od sada trebaju "civilizirati" i obratiti na katolicizam. Taj franjevac, Ljudevit Rupčić, očito ne vidi ništa uznemiravajuće u tome što se, s jedne strane, izražava gruba netolerantnost prema Muslimanima, ali da, s druge strane, hodočasnike iz svijeta koji se okupljaju u Međugorju slave Ujedinjeni narodi. Prilikom posjeta Međugorju 1996. godine tadašnji predsjednik Tudman objasnio je: "Događaji u Međugorju izvanredno su važni za hrvatski narod". Kao da se još uvijek radilo o velikoj Hrvatskoj.

---

³ U: "Washington Post" od 26. 6. 1996

TUĐMANOVI MIKROFONI

Kada se, kao što je to činio nekadašnji savezni kancelar Helmut Kohl, govori o "milosti kasnog rođenja" koje a priori isključuje svako sudjelovanje u nacističkim zločinima, zašto onda ne govoriti i o milosti rane ili pravodobne smrti? Jer, smrt dotičnima doduše nije skinula odgovornost ali svakako jest kaznu. Na primjer, hrvatskom predsjedniku Tuđmanu ili njegovom ministru obrane Šušku ili šefu Glavnog stožera HV Janku Bobetku ili šefu bosansko-hrvatske mini-države Herceg-Bosne, Mati Bobanu. Boban je umro 1997. godine, vjerojatno od moždanog udara; Šušak je umro 1998. godine od karcinoma, Tuđman 1999. godine također od karcinoma; general Bobetko 2003. godine od zatajenja srca. Samo je generalu na kućnu adresu dolepršao poziv Haškog tribunala za ratne zločine koji je odbijao primiti, nošen obožavanjem kao junaka koje su mu priređivali Zagrepčani. Na savjet hrvatske vlade konačno je prihvatio poziv na sud s pretpostavkom redovitoga liječničkog nadzora koji ga do njegove smrti nije proglasio sposobnim da podnese putovanje.

Tuđman i njegov ministar obrane Šušak više su puta navodeni kao svjedoci u postupcima koje je vodio Haški tribunal i tužiteljica Carla del Ponte nije ostavljala mnogo dvojbe da će protiv obojice podići optužnice. Tuđman i Milošević ujedinjeni pred zemaljskim sucima? Već je i sama predodžba bila uzbudljiva i poticajna. No, za Hrvatsku je Tuđma-

nova rana smrt bila olakšanje i osim toga pozitivna cezura. Zemlji je uštedila moguće borbe oko izručenja prema beogradskom uzorku, a Tuđmanova je era, s čitavim njegovim nacionalističkim cirkusom, završila novim izborima 2000. godine. Tuđmanov je HDZ izborima maknut s vlasti, narod ga je bio sit – bez obzira na to što Tuđmana do današnjeg dana štuje kao oca nacije. Da je poživio, ništa do daljnje ne bi stajalo na putu njegovoj neizrecivoj potrebi za domovinskim kultom s jakom averzijom prema jedinstvenoj Europi. Nešto je drugo pridonio. Diktatorova je smrt Međunarodnome kaznenom sudištu podarila obilje dokaznog materijala o kojemu ICTY nije ništa znao. Tek je nakon Tuđmanove smrti izašlo na svjetlo dana da je potajno snimao sve sastanke i razgovore u svojim službenim prostorijama. Radi se o tonama transkripta. Zar Franjo Tuđman nikada nije ništa čuo o Richardu Nixonu, američkom predsjedniku, koga su tonske vrpce u Bijeloj kući 1974. godine stajale predsjedničke dužnosti? Uz to se ispostavilo da je uređen i arhiv HVO, vojske države – izdanka Herceg-Bosne. U njemu su registrirane sve pojedinosti hrvatskog rata protiv bosanskih Muslimana, s planovima napada, akcijama uništavanja, uključujući odgovorne za donošenje odluka. Nakon Tuđmanove smrti to je potajno odneseno u Split kako bi se onemogućio neželjeni pristup. Trebali su nestati i Tuđmanovi transkripti. Za to se htio pobrinuti šef tajnih službi, Tuđmanov sin. Ali je Stipe Mesić, nasljednik na predsjedničkoj dužnosti, pokvario obje zamisli. Omogućio je pristup hrvatskim medijima kao i suradnicima Carle Del Ponte. Time su istraživanja Tribunala za ratne zločine, što se tiče Hrvatske, dobila novu kvalitetu.

U svibnju 1993. godine, kada je generalni sekretar UN Butros Gali podnio Vijeću sigurnosti izvještaj o organizaciji i o načelima osnivanja Međunarodnoga kaznenog tribunala za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY), nije bilo malo onih koji su sumnjali, koji su smatrali da je pothvat daleko od realnosti. Konačno, želje suda za izručenjem ne mogu se postići bombama i silom. No, prevladalo je mišljenje onih koji su vjerovali da će se za dvije,

tri, ili četiri godine već doći do traženih osoba. "A ako ne, oni se neće moći usuditi nikamo poći i postat će zatvorenici vlastita četiri zida. Treba imati spremne dokaze. "

Imati spremne dokaze. O tome se radi. Šerif Basiuni se zove čovjek, Amerikanac egipatskog porijekla, koji je u gradskoj, malo oronuloj zgradi De-Paul-sveučilišta u Chicagu položio temelje za sveobuhvatnu datoteku strahota jugoslavenskih secesionističkih ratova. Popis užasa, premda je u tom trenutku stajalo na raspolaganju samo 25.000 dokumenata, ali su i oni već imali dovoljno dokazne snage. Sjećam se filmske snimke koja pokazuje Arkana, vođu srpskih "Tigrova", i njegove ljude kako ubijaju jednu Muslimanku na pragu njezine kuće. I ženu koja je izašla iz kuće da bi pomogla toj ženi – ustrijelili su kao za zabavu. Arkan, punim imenom Željko Ražnjatović, ubijen je 2000. godine u miljeu beogradskog podzemlja.

Basiuniju i njegovim suradnicima bilo je već jasno da bi međunarodni tribunal za progon počinitelaca ratnih zločina trebao takve zločine definirati oštrije nego zločine u običnome kaznenom procesu. Ubojstvo nije samo ubojstvo. Postoji masovno ubojstvo, ubojstvo nakon mučenja, ubojstvo nakon silovanja, ubojstvo u zatvoreničkom logoru. I pojam silovanja je za tribunal preuzak. Umjesto toga je izabran pojam "seksualna zloporaba", jer to uključuje i silovanje muškaraca. Rezanje testisa u balkanskim je ratovima često, a silovanje žena u jugoslavenskim secesionističkim ratovima postalo je barbarski instrument ratovanja.

Ali je točna definicija postala najmanji od svih problema. Drugo se i više se toga tražilo: bavljenje sasvim novim ratnim scenarijima, kriminalistička pronicljivost i točno poznavanje specifičnih pozadina, osobito političkih. Tako kada se radilo o izručivanju optuženika Den Haagu. Tu se u Zagrebu kao i u Beogradu često nailazilo na žestok otpor. Svjedoke su plašili ili eliminirali, odgovornost je zataškavana, zatajivani dokumenti, predstavnike optužbe su ocrnjivali, nasamarili ili jedno-

stavno ignorirali koliko je to bilo moguće. Za izručenje Miloševića u Beogradu je bila potrebna revolucija. Zoran Dindić, motor te revolucije, platio je to životom. I u pogledu Hrvatske je Carla del Ponte u svojoj knjizi "Lov" ponudila šokantne primjere¹ o tome kako su Tuđman i njegovi ljudi tajno sabotirali djelatnost Tribunala. Sam je Tuđman dao novinama ime svjedoka na visokom položaju – bio je to Stipe Mesić – kome su bili zajamčeni zaštita i povjerljivost njegovih iskaza. Civilne i vojne tajne službe najprije su izvele da nestanu dokumenti koji su dokazivali ratne zločine u Hrvatskoj kao i u Bosni i Hercegovini. Komandantu bosansko-hrvatske milicije, Ivici Rajiću, koji je odgovoran za masakr u Stupnom Dolu, na jednome je jadranskom otoku dat novi identitet, prije nego što je više godina nakon Tuđmanove smrti ipak izručen Hagu. Dugogodišnja glavna tužiteljica sjeća se da je predsjednik Tuđman, i kada se radi o smrti, objasnio: "Hrvatski muževi koji su zemlju oslobodili od zla ne mogu biti pozivani na odgovornost". U studiji o učinkovitosti Haškog tribunala, u zborniku "Balkanska bilanca"², Klaus Bachmann dolazi do rezultata da je sud jedva ispunio bitne zadatke koje su mu dodijelili Ujedinjeni narodi. Ipak je sud dosegao bitno: "Sakupljanje (javno svakako jedva dostupnih) novih spoznaja o raspadu Jugoslavije i o etničkim sukobima koji su s tim u vezi". I tome je mnogo pridonijela Carla del Ponte; nije dopuštala da je teškoće zaplaše. Imajući iza sebe Vijeće sigurnosti UN, po čijem je nalogu istraživala, pokazala se odlučnom da beskompromisno kažnjava počinitelje ratnih zločina. Kompleks doline Lašve bio je jezivi ilustrativni primjer koji je na sve ostavljao dojam.

---

¹ Carla del Ponte, *The Hunt: Me and War Criminals*, Milano 2008 (engl.), str. 26

² Klaus Bachmann, *Die Rolle des Internationalen Jugoslawien-Tribunals*, u: Michael Daxner et. al. (izd.), *Bilanz Balkan*, München 2005, str. 224

AHMIĆI

Tko se primi toga da u krugu poznanika upita, jesu li čuli za Ahmiće, za Stupni Do ili za Dretelj, u pravilu bi mogao naići na "Ne" kao odgovor. Srebrenica, masovno ubijanje muškaraca Muslimana od strane srpske vojske na zapovijed generala Ratka Mladića, svakome je poznata, i treba biti poznata. Dretelj je bio hrvatski koncentracijski logor, logor smrti na Neretvi, udaljen pola sata hoda od mirovnog središta u svetištu Međugorje. Tu su više od tisuće muslimana i očito tisuća Srba držani zatvoreni pod užasnim uvjetima i uz visoku stopu smrtnosti, mučeni i seksualno zlostavljani. Ahmići i područje o kojemu je riječ nalazi se u središnjoj Bosni. Rasprostire se otprilike od Travnika na sjeveru u jugozapadnom smjeru sve do šire okolice Sarajeva, i prema Tuđmanovim namjerama i planovima Mate Bobana, koga smo već spomenuli, trebali su biti kao Herceg-Bosna odstranjeni iz bosanskoga državnog područja; pripremni stupanj za ujedinjenje s Hrvatskom. Hrvati i bosanski Muslimani na tom su području ranije živjeli u bliskom susjedstvu. Ali su nacionalisti HDZ-a, Tuđmanove stranke, već krajem 1991. godine donijeli odluku o radikalnome etničkom "čišćenju". Muslimane je trebalo protjerati ili uništiti. Od ljeta 1992. godine odvijale su se pripreme, političke i vojne, kao što će istražiti ICTY. Bosanski su Muslimani istjerani iz komunalnih uprava, jedinice bosanske teritorijalne obrane su razoružane, razorene su džamije, započeli napadi. U siječnju 1993. godine prvi masakr, u Gornjem Vakufu, mjestu koje je

za Hrvate strateški važno jer dolinu Lašve povezuje s Hercegovinom. Slijedili su daljnji napadi bosanskih Hrvata na muslimanska stambena područja.

16. travnja 1993. godine. Kulminacija i ujedno vrhunac zločina protiv čovječnosti. Istodobno je napadnuto više od dvadeset sela i gradova, najprije su muslimanski dijelovi naselja razoreni artiljerijskom palj-bom, a onda su ih pročešljale specijalne jedinice, "Jokeri", tražeći pre-živjele. U Ahmićima je bila apoteoza te đavolje inscenacije.

U predvečerje se na posljednji dogovor okupila skupina vodećih bo-sanskih Hrvata koja je, prema kasnijem hrvatskom istražnom izvje-štaju, "po svaku cijenu htjela spriječiti sukob s Muslimanima". Skupina je utanačila, kako piše u izvještaju, da se uputi službena naredba: treba poubijati svo muško (muslimansko) stanovništvo Ahmića, a selo spa-liti! Hrvatske su obitelji još u noći obaviještene da napuste mjesto. Ali tko je izdao takvu zapovijed? I to još u pisanom obliku? O tome izvještaj ne govori.

U pola šest napad na Ahmiće sa tri strane. Na četvrtoj su strani snaj-peristi ubijali bjegunce. Manje su trupe išle od kuće do kuće, podmetale požar i pucale na sve što se micalo ili se pokušavalo sakriti. Na ljude i životinje, djecu i dojenčad. Bosanski su vojnici naišli na britansku pa-trolu Ujedinjenih naroda koja se kolikogod je brže mogla uputila u Ah-miće i našla se pred užasnim slikama: razvaline, razvaline koje su se pušile, i tijela koja su očito živa spaljena.

U masakru u Ahmićima ubijeno je, koliko se moglo ustanoviti, 116 ljudi, muslimansko stanovništvo okolnih sela je protjerano. Etničko je "čišćenje" u dolini Lašve "iziskivalo" više od dvije tisuće mrtvih, usta-novio je kasnije istraživački centar u Sarajevu. Ali tko je kriv za sve to?

Glavnokomandujući hrvatsko-bosanskih postrojbi (HVO) u dolini Lašve bio je tridesetitrogodišnji pukovnik Tihomir Blaškić (1994. go-dine unaprijeđen je u generala). Je li na njemu glavna odgovornost?

ICTY je već 1996. godine protiv njega podigao optužnicu zbog teških ratnih zločina. Blaškić se predao sudu koji ga je u ožujku 2000. osudio na 45 godina zatvora. Carla del Ponte to je osjećala kao potvrdu učinjenog. No, Blaškić je tražio reviziju. Izjavio je da su mu naredbe davale druge visokorangirane osobe i on ih je poslušao ("nužnost izvršavanja zapovijedi"?); ni naredbu za uništavanje Ahmića i njihovih muslimanskih građana nije on donio. Uspio je. Žalbeno mu je vijeće u Den Haagu visinu kazne smanjilo sa 45 na 9 godina zarvora. S obzirom na to da mu je uračunat istražni zatvor, 2. kolovoza 2004. godine bio je slobodan čovjek, ali čovjek koji je osuđen zbog ratnih zločina. Glavna se tužiteljica pjenila. U Zagrebu je primljen kao heroj. Ipak, tko su bile osobe na visokom položaju koje su naredile brutalna čišćenja u dolini Lašve? Tko je bio glavni krivac? Blaškić o tome nije rekao ni riječ. Ipak su novinari zagrebačkih listova "Gloбус" i "Nacional" vlastitim istraživanjima uniželi nešto svjetla u pozadinu masakra u Ahmićima. Prema tome, Blaškićev odvjetnik u Den Haagu Anto Nobile trebao je od Vlade u Zagrebu dobiti materijal koji ga rasterećuje. Materijal je izostao. Istinski krivci, više nego šaćica bosanskih Hrvata i odani sljedbenici Tuđmanove stranke HDZ, zaronili su s novim identitetima na područja u Krajini koja su nekada nastanjivali Srbi, svi su interni izvještaji o planiranju i odvijanju masakra nestali u zamršenom klupku kanala tajnih službi, sve do predsjednikovog ureda. Tek je nakon Tuđmanove smrti i gubitka vlasti HDZ-a 2000 godine Blaškićev branitelj dobio nešto materijala koji rasterećuje njegovog klijenta. I onda je u revizijskom postupku Blaškiću smanjena visina kazne.

CARLA DEL PONTE NAPADA

Drugog ožujka 2004. godine dogodilo se nešto posebno. Optužnica Međunarodnoga kaznenog tribunala za bivšu Jugoslaviju kao munja je pogodila sve uljepšane ratne slike: "Počevši od 18. studenoga 1991. godine, ili još i ranije, pa sve otprilike do travnja 1994. godine i nakon toga, različite su osobe ustanovile zajednički zločinački poduhvat ili u njemu sudjelovale, kako bi bosanske Muslimane i ostale nehrvate koji su živjeli na području Republike Bosne i Hercegovine potčinile, trajno odstranile i etnički očistile". To stoji u članku 15 pisane optužnice koju je podnijela Carla del Ponte. I dalje: "Područje se traži kao hrvatska zajednica i kasnija republika Herceg-Bosna kako bi se nakon toga priključila 'Velikoj Hrvatskoj', brzo ili na duži rok, kao dio Republike Hrvatske ili u uskoj asocijaciji, i to silom, strahom ili prijetnjom, nasiljem, progonom, hapšenjima, prisilnim izgonom i deportacijom, razvlašćivanjem i uništavanjem vlasništva, što predstavlja izvršavanje zločina i kažnjivo je prema člancima 2, 3 i 5 Statuta ICTY-ja".

Dakle, kao "zajednički zločinački poduhvat" klasificirani su Tuđmanovi velikohrvatski planovi koje je htio ostvariti ponovnim uspostavljanjem Banovine Hrvatske (1939 –1941), ali je te planove kasnije suzio na ujedinjenje s Herceg-Bosnom.

Izravno su optužena šestorica još živih visokih dužnosnika koji su mjerodavno uzeli udjela u separatističkoj državi Herceg-Bosni od sa-

mog njezinog utemeljenja, uspostavi njezinih vojnih postrojbi (HVO) i njihovome angažiranju protiv bosanskih Muslimana. Ipak, u članku 16 ide se i dalje: imenuju se i konj i jahači, citiraju odgovorni za planove u čije su se provođenje upregnula šestorica dužnosnika. Vrh "zajedničkoga zločinačkog poduhvata" činili su: Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske; Gojko Šušak, ministar obrane Republike Hrvatske; Janko Bobetko, iskusni general u vojsci Republike Hrvatske; Mate Boban, predsjednik Hrvatske zajednice i republike Herceg-Bosne. Svi su oni, zahvaljujući ranoj smrti, "deceased", oslobođeni odgovornosti pred sudom. Ali im odgovornost nije skinuta. U čl. 24 još je jedanput istaknuta najveća odgovornost predsjednika Franje Tuđmana. On je 27. prosinca na sastanku u Stožeru izjavio: "Vrijeme je da iskoristimo priliku da hrvatski narod okupimo unutar krajnjih mogućih granica". I upravo je na tome, još prije Božića, dobio priznanje svoje države od strane bosanske vlade.

Na dlaku točno i do u detalje optužnica opisuje metode zatvaranja i mučenja koje su značile egzodus bosanskih Muslimana s područja "Republike Herceg-Bosne", razvrstano po okruzima kao što su Mostar, Čapljina, Stolac, Gornji Vakuf i ostali; uz to snimke postojanja zatvoreničkih logora u kojima su mučeni oni koji su zatvoreni. Zločin protiv čovječnosti u svoj raznovrsnosti. I podizanje optužnice i rasprava Haškog tribunala o etničkom "čišćenju" bosanskih Muslimana u dolini Lašve, jasno su definirali prirodu sukoba. U optužnici je utvrđeno da to nije bio unutarnji politički sukob između Hrvata u "neovisnoj" mini-državi Herceg-Bosni i centralne bosanske vlade, nego da se mnogo više radilo o međunarodnom sukobu, budući da je Republika Hrvatska, s predsjednikom Tuđmanom na čelu, poslala gotovo sedam tisuća svojih vojnika, pripadnika Hrvatske vojske (HV), u Bosnu i Hercegovinu da bi poduprla Hrvate sa tog teritorija. Radilo se, dakle, o agresiji. Do nje je došlo po Tuđmanovoj želji; on je radi pripremanja podjele Bosne htio uspostaviti potpunu kontrolu nad bosanskim Hrvatima i njihovim voj-

nima snagama. Točna rekonstrukcija borbi u Bosni mora svakako uzeti u obzir da su bili uključeni i etnički i vjerski, dakle, unutarnji politički motivi. Zatim, slučaj Gotovina.

Ante Gotovina, orlovskih očiju, uglate brade, očaravajuće elegantan u svojoj hrvatskoj vojnoj uniformi, zaista pravi muškarac, taj mladi general – tako se u svojoj knjizi "Lov" oduševljavala čak i Carla del Ponte, koja je inače zračila grobnom hladnoćom. Glavna tužiteljica ga je u stvari lovila, uporno i odlučno, beskompromisna u odnosu na izgovore Sanaderove vlade koji se plašio za svoju egzistenciju u slučaju da pripomogne da se obožavani junak "domovinskog rata" dovede u ćeliju u Scheweningenu i pred Haški tribunal. Gotovina je možda pribežište našao u jednome od brojnih katoličkih samostana u Hrvatskoj, mogli su ga skrivati stari prijatelji iz francuske Legije stranaca i u francuskoj tajnoj službi, a da se o obavještajnim službama u Hrvatskoj i ne govori. Kako ga se moglo uhvatiti? Možda ga je i Vatikan mogao štiti? Švicarska se katolkinja (Carla del Ponte) uputila u Rim nakon što je Sanaderova vlada u Zagrebu, brinući se oko primanja u EU, izrazila spremnost da joj dopusti da za Gotovinom traga u franjevačkim samostanima. Vatikanski ministar vanjskih poslova monsinjor Giovanni Lajolo primio je Carlu del Ponte. Nije bilo ni traga spremnosti da pomogne. Umjesto toga, čudni argumenti: Vatikan nije država, dakle, ništa ne može poduzeti u stvarima te vrste; osim toga Papa nema jurisdikciju nad Hrvatskom biskupskom konferencijom da bi kler mobilizirao u korist glavne tužiteljice tribunala UN. Zatim je Carla del Ponte zamolila za audijenciju kod Benedikta XVI, na što je monsinjor Lajolo odgovorio da Papa prima samo predsjednike i ministre. Del Ponte je uzvratila da je upravo čitala o posjetu pontifeksu talijanskoga stranačkog političara pa bi, dakle, ipak bilo primjereno da razgovara i s tužiteljicom Haškog tribunala koji djeluje na zaštiti ljudskih prava.

Monsinjor Lajolo: može ona doći u nedjelju na Trg sv. Petra... Mogla bi u velikoj masi vjernika Papi poljubiti prsten i u međuvremenu ga

zamoliti za pomoć u hvatanju generala Gotovine¹. Monsinjur Lajolo još joj je preko stola dobacio nekoliko spomen-medalja i onda se povukao.

Jednog dana premijer Sanader nazvao je Carlu del Ponte telefonom iz Zagreba. "Dođite odmah!" Hrvatska je tajna služba uhvatila telefonski razgovor. Gotovina se nalazio na Kanarima. Koristeći jedan od svojih osamnaest mobilnih telefona generalova je supruga propustila promijeniti SIM-karticu – tako to opisuje Carla del Ponte. Ali gdje na Kanarima? Onda se njezina glasnogovornica sjetila da je Gotovina objavio knjigu sa sjećanjima na prijatelje na Kanarskim otocima. Španjolska policija, koju je alarmirala, zaista ga je pronašla u restoranu u Tenerife: u prosincu 2005. Važan datum za hrvatsku kandidaturu za Europsku uniju. Glavna tužiteljica pri ICTY obavijestila je New York i Bruxelles o suradnji Hrvatske. Ultradesnica u HDZ-u neće Sanaderu nikada oprostiti da je radi europske budućnosti zemlje zaslužnog generala izručio Den Haagu.

Gotovina i još dvojica hrvatskih generala nisu optuženi zbog vojne odgovornosti u vojnom pohodu za "oslobodjenje" Krajine. Sud legitimnim smatra ponovno zauzimanje hrvatskog teritorija koji su samostalnom državom proglasili krajinski Srbi koje je Tuđman obespravio, nacionalističke vođe i Miloševićeva propaganda nahuškali, a JNA naoružala. No, Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji zaukupililo je nešto drugo – dublja svrha operacije "Oluja". Radilo se o protjerivanju Srba iz Krajine, uništavanju njihove cjelokupne imovine, ometanju njihovog povratka, metodama kojima je ovo ili ono izvedeno. Za predsjednika Tuđmana Srbi su bili stalna strategijska prijetnja Hrvatskoj, za njegovog savjetnika Šarinića rak-rana u hrvatskom tijelu, što je mnogo puta citirano. Da je operacija Oluja planirana za jesen 1995. godine bilo je poznato i u Washingtonu i u Bonnu. Mogao ih je iznenaditi samo točan datum operacije. Tuđman se za njega odlučio kada su bosanski Srbi pod Ratkom Mladićem osvojili Srebrenicu i za osam

---

¹ Carla Del Ponte, *The Hunt*, str. 291

tisuća muškaraca Muslimana svih dobi priredili groznu smrt u masovnim grobnicama. Hrvatska se slične sudbine bojala za bosanski grad Bihać.

Oluja je započela 4. kolovoza 1995. godine. Krajina je ponovo zauzeta u četiri dana i Bihać oslobođen. Vojne jedinice bosanskih Srba jedva da su pružile otpor, Milošević se nije umiješao, SAD su djelotvorno pomogle. To su, s jedne strane, učinili promatrači CIA na licu mjesta, a s druge su strane to bile akcije podrške hrvatskoj vojsci. Tadašnji američki predsjednik Clinton to je u potpunosti potvrdio. U svojim memoarima "My Life" spominje operaciju Oluja i sjeća se da su europski i neki američki oficiri vojske i tajnih službi odvrćali od ofanzive u Krajini. Clinton kaže da su vjerovali da će Milošević intervenirati kako bi spasio krajinske Srbe. "No ja sam se izjasnio u korist Hrvata. Jednako tako i Helmut Kohl koji je također, kao i ja, znao da diplomacija ne može uspjeti prije nego što Srbi pretrpe ozbiljne gubitke na području za koje se vodi borba".² Clinton je privatnu američku savjetničku tvrtku koja se sastoji od nekadašnjega vojnog osoblja ovlastio da poboljša izobrazbu i udarnu snagu Hrvatske vojske. Po prvi je put na red došla ideja o privatizaciji sve većeg broja područja vojnih i sigurnosnih organa koju je zagovarao Dick Cheney, nekadašnji ministar obrane pod Bushem sr. i potpredsjednik Busha jr. Military Professional Resources Incorporated, savjetnička organizacija nekadašnjih aktivnih oficira i vojnika, koji su najamljeni kao plaćenici. Organizacija koja je izgrađena u Virginiji, dobila je od Clintonove vlade lukrativan ugovor za Hrvatsku, "u borbi protiv Jugoslavije kojom dominiraju Srbi, ugovor koji je konačno odlučio sukob", tvrdi Jeremy Scahill u svojoj knjizi "Blackwater".³ "Blackwater" se u toku privatizacije vojnih službi razvio u najmoćniju elitnu formaciju u "War on Terror" Georgea W. Busha. Njihove ubilačke metode djelovanja, prije svega u Iraku, u SAD sudski su kažnjavane.

---

² Bill Clinton, *My Life*, London 2004, str. 666

³ Jeremy Scahill, *Blackwater. The Rise of the World's most Powerful Mercenary Army*, New York 2007, str. XVI

Kohl i njegovi političari za inozemstvo, prema analizi "Spiegela" (14. kolovoza 1995), u Tuđmanovoj su vojnoj akciji vidjeli kao pozitivno to da je slomila mit o srpskoj nepobjedivosti i da je iznova uspostavila ravnotežu moći na Balkanu na štetu Beograda. Njemački ministar vanjskih poslova Kinkel, dodao je, u krugu svojih savjetnika, a prema "Spiegelu", i kritiku: masovno bježanje krajinskih Srba, koje je izazvala hrvatska ofanziva, "po svojem je učinku isto" kao i "etnička čišćenja" u Bosni. U Zagrebu mu je ta kritika zamjerena.

To je druga strana medalje hrvatskoga brzoga vojnog uspjeha: 200.000 ili čak 250.000 krajinskih Srba u bijegu. Ministar obrane Gojko Šušak njihov je egzodus pohvalio kao uspješno djelo vođenja psihološkog rata, jer se ljudima, srpskim civilima, uspjelo utjerati strah i natjerati ih do užasa. Navodna su uputstva vođa krajinskih Srba za bježanje, koja su Tuđmanovi dužnosnici očito krivotvorili, zaoštrila neizbježnost tako da je većina zaista pobjegla još prije nego što je počeo napad. Tome su pripomogla. Za onoga tko je ostao nije bilo milosti. Srpske su kuće i gospodarstva najvećim dijelom uništena i spaljena, stoka poubijana, bunari zatrovani, ljudi poubijani. Nije se radilo ni o kakvim spontanim akcijama, objasnio je bivši veleposlanik Galbraith u svojstvu svjedoka pred Haški sudom, prije je to bilo planirano i pripremljeno i provedeno kako bi se uništile osnove života Srba u Krajini. Konačno, Hrvatska je vojska u tom trenutku bila u bivšoj Jugoslaviji najbolje izgrađena, najbolje naoružana i najdiscipliniranija. Činila je kako joj je naređivano, nije spontano uništavala i pljačkala. U Uredu predsjednika kasnije su pronađeni dokazi da je Tuđman htio u Hrvatsku dovesti 100.000 Hrvata iz dijaspore i naseliti ih u ispražnjena dvorišta. Srbi se nikada više nisu trebali vratiti u Krajinu.

Već je u svojoj knjizi "Bespuća povijesne zbiljnosti" objavio da "nasilne, čak genocidne promjene (osim što imaju i negativne rezultate) vode homogenizaciji pojedinih naroda... i to može imati i pozitivne učinke za budući razvitak u smislu smanjivanja razloga za novo nasilje,

nove sukobe i za međunarodne potrese."⁴ Tuđman je imao na umu Oluju i ponovno zauzimanje Krajine kada je u povodu otvaranja Ratne škole 1998. godine u Zagrebu rekao: "Srpsko smo pitanje, dakle, riješili. Ovdje nikada više neće biti dvanaest posto Srba ili devet posto Jugoslavena, kao što ih je svojedobno bilo. Možda će ih biti tri ili četiri posto, ali to više ne može ugrožavati hrvatsku državu".⁵

Početak ožujka u Den Haagu je otvoren proces protiv Ante Gotovine i još dvojice hrvatskih generala. Optužnica ih tereti za teške zločine protiv čovječnosti koje su počinili 1995. godine u toku "zajedničkoga zločinačkog pothvata" (sic!) nad srpskim civilnim stanovništvom; Gotovina je zločine "planirao i naredio u suglasnosti s ostalima." I ovdje su navedena četvorica politički i vojno najodgovornijih: predsjednik Franjo Tuđman, ministar obrane Gojko Šušak, i šefovi Glavnog stožera Janko Bobetko i Zvonimir Červenko. Optužba je to s velikim dosegom. Nadilazi pojedinačno predbacivanje krivice koje je upereno protiv generala. Uključuje čovjeka koji je stajao na čelu države, uzima u obzir njegove najvažnije suradnike, i premda su sva četvorica odavno umrli, optužbe protiv njih i time i protiv države za koju su snosili odgovornost, njihovom smrću ne mogu nestati. Ponovno zauzimanje Krajine, koje je slavljeno kao "domovinski rat", imalo je za rezultat pravo "etničko čišćenje", postalo je državni zločin. Hoće li i mogu li suci ICTY-ja preuzeti suštinu optužnice?

---

⁴ Franjo Tuđman: Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi, str. 164

⁵ Darko Hudelist: Tuđman: biografija, Zagreb 2004, str. 674

KRIVICA I PREDODŽBA O SAMIMA SEBI – BORBA ZA POVIJEST

Andrija Hebrang, profesor na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Zamjenik je i predsjednika najjače političke stranke u zemlji, konzervativnog HDZ-a. Stranka ga je nominirala kao svog kandidata na predsjedničkim izborima početkom 2010. godine. Osim toga, Andriju Hebranga obilježava tragična obiteljska sudbina: njegov je otac ubijen 1949. godine u staljinističkoj fazi Titove Jugoslavije. Bio je međunarodno poznat hrvatski komunistički i partizanski vođa. Sin je teško trpio zbog prezimena Hebrang. Mnogo je razmišljao o ocu – uz sasvim neobične ishode – i pisao o njemu, među ostalim i o ovoj epizodi: Hebrang stariji bio je zatvoren u koncentracijskom logoru Jasenovac, i trebao je biti oslobođen razmjenom – vjerojatno za ustaškog dužnosnika. Da bi mu to priopćio, pojavio se osobno komandant koncentracijskog logora; "glavom i bradom" Vjekoslav "Maks" Luburić koga smo u ovoj knjizi često spominjali. "Odlazite sada među svoje ljude. Borite se za hrvatsku državu", rekao je Luburić. Na to je Hebrang stariji odgovorio: "Što se tiče hrvatske države, za nju ću prije ja izgubiti svoju glavu nego vi svoju". Zašto je događaj postao toliko važan za mlađeg Andriju Hebranga, hrvatskog političara? Otkrio je zajedništvo, zajedništvo između ustaških masovnih ubica i komunističkog borca otpora. U Intervjuu za beogradski tjednik "NIN", početkom srpnja 2009. godine, Hebrang načinje te-

mu. Obojici je, njegovom ocu i Maksu Luburiću, zajedničko to da ne bi umrli nasilnom smrću da nisu bili hrvatskog podrijetla. Drugo zajedništvo slijedi kao odgovor na pitanje reporterke: "Hoćete li reći da su se Maks Luburić i Andrija Hebrang borili za hrvatske interese?"

Hebrang odgovara: "Apsolutno!"

"I Luburić?"

"Apsolutno. U svojoj viziji. Metode su fašističke, stranka je pogrešna. Ali se nikada nije borio protiv Hrvatske; imao je svoju viziju Hrvatske i za njega je to bi jedini pravi put. I moj je otac imao svoju viziju; njegov ga je put odveo komunizmu i antifašističkoj akciji."

Sve ovo piše doslovno u intervjuu. Perverznost je dotjerana do krajnosti. Gospodar svih mučilišta u hrvatskoj ustaškoj državi i borac protiv tog režima blisko su vezani, svaka je razlika između dobra i zla, krivice i prava poravnana, izjednačena, nema druge moralne instancije koja bi mogla usmjeravati ili postavljati mjerila. Osim nacije. Luburić je, kao što je poznato, i u Saveznoj Republici Njemačkoj u 1960-im godinama djelovao kao propagandist. Hebrang mlađi u spomenutom intervjuu razotkriva hrvatski nacionalizam u njegovome najgorem obliku. To zvuči kao kada bi se u Njemačkoj netko ponosio vizijom jednog Heinricha Himmlera, kao da je on u svojoj viziji Njemačke želio samo najbolje, svejedno uz koju cijenu. Nimalo drugačije. Genocid nad Srbima, Židovima i Romima Hrvatske? Hebrang o tome ne govori. "Shoa" se kod tog razmišljanja ne pojavljuje. Ne treba dugo tražiti njegove uzore. Tu je Franjo Tuđman, svakako u prvom planu. Mislio je jednako kao i Luburić da ustaške i partizanske kosti, u znaku "pomirenja", treba zajedno pokopati u Jasenovcu. Tuđmanova je najviša zemaljska instancija i autoritet od 1960-ih godina bila nacija, na etnički čistom državnom teritoriju, bilo u Herceg-Bosni ili u Krajini, ništa drugačije nego Miloševiću njegovi Srbi. A tome nacionalizmu nije nitko drugi utro put nego Ante Pavelić, "poglavnik", ustaški vođa. Nema tu mjesta osjećajima, a

kamoli priznavanju krivice, ni kajanju, ispravljanju i – inflatorna riječ – "prerađivanju" prošlosti.

Hebrang (2010.) želi postati hrvatski predsjednik, prvi čovjek u državi, dobiti vlast s kakvom se ne može usporediti dužnost njemačkoga saveznog predsjednika. Želi Hrvatsku odvesti u Europu, rekao je u izbornoj kampanji. Nije odbacio svoja tumačenja prošlosti. Od njega se nisu distancirali ni šef stranke i vlade Ivo Sanader, koji je iznenada, nešto prije spomenutog intervjua, odstupio s dužnosti, ni njegova nasljednica Jadranka Kosor. Može li Hebrang pobijediti, to je naravno otvoreno pitanje. Ipak je i sama njegova kandidatura uvreda za Europu, za sve povijesno svjesne Hrvate i isto tako za hrvatske susjede u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Kako s takvom povijesnom slikom može mladi naraštaj shvatiti što znači odgovornost za povijest i pred poviješću? Kako se na zapadnom Balkanu može ugraditi stabilnost kada njezin bitan dio treba u budućnosti postati odnos između Hrvata i Srba. I kako se težak mir u Bosni i Hercegovini, koji je postignut 1995. godine u Daytonu, može konačno održati ako se traumatična povijest ponovo ne učini razumljivom, nego se gura pod tepih mistificirane nacije?

Nije došlo do bure u hrvatskim medijima, kakva se mogla očekivati nakon Hebrangove rehabilitacije Luburića, komandanta ustaškog logora u Jasenovcu. Promatrač na licu mjesta smatra da se o takvim pitanjima ne raspravlja ozbiljno u novinama koje su se srozale na bulevarsku štampu. Ipak se u središtu društvenog sučeljavanja nalaze pitanja o moralnom i političkom svrstavanju Hrvatske u Drugome svjetskom ratu na stranu Hitlera. Borba se vodi oko pamćenja, politike povijesti: što je važnije za društvenu svijest – Jasenovac ili Bleiburg? I Jasenovac i Bleiburg su postali simboli: Jasenovac za zločine ustaške vlasti, Bleiburg za komunističke, ili i "srbokomunističke" zločine Titovog režima. Jasenovac zahtijeva kolektivnu odgovornost većine Hrvata, za Bleiburg trebaju drugi odgovarati. To, doduše, nije točno ali je dugoročno utemeljilo hrvatsku ulogu žrtve. Suverenost tumačenja u

protivnosti "ustaša prema partizanima antifašistima" do sada gotovo isključivo za sebe zahtijeva Katolička crkva. Svojim je sredstvima i svojim prisustvom godinama sudjelovala u održavanju komemorativnih svečanosti u Bleiburgu; u Jasenovcu desetljećima nije viđen ni jedan vrhovni pastir iz Zagreba. O Bleiburgu je objavljeno deset puta više nego o Jasenovcu, napisao je nedavno nakladnik i nekadašnji predsjednik Židovske općine u Zagrebu Slavko Goldstein zagrebačkom nadbiskupu Bozaniću¹; pri čemu se može dodati da je redovito isticano da su ustaški zločini u potpunosti kompenzirani Bleiburgom.

Stipe Mesić, još na dužnosti predsjednika Hrvatske, u posljednje je vrijeme posebno mnogo energije uložio u to da se prošlost ne zakopa pod pomodnim relativiziranjem i predstavljanjem hrvatskog fašizma bezazlenijim, da se svakako očuva antifašistička baština, usprkos tezi koja ni u Hrvatskoj nije nepoznata da je Staljinov pakt s Hitlerom 1939. godine sve komuniste i antifašiste učinio fašistima. Zbog angažiranja u politici sjećanja, "Glas koncila" je predsjednika Mesića odgurnuo u blizinu veleizdaje. Mesić je uzvratio udarac. Dao je da se razglasi da u svjetovnoj državi za križeve nema mjesta u školama ni u službenim prostorijama. Ljutnja na sve strane.

Čini se da se u krutim oblicima ipak nešto pokrenulo. Prigodom svojeg posjeta Jasenovcu početkom rujna (2010.) nadbiskup, kardinal Bozanić rekao je nešto što se do tada nije moglo čuti iz crkvenih ustiju. Rasvjetljavanje svih događanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata ne pripada samo povjesničarima nego "svima nama i to posebno zbog onih koji su ovdje (u Jasenovcu) patili i koje su ubili pripadnici hrvatskog naroda i čak i pripadnici Katoličke crkve". Još je dodao: "Potiskivanje i prešućivanje unose nemir u društvo i javnost jer je i povijesna laž zločin".² Monumentalna rečenica. Hoće li uroditi posljedicama?

¹ Slavko Goldstein, Pismo zagrebačkom nadbiskupu kardinalu Bozaniću, u: Jutarnji list, Zagreb, 2. 9. 2009

² Ibidem-

Slavko Goldstein nije sasvim zadovoljan nadbiskupovim posjetom jer se, idući prema Kamenom cvijetu i duhovnom središtu spomenjesta, kriпти, zaustavio na pola puta, ali je zasluga Goldsteinovih, oca Slavka i sina Ive, obojice eminentnih pisaca i povjesničara, što se u stavu Katoličke crkve i time, nadamo se, i u hrvatskoj kolektivnoj svijesti, uopće nešto počelo mijenjati.

U svjetlu te perspektive za ulogu povijesti u društvu neizbježno je da se Hrvatska jednog dana kritički pozabavi i Franjom Tuđmanom, prvim predsjednikom samostalne Hrvatske. Nazvali su ga "ocem Hrvatske", obožavaju ga u njegovoj mitskoj romantičnoj ulozi. No, da li se Hrvati slažu oko toga – zacijelo ne svi – zašto ga nazivaju ocem nacije?

Je li zato što je Hrvatima donio slobodu, otprilike u smislu kako je katolički književnik Vlado Gotovac borbe za reforme u Jugoslaviji koje su se odvijale u okviru "hrvatskog proljeća" nazvao borbom za slobodu? Ili zato što je Tuđman istupio iz Jugoslavije i radikalno se razdvojio od Srbije? Ili zato što je Hrvatsku ostavio *skoro* "slobodnu od Srba"?

Sloboda u svojem univerzalno ljudskom poimanju nije bila sastavni dio Tuđmanovog mišljenja i politička dijaspora, koja je na njega utjecala, nije iz zemalja u kojima je "gostovala", radilo se o Kanadi ili Njemačkoj, u domovinu ponijela ništa za izgradnju demokratskog društva. Razdvojiti se od Jugoslavije i Srbije Tuđman je mogao i bez rata – da pred sobom nije imao cilj velike Hrvatske s podjelom Bosne. U tome je bio i njegov strategijski cilj – etnička "čistoća i zaokruženost" Hrvatske. Uspjelo mu je samo ovo posljednje, i to sredstvima koja su na akciju pozvala međunarodnu javnost i Međunarodni kazneni tribunal za zločine u Jugoslaviji.

Nije malo Hrvata, prije svega među novinarima desne orijentacije, koji Franju Tuđmana žele uvrstiti među velike Hrvate 20. stoljeća, uz Stjepana Radića i nadbiskupa Štepinca. Morat će korigirati svoj sud. Drugi, kao hrvatska novinarka Dunja Melčić koja živi u Frankfurtu, rasterećuju Tuđmana dodjeljujujući mu ulogu "prireпка" koji bez vlas-

titog truda izvlači korist.³ Kao da je samo koristio prilike koje su mu drugi priredili. To pogrešno shvaća raspon njegovog nacionalizma, njegovu ambicioznost i opsesije koje su ga obuzimale. I Tuđman je na sebe natovarao ratnu krivicu.

Europa bi sada morala pomoći Hrvatskoj, ne samo tamo gdje se radi o sigurnosti i o ishodima. Važnije je: "Čovječnost izrasta iz odgovornosti za prošlost", napisala je Angela Merkel u knjizi dojmova u Yad Vashemu. Trebala bi to jednom reći i u Zagrebu.

---

³ Dunja Melčić, Osvrt na rat u svjetlu novih objavljivanja i neka otvorena pitanja, u: Fantom slobode. Br. 1-2, Zagreb 2008, str. 260

KRATICE

ARD – Radna zajednica javno-pravnih radijskih ustanova u SRNj.

BND – Savezna obavještajna služba (SRNj)

CIA – Središnja obavještajna agencija (SAD)

CIC – Kontraobavještajna služba američke vojske

EZ – Europska zajednica

HDZ – Hrvatska demokratska zajednica

HNO – Hrvatski narodni odbor

HVO – Hrvatsko vijeće obrane

KGB, NKVD – sovjetske tajne službe – Komitet državne sigurnosti,
Nacionalni komesarijat unutarnjih poslova

NDH – Nezavisna država Hrvatska

NVA – Nacionalna narodna vojska (DDR)

OZNA – Odjeljenje za zaštitu naroda (sigurnosno obavještajna služba)

RAF – Frakcija Crvene armije

SANU – Srpska akademija znanosti i umetnosti

SFB – Sender Freies Berlin (Radio Slobodni Berlin)

UDBA – Uprava državne sigurnosti (tajna služba)

INDEKS IMENA

A

Adenauer, Konrad 113, 131
 Alexander, Harold 77
 Andrić, Ivo 84, 85, 155
 Arendt, Hanna 8

B

Babić, Milan 162, 168
 Bachmann, Klaus 212
 Badinter, Robert 180, 184
 Bakarić, Vladimir 126, 149
 Barbie, Klaus 94
 Barešić, Miro 119, 120
 Basiuni, Šerif 211
 Bax, Mart 190, 191, 205, 206
 Bene, Juraj 175
 Benedikt XVI. 219
 Benzon, Branko 48
 Bijedić, Džemal 121
 Bilandžić, Stjepan-Stipe 116, 132, 135, 136
 Bjelica, Milija 35
 Blaškić, Tihomir 214, 215
 Boban, Mate 181, 209, 213, 218
 Bobetko, Janko 11, 22, 187, 188, 189,
 190, 194, 209, 218, 223

Bogdan, Ivo 114
 Bogdanović, Bogdan 60, 176
 Boljkovac, Josip 144, 146, 169, 170
 Bozanić, Josip, kardinal 18, 82, 228
 Brajković, Anđelko 119
 Brajković, Mijo 201
 Brandt, Willy 119, 128
 Broszat, Martin 41
 Broucek, Peter 71
 Buback, Siegfried 134
 Budak, Mile 102
 Budiša, Dražen 127
 Bush, George (stariji) 221
 Bush, George (mlađi) 221
 Bušić, Bruno 134
 Bušić, Zvonko 133, 205

C

Carrington, Peter, lord 183
 Carstens, Karl 139
 Carter, Jimmy 151
 Cecelja, Vilim 93
 Cencić, Vjenceslav 142
 Cerović, Stojan 176
 Cheney, Dick 221

Clayton Mudd, Robert 89
 Clinton, Bill 221
 Crljen, Daniel 91
 Cvetković, Dragiša 45, 165

Č

Červenko, Zvonimir 223

D

Dali, Salvador 108
 De Cuellar, Perez 179
 Dedijer, Vladimir 33, 62
 Degrelle, Leon 24
 Del Ponte, Carla 181, 210, 212, 217, 219, 220
 Dolanc, Stane 119, 138
 Draganović, Krunoslav 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 113, 129
 Duhaček, Antun 127, 144, 145
 Dzialas, Herman dr. 59

Đ

Đilas, Milovan 104, 110
 Đinđić, Zoran 176, 212
 Đodan, Šime 125, 127
 Đukić, Slavoljub 127
 Đureković, Stjepan 137, 138, 139

E

Eiff, Hansjörg 179, 183
 Emmert, Thomas A. 123

F

Filipović-Majstrović 101
 Franco, Francisco Bahamonde 115
 Franjo Josip, car 160

Frank, Josip 37
 Frković, Mate 118

G

Galbraith, Peter 222
 Gali, Butros Butros 210
 Genscher, Hans-Dietrich 136, 167, 168, 172, 173, 175, 179, 162, 183, 184, 185
 Glavaš, Branimir 170, 171
 Glenny, Misha 170, 185
 Goldstein, Ivo 48, 51, 52
 Goldstein, Slavko 49, 59, 79, 160, 161, 228, 229
 Goreta, Franjo 117
 Gotovac, Vlado 126, 127, 174, 229
 Gotovina, Ante 219, 220, 223
 Gowen, William E. W. 90, 93, 94
 Grimm, Jacob 53
 Gudelj, Antun 169, 170

H

Hartmann, Florence 181
 Hebrang, Andrija (stariji) 62, 194
 Hebrang, Andrija (mladi) 225, 226, 227
 Heydrich, Reinhard 59
 Hilberg, Raul 153
 Himmler Heinrich 24
 Hitler, Adolf 14, 19, 23, 24, 34, 37, 38, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 52, 54, 57, 58, 59, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 77, 97, 113, 114, 130, 153, 163, 227
 Höcherl, Hermann 131
 Hockenos, Paul 155
 Hodža, Enver 73, 148
 Hornung-Andersen, Peter 121

- Horstenu, von Glaise 63, 64, 65, 70, 71
 Hory, Ladislaus 41
 Hrzić, Boris 72
 Hudelist, Darko 165, 167, 223
- I**
 Ingraio, Charles 123
 Ivanković, Nenad 151
 Ivin, Danijel 49
 Izetbegović, Alija 15, 180, 189
- J**
 Jaenicke, Joachim 119
 Jahura, Milenko 33, 193, 206
 Jelić, Branimir dr (Branko) 41, 42, 126, 128, 129, 130, 138
 Jelić, Ivan 138
 Jenks, Paul 170, 171
 Jones, Michael 203, 204, 205
 Jovanović, Ivan "Crni" 32, 35
- K**
 Karadžić, Radovan 18, 85, 109, 180, 181, 188
 Kardelj, Edvard 22, 102, 104, 149
 Kasche, Siegfried 65, 70, 71, 102
 Kavran, Božidar 95, 121
 Kelemen, Milko 106
 Kinkel, Klaus 141, 145, 202, 222
 Kljuić, Stjepan 181
 Kohl, Helmut 151, 163, 167, 168, 180, 182, 184, 185, 209, 221, 222
 Kolendić, Anton dr. 117
 Konstantinović, Vladimir 145
 Kopinič, Josip 141
- Koschnick, Hans 11, 16, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 203
 Kraigher, Sergej 124
 Krajačić, Ivan (Stevo) 11, 61, 62, 141, 142, 143, 145
 Kraljević, Blaž 200
 Krizman, Bogdan 58, 59, 77, 80, 95
 Krleža, Miroslav 103, 174
 Kuharić, Franjo, kardinal 182
 Kvaternik, Eugen (Dido) 50, 59, 114
 Kvaternik, Slavko 47, 59, 102, 114
- L**
 Lajolo, Giovanni 219
 Libal, Michael 180, 183, 184
 Lippelt, Helmut 172, 179
 Ljotić, Dimitrije 10
 Loftus, John 94, 129
 Lorković, Mladen 44, 68, 70, 71, 150
 Luburić, Vjekoslav (Maks) 50, 59, 61, 65, 98, 118, 120, 128, 131, 132, 145, 147, 161, 225, 226, 147, 161, 225, 226, 227
 Lukač, Sergije 177, 179
- M**
 Maček, Vlatko 40, 47, 70, 165
 Mandić, Dominik, fra 97, 98, 99, 100, 131, 150
 Manolić, Josip 144, 145
 Mappes-Niedick, Norbert 146
 Marccone, Giuseppe Ramiro 51
 Marković, Cincar 45
 Martin, David 141
 Mattioli, Aram 73
 Medić, Rafael 115
 Melčić, Dunja 229, 230

- Merkel, Angela 17, 230
 Mesić, Stipe 47, 125, 144, 145, 210, 212, 228
 Mihailović, Draža 10, 61, 68, 102
 Milić, Stanković ("od Mačve") 109
 Milošević, Slobodan 11, 12, 18, 40, 131, 146, 149, 161, 162, 165, 166, 167, 176, 182, 192, 209, 212, 220, 221, 226
 Milovanović, Sava 117
 Mitrokin, Vasilij 140
 Mladić, Ratko 18, 188, 213, 220
 Mohnhaupt, Brigitte 135
 Montini, Giovanni Battista, biskup 93
 Moro, Aldo 135, 136
 Mussolini, Benito 14, 19, 34, 38, 46, 47, 51, 67, 71, 74, 75, 77, 114, 130
- N**
 Naletilić, Mladen (Tuta) 199, 200
 Nedić, Milan 10
 Nikezić, Marko 148
 Nixon, Richard 210
 Nobile, Anto 215
 Nobile, Mario 182, 183, 195, 202
- O**
 Okuka, Miloš 54
 Oršanić, Ivan 87
- P**
 Papa Ivan XXIII. 96
 Papa Pavle VI. 96
 Papa Pio XII. 51
 Paraga, Dobroslav 190
 Pavelić, Ante 10, 11, 19, 23, 24, 37, 38, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 55, 57, 58, 59, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 77, 79, 86, 87, 88, 90, 91, 97, 101, 102, 114, 118, 120, 128, 131, 133, 152, 161, 226
 Perić, Ratko 203
 Perković, Josip 138, 139, 144
 Peron, Juan 91
 Perry, William 156
 Petranović, Karlo 93
 Petritsch, Wolfgang 201
 Pomfret, John 207
 Pont, Jürgen 134
 Popović, Koča 103, 113
 Popović, Momčilo 111
 Puk, Mirko 86
- Q**
 Quisling, Vidkun 24, 86
- R**
 Radić, Stjepan 7, 35, 39, 229
 Rašković, Jovan 161, 162
 Ražnjatović, Željko (Arkan) 139, 211
 Ranković, Aleksandar 104, 110, 141, 143
 Reichl-Kir, Josip 169, 170, 171
 Ribbentrop, Joachim 45, 47, 57, 69, 70, 73
 Rolović, Vladimir 119, 120, 127, 132, 133
 Rosenberg, Alfred 42
 Rozsa Flores, Eduardo 171
 Rukavina, Mile 117, 200
 Rupčić, Ljudevit 207
- S**
 Sanader, Ivo 219, 227
 Scahill, Jeremy 221

- Schleyer, Hanns Martin 134
 Schliep, Martin 73, 74
 Schmidt, Helmut 136
 Schmidt-Eenboom, Erich 141
 Schneider, Jens 201
 Schoch, Bruno 184
 Schultz, Julienne 133
 Scotland, Egon 171
 Scott, Marion 87
 Sopta, Marin 129, 155, 156
 Spasić, Božidar 120, 138, 139, 140, 144
 Staljin, Josif Visarionovič 20, 102, 105, 129
 Stambolić, Ivan 149
 Starčević, Ante 7, 11, 38, 157, 160
 Stefanović Karadžić, Vuk 53
 Stehle, Hansjakob 96
 Stepinac, Alojzije, nadbiskup 51, 77, 78, 79, 102, 229
 Strauss, Franz Joseph 130
 Sukarno, Ahmed 108
 Sundhaussen, Holm 25, 46
 Sweeney, John 171
- Š
- Šakić, Dinko 120
 Šarić, Ivan, nadbiskup 92, 98, 131
 Šarinić, Hrvoje 165, 166, 167, 168, 182, 220
 Šeper, Franjo, nadbiskup 97
 Špegelj, Martin 163
 Špiljak, Mika 137, 138, 139, 141
 Špiljak, Vanja 137, 138, 139
 Šušak, Gojko 152, 155, 156, 167, 169, 171, 188, 205, 209, 218, 222, 223
- T
- Tanner, Marcus 151
- Tepavac, Mirko 126, 146
 Tito, Josip Broz 15, 17, 18, 20, 22, 28, 33, 34, 42, 46, 61, 62, 63, 66, 68, 71, 78, 80, 87, 88, 90, 94, 96, 97, 101, 102, 103, 106, 107, 111, 112, 127, 147, 148, 178, 198
 Trbovich, Ana 149, 180
 Tripalo, Miko 125, 126, 127
 Tuđman, Franjo 7, 10, 11, 12, 16, 18, 35, 38, 40, 62, 78, 99, 100, 125, 120, 125, 129, 131, 134, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 172, 173, 174, 180, 181, 182, 188, 189, 201, 202, 209, 210, 212, 218, 220, 222, 223, 226, 229, 230
- V
- Varoš, Miroslav 129
 Veselić, Mladen 199
 Vlahović, Mihajlo 117
 Vlašić, Tomislav 204
 Vojinović, Novica 21, 27
 Vojinović, Veljko 41
 Vokić, Ante 70, 71
 Vukmanović, Svetozar (Tempo) 103
 Vulović, Vesna 121
- W
- Weesenmayer, Edmund 47
 Werth, Alexander 46
 Wieck, Hans-George 145
 Württemberg, Christian 171
- Z
- Zdovc, Edvin 117
 Zimmermann, Friedrich 139

O AUTORU

Autor knjige, Ulrich Schiller, ugledni je njemački novinar. Bio je dugogodišnji dopisnik ARD-a iz Beograda, Moskve i Washingtona, dopisnik "Die Zeita" i glavni urednik na Radio-Bremenu.

Rođen je 1926. godine u Mittelwaldeu (Šlezija). 1943. godine bio je vojnik u njemačkom ratnom zrakoplovstvu, a od 1945. do 1949. godine proveo je u zarobljeništvu. Nakon toga je završio studij slavistike (dr. phil.) i (od 1956. godine) počeo se baviti novinarstvom. Bio je šest godina (od 1960. do 1966) dopisnik ARD-a iz Beograda, a zatim četiri godine iz Moskve. Od 1970. do 1973. godine bio je glavni urednik na Radio-Bremenu, a nakon toga (do 1989. godine) dopisnik ARD-a iz Washingtona. Od 1975. do 1996. godine bio je i dopisnik "Die Zeita".

Među ostalim, objavio je i ove knjige: "Između Moskve i Jakutska – Sovjetski Savez u utrci s vremenom" (1970) i "Vlast bez nadzora – svjetska tajna politika od Hruščova do Busha" (2003, te 2005 – džepno izdanje).

Preminuo je 2012. godine u Kölnu.

RAZLOG d.o.o.
Zagreb, Iblerov trg 9/v
razlog1@zg.t-com.hr
www.razlog.hr

Za izdavača
MIRA ŠUVAR

Kompjuterska priprema
BRANKO NOVAKOVIĆ

Tiskara

Dudovec 3, Zagreb

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 828629

ISBN 978-953-6985-17-3

Autor knjige, Ulrich Schiller, ugledni je njemački novinar. Bio je dugogodišnji dopisnik ARD-a iz Beograda, Moskve i Washingtona, dopisnik "Die Zeita" i glavni urednik na Radio-Bremenu.

Rođen je 1926. godine u Mittelwaldeu (Šlezija). 1943. godine bio je vojnik u njemačkom ratnom zrakoplovstvu, a od 1945. do 1949. godine proveo je u zarobljeništvu. Nakon toga je završio studij slavistike (dr. phil.) i (od 1956. godine) počeo se baviti novinarstvom. Bio je šest godina (od 1960. do 1966) dopisnik ARD-a iz Beograda, a zatim četiri godine iz Moskve. Od 1970. do 1973. godine bio je glavni urednik na Radio-Bremenu, a nakon toga (do 1989. godine) dopisnik ARD-a iz Washingtona. Od 1975. do 1996. godine bio je i dopisnik "Die Zeita".

Među ostalim, objavio je i ove knjige: "Između Moskve i Jakutska – Sovjetski Savez u utrci s vremenom" (1970) i "Vlast bez nadzora – svjetska tajna politika od Hruščova do Busha" (2003. te 2005 – džepno izdanje).

Premинуo je 2012. godine u Kölnu.

ISBN 978-953-6985-17-3

9 789536 985173

Cijena: 150 kuna